Aalborg Universitet

Social eksklusion, læring og forandring

Bilfeldt, Annette; Jensen, Iben; Andersen, John

Publication date:
2016

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Link to publication from Aalborg University

Citation for published version (APA):
Bilfeldt, A., Jensen, I., & Andersen, J. (red.) (2016). *Social eksklusion, læring og forandring*. (1 udg.) Aalborg Universitetsforlag. Serie om lærings-, forandrings- og organisationsudviklingsprocesser Bind 7

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from vbn.aau.dk on: July 04, 2025

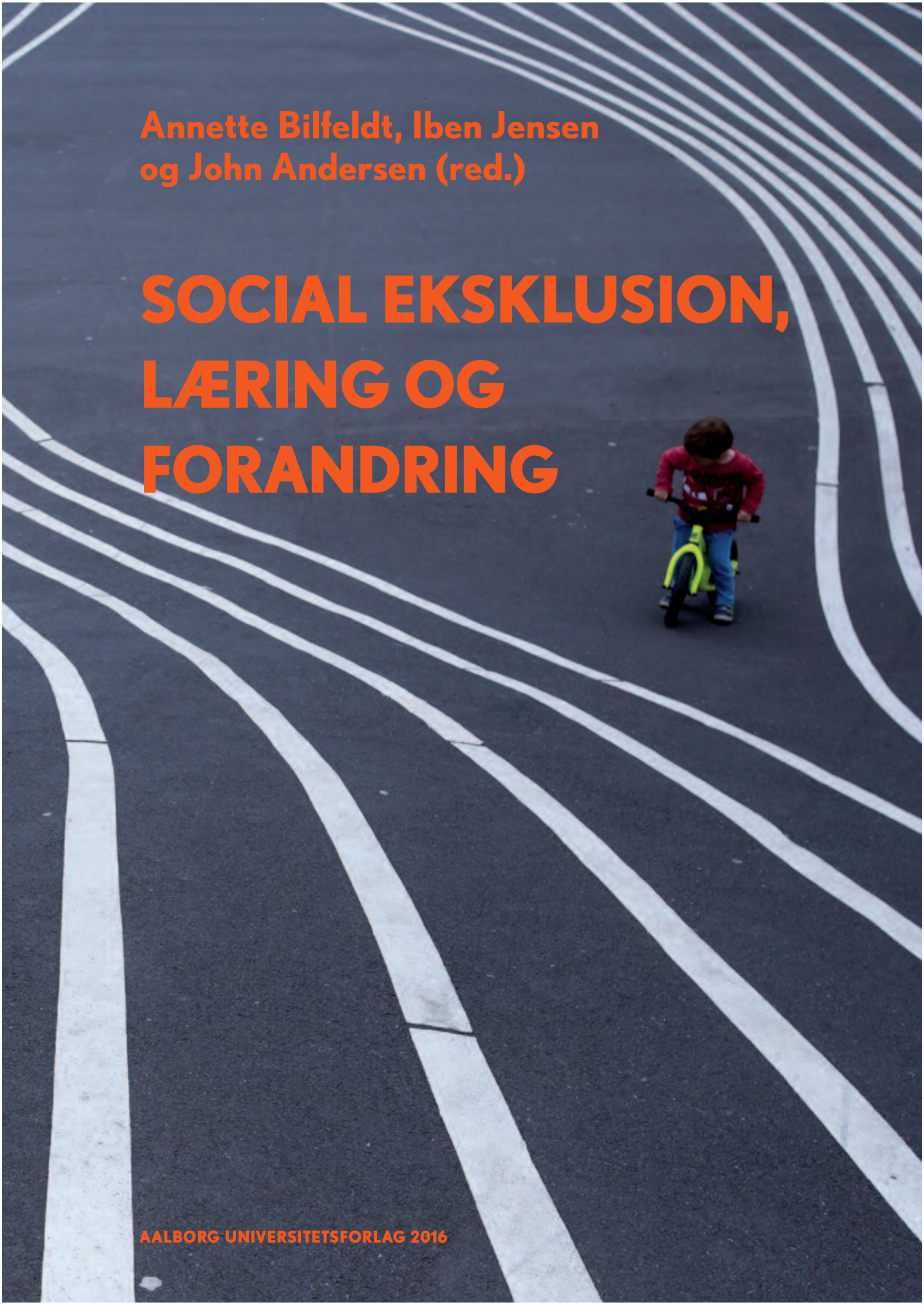

Annette Bilfeldt, Iben Jensen
og John Andersen (red.)

SOCIAL EKSKLUSION, LÆRING OG FORANDRING

AALBORG UNIVERSITETSFORLAG 2016

Annette Bilfeldt, Iben Jensen
og John Andersen (red.)

SOCIAL EKSKLUSION, LÆRING OG FORANDRING

AALBORG UNIVERSITETSFORLAG 2016

INDHOLD

Forord 4

1. Hvordan kan aktionsforskning, dialog og begrebsudvikling påvirke social eksklusion, læring og forandring? 6
Annette Bilfeldt, Iben Jensen og John Andersen

DEL 1.
AKTIONSFORSKNING

2. Participatorisk aktionsforskning – potentialer og udfordringer 19
John Andersen og Annette Bilfeldt

3. Participation og eksklusion i aktionsforskning – oplæg til dialog 42
Jørgen Bloch-Poulsen, Marianne Kristiansen og Michael Søgaard Jørgensen

4. Pragmatisk aktionsforskning – arven fra Hull House-settlementet 59
Martin Severin Frandsen

5. Environmental governance as inclusion and exclusion of actors and issues: the case of Denmark 81
Michael Søgaard Jørgensen

DEL 2.
DIALOG OG BEGREBSUDVIKLING

6. Learning on the Border – Bakhtin and the Problem of Cultural Creativity 103
Torgeir Skorgen

7. Dialogisk Transkulturalitet 119
Jamshid Gholamian og Anita Holm Riis

8. Diskussions- og dialogbaseret undervisning – et bidrag til at mindske social eksklusion i uddannelsessystemet 139
Ulla Højmark Jensen

9. Distrust, Stigmatisation & Social Exclusion 156
Kevin Perry

10. Sand Negro 168
Mira C. Skadegård

11. Et praksisteoretisk perspektiv på kulturbegrebet – Bidrag til studier af social eksklusion 183
Iben Jensen

Forfatterpræsentation 202

FORORD

Denne antologi er skrevet på baggrund af åbningssymposiet for forskningscentret *Social Exclusion and Learning (SEAL)* i september 2015 på Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet København. Symposiet tog afsæt i tematikker omkring social eksklusions karakteristika, former, årsager, fastholdelsesmønstre, retten til social inklusion, socialt innovative veje, participatorisk aktionsforskning og empowerment – temaer, der også var i fokus i antologien *Rettigheder, Empowerment og Læring*, der udkom i 2014 i samme serie som denne bog.

Symposiet var arrangeret af SEAL's kernegruppe: Iben Jensen (centerleder), Annette Bilfeldt, Jørgen Bloch-Poulsen, Anders Buch, Jamshid Gholamian, Ulla Højmark Jensen, Mira C. Skadegård og Kevin Perry.

Antologien består af de bidrag, der som fagligt diskuterende oplæg blev fremlagt som foreløbige 'Thinking Notes' (*tænkepapirer*) på symposiet. Deltagere på symposiet var forskere og studerende fra AAU, herunder medlemmerne af SEAL's kernegruppe samt forskere fra andre universiteter og forskningscentre.

En Thinking Note er en uafsluttet fremstilling af forskningsbaserede indsigter, forståelser og overvejelser, formuleret som et diskussionsoplæg. Formålet med symposiet var, at deltagernes 'udefra – perspektiver' og videnskabelige synsvinkler skulle udvide vores indsigt og forståelse af den forskning, vi som forskere stod midt i. Denne måde at arbejde videnskabeligt på er valgt for at åbne op for en fælles faglig refleksion om forskningsarbejder, *inden* de ligger klar til videnskabelig formidling.

I SEAL tilstræber vi at etablere innovative læringsrum for udvikling af forskning ved at tilrettelægge møder, seminarer og symposier, hvor vi kan få det videnskabelige blik fra andre forskere og fra studerende ind i forskningsprocessen. Ved at bruge Thinking Notes i workshoparbejdet på symposiet inviterede vi til 'med-forskning'.

På baggrund af de diskussioner og input, der kom fra deltagere på symposiet, blev de udarbejdede Thinking Notes efterfølgende videreudviklet og præciseret af forfatterne. I nogle af kapitlerne gik symposiedeltagere ind som medforfattere. Enkelte af bidragene har forfatterne valgt at formidle som en skriftlig dialog omkring de oprindelige Thinking Notes.

Antologien er det syvende bidrag i en bogserie om lærings-, forandrings- og organisationsudviklingsprocesser, som redigeres af Annette Bilfeldt, Jørgen Bloch-Poulsen og Tom Børsen, Aalborg Universitet København.

Seriens formål er "at bidrage til inspiration, erfaringsudveksling og debat med såvel studerende som andre forskere om, hvordan forskning kan gribes an i praksis og om de indsigter, forståelser og/eller forandringer, videnskabelige undersøgelser kan bidrage til."

Annette Bilfeldt, Iben Jensen og John Andersen

1. HVORDAN KAN AKTIONS-FORSKNING, DIALOG OG BEGREBSUDVIKLING PÅVIRKE SOCIAL EKSKLUSION, LÆRING OG FORANDRING?

Annette Bilfeldt, Iben Jensen og John Andersen

Formålet med denne antologi er at sætte fokus på, hvordan social eksklusion udspiller sig i en række empiriske kontekster som arbejdspladser, uddannelsesinstitutioner, velfærdsinstitutioner og det offentlige rum, og hvordan social eksklusion kan indkredses, analyseres og forandres. Den fælles erkendelsesinteresse har været at udvikle teoretisk og empirisk forståelse af, hvordan social eksklusion udfolder sig i praksis og hvilke typer læring og forandring, der kan udfordre sociale eksklusionsmekanismer og fremme social og miljømæssig bæredygtighed.

Ud fra forskellige teoretiske ståsteder, fagtraditioner og metodiske tilgangsvinkler, præsenterer forskningsbidragene dilemmaer, udfordringer og udviklingsmuligheder. Forskningsbidragene omhandler bl.a. praksisteori, dialogforskning, uddannelsesforskning, empowerment og participatorisk aktionsforskning. Det fælles fokus ligger på identifikation og analyse af social eksklusion, teoriudvikling og begrebsafklaring, læring og forandring. Med afsæt i en etisk, humanistisk og miljøorienteret erkendelsesinteresse undersøger forskningsbidragene årsager og praksisser for social eksklusion og mulighedsbetingelserne for at fremme social inklusion som grundlag for *socialt inkluderende bæredygtighed* i mødet med andre kulturer, i arbejdslivet, inden for pædagogik og læring, i arbejdet med ældre og med udsatte unge og i omgangen med miljø og klima.

Hvordan kan social eksklusion begrebsliggøres?

Ser man social eksklusion fra et **praksisteoretisk perspektiv**, er social eksklusion et resultat af, at man ikke lever op til fællesskabets normer for, hvad der betragtes som "passende" i en given praksis.

> "A practice ... is a routinized type of behaviour which consists of several elements, interconnected to one other: forms of bodily activities, forms of mental activities, 'things' and their use, a background knowledge in the form of understanding, know-how, states of emotion and motivational knowledge. A practice – a way of cooking, of consuming, of working, of investigating, of taking care of oneself or of others, etc...." (*Reckwitz*, 2002, s. 249 -250).

Fra et praksisteoretisk perspektiv kan social eksklusion forstås som en del af en forhandling af de enkelte praksisser. De personer, som ikke udfører praksisser på måder, man i det aktuelle fællesskab finder passende, udelukkes.

Aktørens sociale kategori kan på den anden side også være diskvalificerende i fællesskabet, selv om aktøren handler helt passende inden for fællesskabet. En aktør, fx i en skoleklasse, kan blive ekskluderet på grund af bl.a. social baggrund (etnicitet, overvægt, seksuel orientering). Barnet/den unge kan handle fuldstændigt i overensstemmelse med fællesskabets regler for, hvad der betragtes som passende, fx være iført det samme tøj, bruge de samme ord, og alligevel opleve at blive udelukket fra fællesskabet.

Eksklusion og kategorisering

Det er en langsommelig proces at ændre på samfundsmæssige kategoriseringer, da kategorier kan være træge størrelser. En af grundene til denne træghed er, at det er almindeligt, at personer eller fænomener, som ikke passer ind i kategorierne, trækkes ud. Herved opretholdes kategorien, mens nuancerne forsvinder. Fx. i den danske folkeskole bliver veluddannede minoritetsforældre, der deltager engageret i børnenes skolegang, ofte trukket ud af kategorien 'indvandrerforældre' med ordene:

> "Dem regner vi for danske" (*Jensen*, 2014).

Ifølge den norske antropolog Marianne Gullestad finder der i Norden en særlig form for social eksklusion sted, som er knyttet til 'Imagined Sameness'(forestillingen om enshed). Parafraseret over Benedict Andersons beskrivelse af nationen som et forestillet fællesskab argumenterer Gullestad for at " social actors must consider themselves as more or less the same in order to feel equal value." (Gullestad, 2002, s. 46).

Som i al anden identitetsdannelse må ens identitet bekræftes af andre. Andre aktører må bekræfte, at man indgår i fællesskaber, hvor medlemmerne af fællesskabet bekræfter sig selv og hinanden i at være ens. Denne logik fører til, at der opstår fællesskaber, hvor man fremhæver visse fælles-

træk og samtidig nedtoner forskelle. Derfor kan denne enshed ikke altid observeres, men eksisterer som en abstrakt størrelse. For at opnå denne ønskede enshed kan forskelle reduceres ved, at man er selektiv i forhold til de personer, man omgås socialt.

Gullestad giver i sin artikel *Invisible Fences: Egalitarianism, Nationalism and Racism* (2002) et eksempel på social eksklusion: En veluddannet kvinde omkring 45 år, som har boet i Norge i 15 år og taler sproget, arbejder og har norsk statsborgerskab, ringer til en professor og spørger, om hun er indvandrer. Han bekræfter, at hun er indvandrer, fordi hun er født i Indien og ikke i Norge. Hun spørger, hvordan hun kan komme ud af den kategori, hvorefter professoren forklarer, at sådan er det at være immigrant eller indvandrer – og sådan var det også, da nordmænd emigrerede til Amerika. De var og forblev indvandrere. Kvinden bliver vred, men professoren forstår ikke helt, hvorfor kvinden ikke blot accepterer at være placeret i kategorien indvandrer (Gullestad, 2002).

Man kan ikke handle på bestemte, passende måder for at blive norsk eller for at komme ud af kategorien indvandrer. Når indvandrer ikke er en attraktiv kategori for en kvinde med længerevarende uddannelse og et godt job, skyldes det ordets medbetydninger som uuddannet, beboer i ghetto, etc. Dette er et eksempel på, hvordan social eksklusion er relateret til begreber og definitioner, som af majoriteten betragtes som informative, men som for minoriteten udtrykker stigmatisering og magtudøvelse. Kategorier skaber forforståelser, som får betydning for, hvordan en aktørs sproglige handlinger og aktiviteter fortolkes.

For at skabe forandring, for at mindske social eksklusion og for at skabe læring er det nødvendigt at gå i dialog og udfordre de mange kategorier, der fx fastholder personer i indvandrer kategorier uanset deres handlinger. Kategorier kan være nyttige, når man ønsker at reducere kompleksitet; men hvis man ikke bliver mødt som individ, men blot som repræsentant for en gruppe, kan kategorisering blokere for læring og gensidig forståelse. Derfor kan dialog og flerstemmighed spille en afgørende rolle for at kunne bryde med social eksklusion.

Sociale mobiliserings- og empowermentprocesser

I et bredere sociologisk perspektiv handler social eksklusion om mekanismer og vilkår, der betyder, at individer og/eller grupper helt eller delvist er udelukket fra selvbestemmelse og indflydelse på egen situation, og helt eller delvist er udelukket fra de livsvilkår, som flertallet af medborgere har adgang til i samfundet, samt eksklusion fra at påvirke samfundets socio-økonomiske og socio-kulturelle udviklingsretning. Det modsatte af eks-

klusion er inklusion, dvs. processer, hvorigennem marginaliserede eller ekskluderede grupper får større grad af magt over egen livssituation og får en stemme i samfundets udviklingsretning og dermed med-/selvbestemmelse og adgang til samme levevilkår og rettigheder som flertallet i samfundet har adgang til (Larsen & Andersen, 2013). Processer fra eksklusion til inklusion kan ses som sociale mobiliserings- eller empowermentprocesser: processer og forandringer, der skaber en ændring fra relativ afmagt til større grad af magt over egen situation og mulighed for at tage del i og påvirke samfundets diskurser, politikker og institutioner (Andersen & Bilfeldt, 2014).

Antologien er delt op i to dele. Del 1 består af fire bidrag, der på forskellig vis indskriver sig i en bred *aktionsforskningstradition*. Aktionsforskningstraditionens forskellige varianter, fx participatorisk aktionsforskning og kritisk-utopisk aktionsforskning, deler en ambition om, at aktionsforskningen altid skal prøve at bidrage til den vanskelige øvelse: 'knowledge from action' – viden *om* forandring og 'from knowledge to action' – viden *i* forandring. I aktionsforskningstraditionen er bestræbelsen gennem participatorisk samarbejde mellem forskere og borgere at levere innovation og viden som grundlag for empowerment på mikro-, meso- og makroniveau. Participatorisk aktionsforskning har som formål at udfordre samfundsmæssige eksklusionsmekanismer ved at skabe rammer om læring og forandring på individniveau på organisations- og institutionelt niveau, såvel som på samfundsmæssigt niveau.

Del 1. Aktionsforskning

John Andersen og Annette Bilfeldt diskuterer i kapitel 2, *Participatorisk aktionsforskning – potentialer og udfordringer*, hvordan aktionsforskningen kan videreudvikles – herunder hvilken inspiration der kan hentes globalt. Der argumenteres for, at aktionsforskningen skal videreudvikles for at udfordre den dominerende neoliberale diskurs og politik ved at indgå i tæt samarbejde med kollektive aktører og sociale bevægelser i samfundet. De påpeger endvidere, at der er stor inspiration at hente i den internationale aktionsforskningsretning kaldet Participatory Action Research (PAR), som særligt i Latinamerika historisk er udviklet i tæt samspil med progressive sociale bevægelser (Fals Borda, 1988). Fals Borda m.fl. så PAR som en videnskabelig 'dekonstruktion' og en 'emancipatorisk rekonstruktion', som "skulle udgøre et modspil til den instrumentelle rationalitet, der dominerede videnskaben". Udgangspunktet var en epistemologisk nyudvikling af en etisk funderet videnskabelig forskningspraksis, hvor almindelige menneskers viden og behov kom i fokus, og hvor forskningen blev udført i

samarbejde med sociale grupper og bevægelser. I kapitlet understreges også nødvendigheden af at have fokus på dilemmaer og på "problematisk aktionsforskning" eller 'blind actions', som Gaventa og Cornwall kalder det (Gaventa & Cornwall, 2008). Det er fx vigtigt at huske, at aktionsforskningens kerne er langt mere end brugen af participatoriske metoder og skabelse af midlertidige frirum. *Aktionsforskningens mål er at understøtte sociale eksperimenter og bevægelser, der understøtter inkluderende forandringer, progressive diskurser, praktisk kapacitetsopbygning og ændring af ulige magtforhold* og der henvises bl.a. til eksempler fra Sydafrika, Bolivia og Danmark. Afslutningsvis diskuteres vigtigheden af, at visioner, eksperimenter og læring bliver "upscaled", så de kan danne grundlag for udvikling af socialt kreative strategier (*Moulaert* et.al., 2013) for forandringer og nye diskurser på meso- og makroniveau. Udfordringen er, *at undgå 'the trap of localism',* hvor vellykkede sociale innovationer ender som enkeltstående lokale aktiviteter.

Marianne Kristiansens, Jørgen Bloch-Poulsens og Michael Søgaard Jørgensens bidrag, *Participation og eksklusion i aktionsforskning – oplæg til dialog*, kapitel 3, har også afsæt i aktionsforskningstraditionen og beskæftiger sig med utilsigtede konsekvenser af aktionsforskningsprojekter i organisationer. Forfatterne trækker på mange årtiers aktionsforsknings- erfaringer. Kapitlet giver eksempler på skuffende erfaringer med participatorisk forskning fra arbejdslivs- og organisationsforskningen. I lighed med Gaventa og Cornwall (2008) fremlægges eksempler på, at aktionsforskeres deltagelse i formelt participatoriske udviklingsprojekter reelt ikke åbner mulighed for deltagernes kontrol over forandringsprocesserne. Selvom der i sådanne projekter tilstræbes mest mulig participation og mest mulig medbestemmelse for *medarbejderne* i de organisationer, som projekterne foregår i eller for *borgere* eller *brugere* knyttet til de pågældende organisationer, samt mest mulig medbestemmelse for disse aktører i selve forskningsprocessen, foregår det ikke altid. Om noget satser projekterne således på inklusion, dvs. på at flest mulige interesser får stemme og del i beslutningsprocesserne. I dette kapitel vises, hvordan sådanne udviklingsprojekter paradoksalt nok kan få de modsatte konsekvenser, dvs. skabe eksklusion, hvorved bestemte interesser blandt medarbejdere, ledere, borgere/brugere og/eller aktionsforskere udelukkes fra at blive hørt og sættes uden for beslutningsprocesserne. Bidraget undersøger, om og i givet fald hvordan aktionsforskning gennem refleksion og læring som del af aktionsforskningsprocessen kan blive bedre til at håndtere disse eksklusionstendenser. Blandt andet foreslås, at der skal arbejdes med organisationers 'sociale forfatning' for at opnå varig indflydelse af participatoriske udviklingsprojekter. Kapitlet rejser således spørgsmålet: I hvilke institutionelle kontekster kan aktionsforskning

udfoldes meningsfyldt og i et eller andet omfang indløse sin raison d'etre: at fremme social inklusion og demokratisering?

Martin Severin Frandsens kapitel 4, *Pragmatisk aktionsforskning – arven fra Hull House-settlementet,* tager fat på aktionsforskningens historiske arv i John Dewey og den pragmatiske tradition med en nyfortolkning af arbejdet i Hull House-settlement grundlagt i Chicago i 1889. De mestendels kvindelige beboere i settlementet arbejdede konkret og praktisk med at forbedre levevilkårene og sikre sociale rettigheder for de immigranter i det vestlige Chicago, der var *ekskluderet* fra deltagelse i det bredere bysamfund og ikke nød de samme rettigheder og friheder som flertallet. I kapitlet fremhæver forfatteren, hvordan settlementets 'residents' med inspiration fra pragmatisk filosofi selv forstod dette arbejde som en *eksperimentel læreproces*, hvor skabelsen af *forandringer og produktionen af viden gik hånd i hånd*. Kapitlet argumenterer på den baggrund for, at arbejdet i Hull House bør ses som en pionerindsats i udviklingen af aktionsforskningen, og forfatteren opstiller en model for pragmatisk og urban aktionsforskning, baseret på genlæsningen af de historiske erfaringer.

Afslutningsvis fremhæves særligt tre sider af aktionsforskning i Hull House-settlementet, vi aktuelt kan tage ved lære af: 1) Vigtigheden af *eksperimenter* og afprøvning af nye handlings- og organiseringsformer, hvis vi skal bryde med eksisterende og vanemæssige handlingsmønstre, der fastholder sociale uretfærdigheder, 2) Værdien af kontinuerlig *lokal tilstedeværelse* i forhold til at skabe ligeværdige og tillidsfulde relationer til de mennesker, hvis levevilkår aktionsforskningen søger at forbedre og 3) Relevansen af narrative genfortællinger, der ærligt og nøjagtigt kan formidle og fastholde aktionsforskningens læreprocesser og formidle erfaringer i et sprog og en genre, der henvender sig til både forskere og praktikere.

Michael Søgaard Jørgensens kapitel 5 har titlen *Environmental governance as inclusion and exclusion of actors and issues – the case of Denmark*. Kapitlet afrunder den første del af antologien. Michael Søgaard Jørgensen analyserer samfundsmæssig styring (governance) i relation til klima og energi som et spørgsmål om, hvilke aktører og hvilke perspektiver der inkluderes eller ekskluderes. Kapitlet anvender teori om offentlig regulering, miljødiskurser og governance. Inklusion og eksklusion kan bl.a. ske gennem udvælgelse af deltagere og fastlæggelse af fokus for offentligt nedsatte kommissioner og udvalg. Kapitlet analyserer tre eksempler på sådanne kommissioner og udvalg med fokus på problemstillinger inden for klima, energi og arealanvendelse. Inklusion og eksklusion diskuteres også som resultat af aktørers udvikling af klimaplaner og disse planers efterfølgende påvirkning af politiske initiativer. I kapitlet diskuteres tre civilsamfundsor-

ganisationers udvikling af energi- og klimaplaner som reaktion på regeringens formulering af en langsigtet vision om Danmark som uafhængig af fossilenergi i 2050. Det konkluderes, at statens inklusion og eksklusion af aktører og perspektiver sker som en balance mellem at *beskytte* eksisterende erhvervsinteresser og *tilskynd*e til en mere bæredygtig erhvervsudvikling.

Del 2. Dialog og begrebsudvikling

I antologiens anden del præsenteres og diskuteres, hvordan dialog og begrebsudvikling kan bidrage til at mindske social eksklusion og til at skabe forandring. Begreber er med til at vedligeholde diskurser om, hvordan det er legitimt at forstå og begribe virkeligheden. Et begreb som kultur har både en hverdagsbetydning, hvor det benyttes til at beskrive, hvordan man tænker og handler i en organisation, i et land, i en etnisk gruppe eller i en faggruppe, og en akademisk gennemdiskuteret (hyperkompleks) faglig betydning, hvor antropologer, sociologer, psykologer og læringsforskere til stadighed diskuterer begrebets muligheder, begrænsninger og konsekvenser. Hverdagsdiskursen formes ikke entydigt af fagdiskursen, ligesom fagdiskursen ikke entydigt forholder sig til den empiriske brug af begrebet kultur. Trods banaliteten i disse konstateringer er disse hverdagsdiskurser bestemmende for interaktionen mellem sociale grupper og dermed afgørende for social eksklusion, læring og forandring.

Torgeir Skorgens kapitel 6, *Learning on the Border – Bakhtin and the Problem of Cultural Creativity,* beskriver grundtræk i Bakhtins tiltag til en kulturfilosofisk tænkning, som kredser om tre hovedbegreber: Den dialogiske ytring, den kronotopiske dannelse og den uniforme enhedskulturs selvopløsning.

Hvilken relevans kan Bakhtins tænkning have for forståelsen af eksil, læring, kreativitet og forandring i kulturelt komplekse samfund? Selv om Bakhtins perspektiv ikke er entydig normativt, implicerer det idealet om en slags dialogisk og heterogen kulturtilstand, hvor forskellige subkulturer irriterer og beriger hverandre langs sproglige og sociale grænser. Disse grænser kan både virke inkluderende og ekskluderende på samme tid i den forstand, at de kulturelle forskelle opretholdes. Men grænserne har først og fremmest en produktiv mening som forudsætninger for synsoverskud (at kunne se/vide mere end den anden selv), sproglig kreativitet og læring. Den metalingvistiske ide om sprogets dialogiske og kronotopiske indretning og grænsernes og synsoverskuddets produktive mening udgør således fælles præmisser for Bakhtins nævnte kulturfilosofiske ansatser. I dette ligger der også en ny mulighed for at forstå eksilet som en kronotopisk til-

stand, hvor oprindelsesland og eksilland samt fortid, nutid og fremtid organiseres i en særegen rytmisk struktur, som Edward Saïd har betegnet som kontrapunktisk. For Saïd er eksilet både forbundet med uoprettelige tab og et overskud af komparativ forståelse. Også forestillede kulturelle fællesskaber på makroniveau, som nationer og overnationale forbund, udgør særlige kronotopiske organiseringsformer af tid, rum og historisk hukommelse, som skiftevis kan være in- og ekskluderende. Både Saïd og Bakhtin advarer mod viljen til politisk stilisering af nationale eller europæiske kulturtraditioner som 'rene' monolitiske størrelser. I dette ligger kimen til kulturel stagnation og undergang. Det vil således kun være komplekse og dialogiske kulturelle fællesskaber, der vil være fleksible og dynamiske nok til at kunne korrigere deres egen udvikling og tackle omstillinger med krav til forandring, læring og inklusion.

I Jamshid Gholamians og Anita Holm Riis' kapitel 7, *Dialogisk transkulturalitet,* er social eksklusion, læring og forandring implicitte temaer. Ideen er at åbne for en diskussion af, hvordan multikulturalisme som en særlig måde at tænke kultur og forholdet mellem kulturer på kan videreudvikles i retning af en mere kreativ pluralisme, dvs. i retning af en begrebsliggørelse af kultur, der fremhæver en pluralisme, hvor kulturel forskellighed og mangfoldighed indeholder et *fælles* udviklingspotentiale. Grundtanken i begrebet 'dialogisk transkulturalitet' handler således om at nedbryde barrierer imellem det, vi i daglig tale kalder 'kulturer'. I artiklen argumenterer Gholamian for, at dialogisk transkulturalitet rummer et potentiale for at tænke på tværs af kulturer og derfor både er et alternativ til og en videreudvikling af multikulturalismen. Dialogisk transkulturalitet gør således op med den opfattelse, at fx race, etnicitet, nationalitet og religion tænkes som enheder, da en sådan tænkning kan skabe spændinger og konflikter frem for nye, fælles afsæt for det multikomplekse samfund. I forlængelse heraf kan man tale om, at dialogisk transkulturalitet *modvirker* social eksklusion, idet den som position bygger på forestillingen om, at gensidig udveksling og konstant forandring er en nødvendig dynamik i multikomplekse samfund. Artiklen har opretholdt ideen fra symposiets Thinking Note og præsenteres som en dialog mellem Jamshid Gholamian og Anita Riis Holm. Gholamian argumenterer, som nævnt, for værdien af en dialogisk transkulturalitet. Gholamian indleder med at præsentere fire transkulturelle retninger: en postkolonial, en kosmopolitisk, en hybridisering og en dialogisk. Fokus i artiklen er på dialogisk transkulturalitet, hvis centrale pointer gennemgås. Herefter præsenteres Anita Riis' kommentarer, hvorefter artiklen munder ud i en præsentation af en række spørgsmål/emner til fælles diskussion. Forfatterne argumenterer for, at dialog er mulig. Både i det direkte møde mellem mennesker og i mere overordnede samfunds-

mæssige dynamikker. Anerkendelsen af 'den anden' skaber gensidig læring, hvorved indoptagelse af det nye i det velkendte er en betingelse for at komme ud over social eksklusion og samfundsmæssig segregering.
Ulla Højmarks bidrag kapitel 8, *Diskussions- og dialogbaseret undervisning – et bidrag til at mindske social eksklusion i uddannelsessystemet,* undersøger eksklusion, inklusion og alternative pædagogiske praksisser.

Ulla Højmark argumenterer for nødvendigheden af et øget fokus på, at social baggrund er en gennemslagskraftig faktor i forhold til resultater og formåen i den uddannelsesmæssige kontekst. Dette er nødvendigt, selvom man samtidig taler om, at uddannelse er vejen til en mere retfærdig samfunds- og verdensorden. "Education is the most powerfull weapon which you can use to change the world", bliver Nielson Mandela ofte citeret for at have sagt. Derfor argumenterer Højmark for, at det er vigtig at insistere på, at man på skoleniveau modvirker den sortering, som børn og unge fra uddannelsesfremmede baggrunde kan opleve.

Sorteringen og selektionen ligger på flere niveauer i uddannelsessystemet, men i dette kapitel fokuseres der på det, der sker i klasseværelserne. Der bliver argumenteret for, at diskussions- og dialogbaseret undervisning fra et klasserumsperspektiv kan bidrage til at gøre uddannelsessystemet mindre socialøkonomisk selekterende. Med afsæt i Bernsteins teori om rammesætning og klassifikation er der fokus på at afdække og forstå to diskussions- og dialogbaserede metoder, og der ses på, hvordan de på hver deres måde kan bidrage til at skabe inkluderende demokratiske læringsmiljøer med mulighed for, at alle elever kan indgå i positive læreprocesser og positionere sig som dygtige elever. Særlig fokus er der på, hvordan disse undervisningsmetoder kan bidrage til, at heterogene grupper af børn og unge, fx unge med forskellige kulturelle og sociale baggrunde, kan profitere som enkeltindivider og som gruppe.

Teoretisk underbygges der med Laves forståelse af læring, hvor Lave flytter fokus fra videnstilegnelse til transformationsprojekter, der har direkte relevans for eleverne (Lave, 2004). Denne forståelse ligger i tråd med læring som empowerment, der kan være med til at rammesætte mål med den diskussions- og dialogbaserede undervisning. Empowerment i uddannelsesteoretisk sammenhæng udspringer især af Paulo Freires klassiker (1973) *De undertryktes pædagogik*, hvor empowerment defineres som evnen til at "forstå sociale, politiske og økonomiske modsætninger og evnen til at handle mod virkelighedens undertrykkende elementer" (Freire, 1973). I Freires definition af empowerment er der fokus på den enkeltes udvikling af fx selvtillid og selvrefleksion inden for skolens rammer samt en kollektiv bevidstgørelse af eleverne og synliggørelsen af undertrykkende strukturer. Underliggende er en tro på, at alle mennesker/elever har en mulighed for og et ønske om at være frie, tage selvstændige beslutninger

og ændre på deres livssituation. Sammenfattende argumenterer Ulla Højmark for, at den diskussions- og dialogbaserede undervisning kan defineres som rammen om læreprocesser, der giver plads til en blanding af tilegnelse af information/ grundlæggende færdigheder i en anerkendende kontekst, mulighed for individuel og kollektiv refleksion og bevidstgørelse og på sigt mulighed for at handle/ bruge den viden og læring, man har indoptaget til aktiv handlen i og uden for skolekonteksten.

I Kevin Perrys kapitel 9, *Distrust, Stigmatisation & Social Exclusion,* tager forfatteren afsæt i egen refleksion omkring forholdet mellem mistillid og stigmatisering set i forhold til social eksklusion. Hvad er ordenen og samspillet mellem de to begreber? I litteraturen optræder begge begreber ofte i samme tekst, uden at det er gjort klart, hvordan de spiller sammen eller skaber betydning i forhold til hinanden. Stigma refererer til en mekanisme i et social fælleskab, hvor bestemte individer/grupper bliver navngivet negativt (labeled) som 'urene, plettede eller personer, som man for enhver pris skal undgå, særligt i det offentlige rum'. Både stigma og mistillid er magtfulde begreber, som har indflydelse på forestillinger om, hvad der er normalt i samfundet og hvad der betragtes om uacceptabelt. Kevin Perry argumenterer for, at sådanne forestillinger fører til forskellige former for diskrimination overfor de socialt dårligst stillede i samfundet og dermed reducerer deres chancer i livet (Goffman, 1963).

I dette kapitel refererer social eksklusion til diskrimination, som kan forhindre individer, grupper eller sociale fællesskaber i at deltage fuldt ud i samfundet, fx eksklusion fra højere uddannelse, fra arbejdsmarkedet, fra samfundsgoder som bl.a. bolig, bankforbindelse, forsyning af vand, gas, elektricitet og fra sociale relationer. Ofte er de forskellige former for eksklusion forbundne med hinanden og med fattigdom. Kapitlet handler mere konkret om betydningen af tillidsopbygning for forskning i sociale indsatser, og om at disse må tage afsæt i, at mistillid og stigmatisering er magtfulde definerende mekanismer, der anvendes til social udelukkelse af andre mennesker i samfundet. Kevin Perry benytter i sit bidrag eksempler på stigmatisering og mistillid fra relevant litteratur for at vise ligheder og forskelle mellem dem. Herefter trækker han på empiriske eksempler, der fokuserer på den danske kontekst for at illustrere, hvor stigmatisering og mistillid er på spil, og hvordan disse begreber har betydning for mennesker i hverdagen.

Mira C. Skadegård undersøger og diskuterer i kapitel 10, *Sand Negro*, hvordan racial diskrimination er indlejret i tilsyneladende neutrale situationer i hverdagen i en dansk kontekst. Kapitlet indledes med en beskrivelse af en hverdagssituation i et festudvalg på et universitet, hvor en hvid mandlig studerende kalder sin studiekammerat for Sandneger. Studiekam-

meraten modsætter sig denne benævnelse, men resten af gruppen støtter den hvide mandlige studerende i, "at det bare var for sjov", og at "man skal kunne tage en spøg".

For at forklare denne interaktion benytter forfatteren den postkoloniale forsker Gayatri Spivaks begreb om et suverænt subjekt. Begrebet refererer til en hegemonisk, diskursiv og situeret (vestlig) magt, som beskrives gennem abstrakte positioner, som repræsenterer den dominerende sociale orden. Det kan ses som en form for autoritativ, normative magt eller som en konstruktion – hvorfra 'den anden' er formet.

Kapitlet adresserer, hvordan identitet og labeling (racial navngivning) bliver forhandlet mellem personer, som er racielt minoriseret og majoriseret, og hvordan sådanne forhandlinger er knyttet til eksklusion og diskrimination. Forfatteren argumenterer for, at sådanne interaktioner trækker på strukturel diskrimination (underliggende diskriminerende strukturer). Videre argumenteres der for, at spændingen i det ovennævnte eksempel opstår, fordi både de majoriserede og de minoriserede deltagerne er vidende om, at der finder diskrimination sted. Selvom aktørerne alle er politisk aktive og deler en social og ideologisk forståelse, positioneres de i kraft af deres kroppes position henholdsvis som majoriseret og minoriseret i en asymmetrisk magtrelation. Overordnet argumenterer forfatteren for, at eksemplet illustrerer diskrimination, og at dette fører til en stadig dybt rodfæstet form for asymmetri mellem venner (fx studiekammerater).

I antologiens sidste kapitel, kapitel 11, undersøger Iben Jensen i *Et praksisteoretisk perspektiv på kulturbegrebet – Bidrag til studier af social eksklusion*, hvordan praksisteori kan begrebsliggøre den stigende kompleksitet, som globalisering og modernitet har ført med sig. Stadig flere praksisser udvikles inden for globale fællesskaber (miljø, religion, politik) og stadig flere teknologier som mobiltelefoner, apps og it-systemer deles og træner aktører i udførelse af samme praksisser.

I kapitlet tages afsæt i tidligere forskning med praksisteori, og der argumenteres for, at man ved at se på kulturbegrebet fra et praksisteoretisk perspektiv får mulighed for at forstå kultur som konfigurationer af praksisser, hvilket gør det muligt at pege på ligheder mellem praksisser udført inden for forskellige sociale grupper. Hermed gør praksisteori det muligt at arbejde på tværs af faste kategorier som etniske grupper og nationale fællesskaber og i stedet undersøge, hvordan praksisser på tværs i det globale har fællestræk.

Set i forhold til social eksklusion er dette relevant, fordi social eksklusion i dag er knyttet til begrebet kultur, hvor kulturbegrebet benyttes til at kategorisere 'de andre'. Ved at se kultur fra et praksisteoretisk perspektiv er det muligt både at fastholde opmærksomheden på begrebet kultur – men

ikke forlade det – som antropologerne har gjort, og teoretisk og metodisk at arbejde med en tilgang primært fokuseret på aktørers handlinger. Et fokus på praksisser vil kunne pege på, hvor mange praksisser, der er ens på tværs af nationale grænser – og vil samtidig synliggøre, hvor man finder, at praksisser får en særlig betydning set i den lokale kontekst, den indgår i.

Kapitlet tager afsæt i en kort læsning af, hvordan relationen mellem kultur og praksis tidligere har været diskuteret i sociologi og antropologi, hvorefter der gøres rede for, dels hvad man forstår ved praksis, dels hvilke grundlæggende antagelser praksisteori bygger på. Dette med henblik på at diskutere, hvilke begrebslige konsekvenser det har at se kultur fra et praksisteoretisk perspektiv. Herefter benyttes jobsamtalen som eksempel på, hvordan praksisteori analytisk kan benyttes i en kulturanalyse med henblik på social in- og eksklusion. Sidst argumenteres der for, hvilke analytiske og metodiske fordele og udfordringer, forfatteren ser ved at anlægge et praksisteoretisk perspektiv på kultur.

Litteratur

· Andersen, J., & Bilfeldt, A. (2014). Social innovation og aktionsforskning: eksempler fra plejehjemsområdet og biblioteker som medborgercentre. I A. Bilfeldt, I. Jensen, & J. Andersen (red.), *Rettigheder, empowerment og læring* (s. 15-41). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag. (Serie om lærings-, forandrings- og organisationsudviklingsprocesser, 5).
· Fals Borda, O. (1988). *Knowledge and People's Power: Lessons with Peasants in Nicaragua, Mexico, and Colombia*. NewDelhi, India: Indian Social Institute.
· Freire, P. (1973). *De undertryktes pædagogik*. København: Christian Ejlers Forlag.
· Gaventa, J., & Cornwall A. (2008). Power and knowledge. I P. Reason, & H. Bradbury, *The Sage handbook of action research: Participative inquiry and practice*, 2nd edition (pp. 121-137). London: Sage Publications.
· Gullestad, M. (2002). Invisible fences: Egalitarianism, nationalism and racism. *Journal of the Royal Anthropological Institute: Incorporating "man"*, *8*(1), 43-63.
· Goffman, E. (1963) [1990]. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. London Penguin, UK.
· Jensen, I. (2014). Når sproget bliver en kampplads: forandringer af sprogpraksis på vej fra national til global arbejdsplads. I A. Bilfeldt, I. Jensen, & J. Andersen (red.), *Rettigheder, empowerment og læring* (s. 184-207). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag. (Serie om lærings-, forandrings- og organisationsudviklingsprocesser, 5).
· Lave, J. (2004). Læring, mesterlære, social praksis. I K. Nielsen & S. Kvale, *Mesterlære: læring som social praksis*, (s. 35-54). København: Hans Reitzels Forlag.
· Larsen, J. E., & Andersen, J. (2013). Fattigdom, marginalisering og social eksklusion. I J. Guldager, & M. Skytte (red.), *Socialt arbejde: teorier og perspektiver* (s. 192-220). København: Akademisk Forlag.
· Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., & Hamdouch, A. (2013). *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Cheltenham: Edward Elgar, UK Northampton, MA, USA.
· Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, *5*(2), 243-263.

DEL 1

AKTIONSFORSKNING

2. PARTICIPATORISK AKTIONSFORSKNING

– POTENTIALER OG UDFORDRINGER

John Andersen og Annette Bilfeldt

I dette kapitel diskuteres potentialer og udfordringer i aktionsforskning. Den kritisk-utopiske aktionsforskning har en stærk position indenfor dansk aktionsforskning (Egmose, 2015; Gunnarson et al., 2016). Denne traditions store fortjeneste er en videreudvikling af Roberts Jungks pionerarbejde med fremtidsværksteder, som blev udviklet til at facilitere demokratiske frirum, så fremtidsværkstedsdeltagere kunne udfolde social fantasi og udvikle utopier om fremtiden. (Nielsen, 2004). Dette arbejde med at udvikle alternativer og nye 'fremtider' i fremtidsværksteder arbejder vi selv med. I aktionsforskningsprojekter med fremtidsværksteder kan der udvikles 'small scale' sociale eksperimenter, som kan føre til positive forandringstiltag. Vores udgangspunkt er imidlertid, at aktionsforskning som kritisk projekt i højere grad skal videreudvikles for at udfordre magtstrukturerne i samfundet, og den dominerende neoliberale diskurs og politik. Dette kan bl.a. ske ved at indgå i tæt samarbejde med kollektive aktører og sociale bevægelser i samfundet. I dette perspektiv er der stor inspiration at hente i den internationale aktionsforskningsretning PAR (Participatory Action Research), som er en type aktionsforskning, der historisk er udviklet i tæt samspil med progressive sociale bevægelser (Fals Borda, 1988; Pain & Kesby, 2007).

Kernen i aktionsforskning er forbindelsen mellem forståelse og forandring/transformation, hvor viden, bliver et produkt af kollektive videnskabende processer i en løbende erkendelses- og praksiscyklus som grundlag for empowerment. Disse kollektivt videnskabende processer består af (1) kritik af uretfærdigheder, utilfredsstillende tilstande indenfor et givet felt, (2) undersøgelse og dokumentation (kritikken skal fx dokumenteres på en overbevisende måde), (3) refleksion og udvikling af konkrete visioner og strategier for, hvordan tingene kunne være anderledes og (4) kollektiv handling, hvor strategier for forandring sættes i værk (jf. Stoecker, 1999)

I kapitlets første del diskuterer vi aktionsforskningens potentialer. Centralt i denne diskussion er spørgsmålene om, hvad der kendetegner ak-

tionsforskningens grundantagelser og værdier og hvorfor aktionsforskning er et nødvendigt og vigtigt modsvar til neoliberalismen. Vi inddrager eksempler på aktionsforskning, udført i forskellige dele af verden, og ser på sammenhængen mellem aktionsforskning og empowerment med inspiration fra forskning i sociale bevægelser. I den anden del sætter vi fokus på dilemmaer og hvad vi kan lære af problematisk aktionsforskning – 'blind actions' – som Gaventa og Cornwall kalder det (Gaventa & Cornwall, 2008). Mulighedsrummet for aktionsforskningen er afhængigt af den konkrete institutionelle og magtmæssige kontekst. Det kan fx være problematisk at gennemføre et tilfredsstillende aktionsforskningsforløb indenfor rammer af en formel organisation, hvis det ikke er muligt at arbejde i 'armslængde-afstand' fra lokale hierarkier og magtrelationer. Nogle forskere med baggrund i Foucault-traditionen drager en mere vidtgående konklusion, nemlig at aktionsforskning ender med at blive magtudøvelse og dermed et umuligt projekt. Denne diskussion behandler vi i slutningen af kapitlet. Afslutningsvis sammenfatter vi fire statements om udfordringerne for aktionsforskningen.

PAR – et alternativ til det neoliberale universitet

Participatorisk aktionsforskning (PAR) kan defineres som forskning, der udføres i et samarbejde med sociale bevægelser og aktører, der handler for at bidrage til social progressiv forandring.

Peter Park, University of Massachusetts, sætter i sin participatoriske aktionsforskning fokus på empowerment af udsatte grupper og lokalsamfund. Park understreger, at det særlige ved PAR er, at forskningsformålet bliver defineret af dem, der står midt i problemstillingerne i deres daglige liv. Det er almindelige mennesker, der bliver involveret i forskningen og i beslutninger om, hvilke problemer og hvilke sociale forandringsinitiativer den participatoriske aktionsforskning skal rette sig imod (Park, 2001, s. 81.). Participatorisk aktionsforskning er "… allied to the ideals of democracy, and in that spirit it is proper to call it research of the people, by the people, and for the people" (Park, 2001, s. 81).

Park fremhæver, at en vigtig styrke i participatorisk aktionsforskning (PAR) er at udvikle 'relationel knowledge', som han med inspiration fra bl.a. Freire, Habermas og Kemmis karakteriserer som udvikling af refleksiv rationalitet i fællesskaber, der bygger på et moralsk og værdimæssigt grundlag for handling (Park, 2001, s. 86).

PAR-traditionen har historisk haft sin stærkeste base i Latinamerika. I Danmark og Europa blev der i kølvandet på studenteroprøret også udviklet en form for PAR-tradition gennem den såkaldte 'eksterne fagkritik',

der blev ramme for tæt samarbejde mellem kritiske universitetsfolk, fagbevægelsens venstrefløj og de nye sociale bevægelser (Arthur, 2013, s. 333). Participatorisk aktionsforskning opstod som en reaktion på, at efterkrigstidens aktionsforskning (forenklet beskrevet) i stigende grad havde udviklet sig til managementorienterede tekniske løsninger med fokus på produktivitetsfremme. Dermed var det samfundsforandrende sigte mere eller mindre gået tabt. Len Arthur fremhæver, at PAR er kendetegnet ved, at aktionsforskere og deltagere skal samarbejde om progressiv social forandring og emancipation fra den sociale eksklusions dynamikker. Med en etisk baseret tilgang skulle det videnskabelige arbejde understøtte sociale bevægelser i emancipatoriske processer (Arthur, 2013, s. 337).

En af inspirationskilderne til PAR var Freire og Gramsci, der mente, at samfundsanalyse og teoriudvikling skulle ske tæt forbundet med bevægelser, der kæmper for at ændre samfundet.

Fals Borda var sammen med en bred gruppe af latinamerikanske kritiske forskere (sociologer, antropologer, uddannelsesforskere m.fl.) én af initiativtagerne til udvikling af participatorisk aktionsforskning (PAR) i 1970. "We started to appreciate the fact that science is socially constructed, therefore that it is subject to reinterpretation, revision and enrichment"(Fals Borda, 2001, s. 28). En videnskabelig 'dekonstruktion' og en 'emancipatorisk rekonstruktion' skulle udgøre et modspil til den instrumentelle rationalitet, der dominerede videnskaben. Udgangspunktet var en epistemologisk nyudvikling af en etisk funderet videnskabelig forskningspraksis, hvor almindelige menneskers viden og behov kom i fokus, og hvor forskningen blev udført i samarbejde med sociale grupper og bevægelser. Samtidig var det afgørende at fastholde *videnskabelig validitet og teoretisk fundering*: "Action and participation alone were not enough.(…) We wanted to perform these tasks with the same seriousness of purpose and cultivated discipline to which traditional university research has aspired" (Fals Borda, 2001, s. 28).

Aktionsforskningens aktualitet

Birger Steen Nielsen understregede behovet for kritisk aktionsforskning i sin professortiltrædelsesforelæsning på RUC. "Vinden blæser på spørgsmål og svar", hvor han formulerede et wake-up call til universitetsverdenen (Nielsen, 2011). Her tog han udgangspunkt i en konstatering af, at den neoliberale diskurs, der dominerer universiteterne, har betydet en svækkelse af humanistiske, demokratisk inkluderende og bæredygtige dagsordener:

> "Inhumane holdninger har igennem snart lang tid bredt sig (…) Samfundet skal nu formes helt markedsøkonomiens billede (…) mennesker og natur skal omformes til og behandles som *strategiske ressourcer* i konkurrencekampen " (*Nielsen*, 2011 s. 60-72).

Den svenske aktionsforsker Erik Lindhult fremhævede på linje hermed i sit oplæg på ALARA (Action Learning and Action Research) verdenskonferencen i Sydafrika i november 2015, at den øgede interesse på universiteterne for aktionsforskning gennem de seneste årtier, skal ses som en modreaktion til forskning, der opfatter sig selv som værdifri og som afkoblet demokratiske ambitioner gør en videnskabelig dyd ud af, at forskning skal foregå adskilt fra dem, der er i feltet (Lindhult, 2016).

Lidt globalt udsyn

Aktionsforskeren Rene Loewenson, direktør for TARSC, Training and Research Support Centre i Zimbabwe og forsker i ulighed i sundhed i det østlige og sydlige Afrika, præsenterer i bogen *Participatory Action Research in Health Systems* (Loewenson et al., 2014) participatorisk aktionsforskning indenfor sundhedsfremmefeltet. Bogen er en fælles udgivelse mellem WHO (The World Health Organization) og en række NGO'ere og vidensinstitutioner). I stedet for at adskille subjekt og objekt er det epistemologiske perspektiv, at man anerkender værdien af den viden, som forskellige samfundsmedlemmer bringer ind i de videnskabende processer, og understøtter handling på baggrund af den viden, der er udviklet, så de, der er påvirket af problemerne, kan handle kollektivt og skabe forandringer (Loewenson et al., 2014).

På ALARA-konferencen refererede Pip Bruce Ferguson, der forsker i aktionsforskning og læring i organisationer på Dublin Universitet og New Zealand, til det afrikanske begreb *Ubuntu,* som et samlende participatorisk perspektiv. (Ferguson, 2015, s. 110). Ordet Ubuntu stammer fra traditionel afrikansk filosofi om medmenneskelighed og gensidig respekt.[1] Ubuntu-begrebet har spillet en stor rolle som grundlag for forsoning i Sandheds- og Forsoningskommissionens arbejde i Sydafrika efter apartheidstyret. Eden Charles fra Bath University, som forsker i krigsofres vilkår i Sierra Leone, har bragt Ubuntu-begrebet ind i en videnskabelig sammenhæng. Med afsæt i Ubuntu-begrebet kan aktionsforskning sætte fokus

1. "According to Ubuntu, there exists a common bond between us all and it is through this bond,through our interaction with our fellow human beings, that we discover our own human qualities" (Jen Boudreu in *Words to Live by Motivation, Inspiration and Life* 2012, http://wp.me/p2i59g-44) Begrebet har lighedspunkter med "commons" begrebet.

på at etablere grundlag for social retfærdighed, lighed og medmenneskelighed, hvor: "people recognize their interconnection and interdependency (Charles, 2007, s. 10). "Ubuntu demonstrates the living power of a reconnection with African cosmology in the practice of people engaged in some areas of critical importance to human macro political and social relationships as well as to their interiority" (Charles, 2007, s. 10).

Eden Charles forsker i dekolonialisering og empowerment, bl.a. har han forsket i, hvordan krigsofre håndterer krænkelser og de vilkår, de lever under. Charles viser i sin aktionsforskning, at der er muligheder for at etablere social progressiv forandring. Han understreger, at hvor forandringer er påkrævet af humanitære, retfærdigheds- og ulighedsmæssige årsager, bør forskning være participatorisk aktionsforskning med fokus på at frembringe viden om de erfaringer fra krænkelser og overgreb, som har fundet sted som grundlag for forsoning (Charles, 2007 s. 61). Forudsætningen for, at der kan etableres den gensidige forståelse og anerkendelse, som Ubuntu-filosofien lægger op til, er, at de krænkelser og lidelser, som folkegrupper og individer har været igennem, bliver anerkendt. Med reference til Paolo Freires empowermentbegreb fremhæver han, at det drejer sig om: "that people learn to deliberate themselves by engaging in the process of doing so or, as Freire puts it "learning to do it by doing it" (Charles, 2007 s. 68).

Den participatoriske forskningsproces kan åbne op for nye indsigter og forståelser, som kommer frem netop fordi *dikotomien mellem forskere og praktikere* bliver opbrudt (Brydon-Miller, 2008). Gennem en mere åben og demokratisk proces kan nye typer viden, der bygger på lokale realiteter, få stemme (Gaventa & Cornwall, 2008, s. 75).

Udfordring af uligemagtrelationer

Aktionsforskning har ikke fasttømrede metodiske anvisninger: den samlede værktøjskasse kan sagtens også indbefatte traditionelle metoder som spørgeskemaer og statistisk dokumentation anvendt til at dokumentere utilfredsstillende livsvilkår. Succeskriteriet for den participatoriske aktionsforskning er, at *ulige magtrelationer og magtressourcer udfordres og forandres.* Det er således vigtigt at understrege, at aktionsforskning ikke kun kan defineres som "samskabelse af viden i udviklingsprojekter". For tiden er 'samskabelsesprocesser' ('co-creation') fx en stærk trend i den danske konsulentverden, der benyttes flittigt af stat og kommuner. De seneste årtier har budt på mange eksempler på udviklingsprojekter, der benytter konkrete metoder og tilgange hentet fra aktionsforskningstraditioner, fx fremtidsværksteder. Men "samskabelsesprocesser' kan i nogle tilfælde udfoldes i disciplinerede eller uforpligtende sammenhænge, hvor der ikke er

tale om empowerment og hvor ulige magtrelationer ikke bliver udfordret (jf. Gaventa & Cornwall, 2008). Derfor er det *afgørende ikke at reducere aktionsforskning til metodiske* greb, hvor "lægfolks" stemme kommer i spil uden at indgå i reelle positive samfundsforandringsprocesser. Hele formålet er menneskers og sociale bevægelsers kapacitetsopbygning til at bekæmpe social eksklusion og til at forbedre det demokratiske mulighedsrum i alle sektorer i samfundet – med andre ord empowerment.

Empowerment, kritisk bevidsthed og skabelse af kollektiv identitet

Empowermentbegrebet i den kritiske og transformative betydning (Andersen, 2005) kan føres tilbage til Paolo Freires begreb om 'kritisk bevidsthed', der defineres som evnen til at forstå sociale, politiske og økonomiske modsætninger og evnen til at handle mod virkelighedens undertrykkende elementer. Bevidstgørelsen betegner den "proces hvorigennem mennesker, ikke som modtagere, men som erkendende subjekter, opnår mere dybtgående kendskab både til den kulturelle virkelighed, som former deres liv, og til deres evne til at forandre denne virkelighed (Freire, 1974, s. 81)

Freire var radikal humanist og inspireret af befrielsesteologien. Hans projekt var at udvikle en frigørende pædagogik som modsætning til den 'sparebøsse-undervisning', der bare hælder viden på de studerende uden dialog og problemformulering i forhold til virkeligheden (Andersen, 2016). Eleverne skulle ikke bare lytte, men være kritiske medundersøgere af deres egen virkelighed. Undertrykkelses, afmægtigheds- eller *disempowermentsituationer* skulle overvindes ved identitetsændringer, kollektiv handling og social forandring med frigørelse som mål.[2]

Den amerikanske professor Richard Levin har i forlængelse af den latinamerikanske aktionsforskningstradition videreudviklet empowerment til at omhandle:

> "… ressourcer, information og viden, selvtillid, færdigheder, forståelse, organisation og formelle rettigheder, som mennesker kan anvende til individuelt og kollektivt at bestemme, hvad der skal ske med dem. Jeg inkluderer også menneskers mobilisering af kollektive visioner og fantasi, intelligens, kreativitet, entusiasme, mod og energi i et frigørende projekt" (*Levin*, 1995).

2. I 1964 måtte han flygte til Chile efter militærkuppet i Brasilien, og i 1973 måtte han igen flygte efter militærkuppet i Chile.

Den amerikanske sociolog Eric Olin Wrights beskriver i *Envisioning Real Utopias* (Wright, 2010) empowermentprojekter fra hele verden fra community banks i Indien, hvor overskuddet ikke går til aktionærer, men til lokalsamfundet, til communityempowerment gennem oprettelsen af nærdemokratiske borgerråd i Chicagos udsatte bykvarterer.

Empowermentstrategier spænder fra den individuelle selvtillid til skabelsen af kollektive visioner og mobiliseringsevnen til at påvirke samfundets overordnede udviklingsretning over en længere tidshorisont.

Empowerment er derfor både en proces og et mål (Greenwood, Whyte & Harkavy, 1993). Empowerment er processer, hvorigennem mennesker bliver i stand til og får mulighed for at modvirke afmagt og manglende kontrol over deres livsbetingelser og til at udvikle kapacitet til at forandre både samfundet og sig selv.

Empowerment refererer således både til den subjektive erfaring – oplevelsen af at kunne 'gøre en forskel' og til at have mulighed for at forandre sin situation – og til ændringen af samfundets mulighedsstrukturer, dvs. de objektive samfundsmæssige magt- og ressourcefordelingssystemer der er på et givent historisk tidspunkt. Den *subjektive dimension af empowerment* refererer til udviklingen af *forandringsagenternes identitet, evner og kapacitet* til at udnytte mulighedsrummet for at skabe positiv forandring. Den *objektive dimension af empowerment* handler om forandringen af de samfundsmæssige og institutionelle rammer for individers og fællesskabers faktiske *muligheder* for at forbedre deres situation og skabe positiv forandring (på engelsk opportunity structures), fx ved at opnå nye rettigheder og bedre adgang til relevante ressourcer. Desuden skelnes mellem vertikal og horisontal empowerment. *Vertikal empowerment* drejer sig om at styrke marginaliserede medborgeres stemme opadtil i forhold til økonomiske/politiske magtcentre på højere niveauer i samfundet. *Horisontal empowerment* handler om udviklingen af handlekraftige netværk indadtil og nedadtil mellem aktører på samme niveau. Vellykkede empowermentprocesser er gensidigt forstærkende over tid, og de udvikles typisk i et dialektisk samspil mellem horisontal og vertikal empowerment og objektiv og subjektiv empowerment (Andersen, 2005).

Aktionsforskning og empowermentsstrategier skal derfor (ideelt set) operere både i forhold til det samfundsmæssige *makroniveau*, institutions/organisations *mesoniveau* og *mikroniveau* (Andersen & Bilfeldt, 2014, s. 19).

Aktionsforskning og skabelse af kollektiv identitet

Andersen & Bilfeldt (2016) skelner mellem flere empowermentdimensioner, bl.a.

- Identitetsempowerment: redefinering eller udvikling af en ny kollektiv identitet
- politisk-demokratisk empowerment; en styrket stemme som demokratisk aktør og
- institutionel empowerment: bedre kollektiv organisering og mulighedsstrukturer

PAR handler om at facilitere skabelsen af en ny kollektiv identitet (eller styrkelse af den eksisterende) som basis for kollektiv handling i et offentligt demokratisk rum og (ideelt) at få opbygget en eller anden form for institutionel platform for det videre virke.

I forlængelse af ovenstående vil vi argumentere for, at empowerment- og aktionsforskningstraditionen i dag kan hente inspiration i forskningen om sociale bevægelser, fx Melucci (1996). Meluccis hovedfokus var at indfange særlige karakteristika ved de nye sociale bevægelser (new social movements), som kom til at præge samfundsudviklingen efter 1968, fx kvinde- og miljøbevægelserne. Disse bevægelser adskiller sig fra de klassiske 'gamle bevægelser', fx fagbevægelsen og de klassiske arbejderpartier, ved en fladere, mere åben organisationsstruktur og en mobiliseringskultur, der skaber kollektive identiteter:

> "Collective identity is an interactive and shared definition produced by several individuals (or groups at a more complex level) and concerned with the orientations of action and the field of opportunities and constraints in which the action takes place" (Melucci, 1996, s. 44).

Med begrebet *kollektiv identitet* understreger Melucci, at den kollektive identitet etableres i en relationel proces, der er karakteriseret ved, at aktørerne gensidigt anerkender hinanden på basis af fælles problemstillinger, mulighedsstrukturer og barrierer, som de står over for. Teorien understreger betydningen af at sætte fokus på de sociale processer, hvorigennem aktivister/borgere i fællesskab får mening og forståelse af deres fælles interesser og fælles utilfredshed med uretfærdighed. Det er processer, der er forbundet med både intern gensidig anerkendelse, hvor en gruppe anerkender fælles interesser og med fælles bevidsthed om utilfredsstillende tilstande og uretfærdige og krænkende forhold (Melucci, 1996).

I det følgende vil vi diskutere, hvordan tre participatoriske aktionsforskningsprojekter fra hhv. Sydafrika, Bolivia og Danmark åbner op for kollektiv identitetsdannelse, empowerment og demokratisk innovation.

Mere globalt udsyn

Co-creating pathways – Aktionsforskning med socialt marginaliserede unge i Sydafrika

For aktionsforskning rummer forståelse af tilvejebringelse af viden en demokratisk epistemologi, der indebærer, at man tilstræber gennemsigtighed i samarbejde med de involverede parter, og det vil fx være 'no go', at en aktionsforsker observerer uden at spørge om lov eller validerer uden at involvere de observerede bagefter. Det betyder ikke, at observation ikke kan indgå i aktionsforskning, men de involverede skal vide, hvad formålet er, og de skal inddrages i analysen bagefter. I det sydafrikanske PAR-projekt med unge 'balademagere' – *Co-creating pathways with socially marginalised middle-adolescent schoolboys to constructive life choices* – arbejdede de unge selv med forskerens observationer i form af en optagelse af deres samværsmønstre. De unge arbejdede i workshops med deres samværsformer, med fokus på hvordan de kunne være sammen på en mere inkluderende og gensidigt anerkendende måde. Forskerne Doria Daniels og Lynne Damons gav hermed de unge mænd mulighed for at få nye perspektiver på egne roller, da de unge kunne se sort på hvidt, hvordan indbyrdes hierarkier og undertrykkelsesmønstre udfoldede sig blandt dem. Aktionsforskningsprojektet gav mulighed for, at de unge udforskede og rammesatte kollektiv refleksion over, hvordan de kunne blive bedre til at navigere i et samfund, som de oplevede, ikke respekterede dem. De fik gennem projektet udviklet nogle mere gensidigt respekterende omgangsformer som alternativ til de stærkt hierarkiske omgangsformer, de havde udviklet som spejl på de krænkelseserfaringer, de havde fra at være nederst i samfundet. Herigennem blev de i stand til at støtte hinanden i at gennemføre det uddannelsesforløb, de var i gang med, ved at udvikle en kammeratskabskultur, hvor de hjalp hinanden med opgaveløsning og henvendelser til lærerne, når de havde behov for øget hjælp. Praktiske eksperimenter kan give plads til, at tavs viden, der er lokal og kontekstuel, kan komme til udfoldelse og danne ramme om udvikling af social intelligens og udvikling af demokratisk praksis (Lindhult, 2016). Det sydafrikanske projekt var et eksempel på udvikling af en sådan empowermentskabende praksis.

Indianske folks rettigheder – empowerment i Bolivia

Et aktionsforskningsprojekt i Santa Cruz i Bolivia satte fokus på at skabe politisk opmærksomhed, blandt andet ved at uddanne lokalpolitikere i oprindelige folks (indianernes) rettigheder under ledelse af aktionsforskeren Alberto Mendieta. Projektets formål var at bidrage til at styrke india-

nernes adgang til demokratiske rettigheder. Projektet blev udført i tilknytning til CIDOB, som er en sammenslutning af 34 indianergrupper.

Baggrunden var, at manglende kendskab til lovgivningssikrede rettigheder og til politiske indflydelsesmuligheder gjorde den fattige indianske befolkning sårbar ved retstvister i kontakten med myndigheder, og de var uden kendskab til det råderum for politisk deltagelse, som lovgivningen muliggjorde. Alberto Mendieta identificerede sammen med deltagerne de problemstillinger, de stødte på i deres lokalpolitiske arbejde, fx korruption, manglende viden om deres rettigheder ved beslaglæggelse af jord, nomadefolks manglende rettigheder til jordbesiddelse, kvinders manglende viden om deres ret ved skilsmisser, familiers manglende viden om rettigheder ved fængsling af et familiemedlem etc. Herefter blev tilrettelagt et undervisningsprogram i juridisk basisviden og i rådgivning, så lokalpolitikerne fik viden om, hvordan de kunne hjælpe borgere med at rette henvendelse til myndighederne, hjælpe med at følge op og få udnyttet deres lovgivningssikrede rettigheder. Projektet satte bl.a. fokus på undervisning i kvinders rettigheder i familien og ved skilsmisser, da de i særlig grad er i risiko for vold og fattigdom. Projektet dannede basis for empowerment på makroniveau, fordi nogle af de politiske repræsentanter i forlængelse af den viden, de havde opnået gennem projektet, kunne stille op og blive valgt ind i den indianske præsident Evo Morales regering/parlamentsgruppe. På mesoniveau handler empowermentfaciliteringen om oprettelse

Gade i udkanten af Santa Cruz, Bolivia (Foto: Annette Bilfeldt).

af kritisk retshjælpsfunktion samt etablering af en socialrådgiveruddannelse, der sætter fokus på at styrke lokalbefolkningens retssikkerhed i hverdagen. Socialrådgiverne skal være i stand til at formidle viden til borgerne om deres rettigheder, herunder at styrke indianerkvinders viden om deres rettigheder og til at sætte eksplicit fokus på uddannelse af kvindelige lokalpolitikere.

Projektet dannede grundlag for *horisontal empowerment* af de indianske lokalpolitikere, der gjorde, at de kunne styrke hinanden i at håndtere retsmæssige problemstillinger, som deres lokalbefolkninger stod i, gennem uddannelse af socialarbejdere og gennem etablering af kritisk rådgivning i det stærkt klasseopdelte samfund, og *vertikal empowerment* ved at deltagerne blev vidensmæssigt i stand til at bringe sociale og retsmæssige problemer op i de økonomiske og politiske magtcentre på højere niveauer i samfundet.

Den *subjektive empowerment* af deltagernes evner og kapacitet gennem oplæring i juridiske rettigheder bidrog til at udnytte mulighedsrummet for at skabe positiv forandring ved at kunne rådgive lokale borgere, der kom i klemme overfor myndigheder, og dannede grundlag for *objektiv empowerment* til forandring af de samfundsmæssige og institutionelle rammer for individers og fællesskabers faktiske muligheder for at forbedre deres situation og skabe positiv forandring.

Hverdagsdemokrati på plejehjem

I projekt *Hverdagsdemokrati og social innovation*, som blev udført på et plejehjem i Københavns Kommune (2013-15), var der fokus på empowerment af beboerne (Andersen & Bilfeldt, 2014). Der blev arbejdet med udvikling af beboernes indflydelse ved styrkelse af samarbejdet mellem beboere, pårørende og personale. Projektets baggrund var, at medarbejderne i samarbejdsudvalget havde efterlyst et udviklingsprojekt, der satte fokus på såvel medarbejdernes arbejdsforhold som den dårlige trivsel, som beboere og pårørende gav udtryk for. Den bredere kontekst var, at Københavns Kommune havde sat hverdagsdemokrati i ældreomsorgen på dagsordenen. Denne nye orientering var også et svar på mange års kritik af New Public Management (NPM)-regimets måde at arbejde med kvalitetsstyring på. NPM-regimets standardiseringslogik havde skabt en fokusforskydning væk fra individuel behovsorientering og dialog med beboere og pårørende.

På plejehjemmet var der i forvejen fokus på udvikling af en demokratisk og inkluderende praksis, således at standardisering og rutinepræget arbejdet ikke skulle dominere hverdagen. Projektformålet var, at medarbejdere, beboere og pårørende skulle udvikle en demokratisk og inkluderende prak-

Ideudvikling i arbejdsgruppen for beboere og pårørende.
(Foto: Nina Lerche)

sis til glæde for alle parter. Projektet benyttede den metodiske model med gruppeinterviews/problemkatalog, fremtidsværksted med udvikling af handleplaner og netværkskonference og viderearbejde med handlingsforslag (Andersen & Bilfeldt, 2010). Vi har tidligere beskrevet inspirationen fra Finemans forskning om at skabe mulighedsrum for, at de ældre, som dem der skulle modtage omsorgen, fik direkte stemme i projektet (Andersen & Bilfeldt, 2014; Fineman, 2008). Projektet blev organiseret omkring to parallelle forløb med henholdsvis medarbejdere og beboere/pårørende. Axel Honneths anerkendelsesteori var inspirationskilde for undersøgelsen af de ældre og deres pårørendes erfaringer (Honneth 2003).

Af gruppeinterviewet med beboere og pårørende fremgik en række oplevelser, som i Honneths terminologi kan karakteriseres som krænkelseserfaringer. Anerkendelse blev efterlyst i form af ønsker om mere medarbejderindlevelse i den enkelte beboers behov. En beboer havde oplevet at ligge flere timer, efter at være faldet sit badeværelse, uden at få hjælp. Praktiske forhold, som at kaldeapparaterne ikke fungerede stabilt, påvirkede balancen mellem behovet for autonomi og tryghed. Beboerne ønskede ikke at være overvågede, men de ønskede både at have selvstæn-

dighed, fx selv at kunne gå på toilettet (de der kunne) og sikkerhed for, at der kom nogle og hjalp, hvis de faldt. De, der selv kunne gå, ønskede møblerne i dagligstuerne skiftet ud, fordi de var for lave, og man som dårligt gående kunne falde, når man skulle rejse sig fra lænestolene. Beboerne oplevede det krænkende, når deres behov for selvstændighed blev tilsidesat, fx hvis medarbejdere gik ind i deres plejebolig og uden videre slukkede for tv'et og opfordrede beboeren til at gå i seng, uanset at beboeren sad og så film. Nogle af de pårørende udtrykte vrede og fortvivlelse over ikke at kunne komme i dialog med personalet og refererede til episoder, hvor deres viden om beboerens behov blev afvist som irrelevant eller hvor der blev talt hårdt til både beboere og pårørende. En anden pårørende var ked af, at hans forældre ikke måtte sidde sammen og spise, når der var fest på plejehjemmet. Han fandt det krænkende, at der ikke blev taget hensyn til, at de som ægtepar gerne ville sidde ved sammen bord.

I fremtidsværkstedet blev der bl.a. udviklet visioner og handleforslag, dels om praktiske forhold som nye kaldeapparater og nye møbler, dels om mere venlighed og imødekommenhed fra personalets side og større fleksibilitet og lydhørhed overfor, hvornår ikke-selvhjulpne beboere ønskede hjælp til at komme i seng.

Medarbejderne udtrykte i gruppeinterviewene frustrationer over deres arbejdsforhold og ressourceknaphed, og der blev efterlyst et bedre samarbejde med beboere og pårørende. Nogle medarbejdere gav ved projektets start udtryk for, at de følte sig pressede, og der blev givet udtryk for afmagt overfor krav fra både pårørende og beboere. Vi har tidligere beskrevet, hvordan der i det videre arbejde i fremtidsværksteder blev udviklet utopier og handleforslag til at imødekomme nogle af de påpegede problemstillinger (Andersen & Bilfeldt, 2014). I udgangspunktet satte medarbejderne fokus på deres eget arbejdsmiljø, men gennem projektforløbet opstod der et stærkere medarbejderengagement i at få etableret en løbende dialog med de pårørende og i at få viden om beboernes oplevelser med plejen.

Perspektivændring, anerkendelse og empowerment på tværs

Etablering af mentorordninger for nye beboere og pårørendegrupper var centrale skridt til en sådan horisontal empowerment for beboere og pårørende, hvor man kunne støtte hinanden. Desuden blev der taget skridt til en ny praksis, hvor nogle af de forholdsvis selvhjulpne beboere lovede at besøge en svag beboer på dage, hvor beboerens familie ikke havde mulighed for at komme på besøg.

Gennem deltagelse i styregruppe og på netværkskonference, hvor beboere og pårørende også deltog, blev medarbejdere opmærksomme på, at der blandt beboere og pårørende befandt sig et videnspotentiale om beboerinteresser. Samtidig skete der en udskiftning i medarbejdergruppen,

hvor de medarbejdere, der primært havde fokus på egne interesser og arbejdsforhold, forlod projektet. Som erstatning for de, der forlod projektet gik andre medarbejdere ind i projektet. De nytilkomne projektdeltagere gik ind i projektet fordi de var særligt interesserede i at til at styrke beboerindflydelse og samarbejde med pårørende.

I et empowermentperspektiv gennemgik arbejdet i medarbejdergruppen en udvikling fra at være domineret af et lønarbejderperspektiv med forholdsvis snævert fokus på egne arbejdsvilkår til at rumme et horisontalt empowermentperspektiv med fokus på at inddrage de pårørendes viden og engagement i beboerne som vejen til større beboertrivsel – og dermed også til større arbejdsglæde for medarbejderne. Der blev igangsat en plan for at udvikle en undersøgende praksis i dagligdagen, hvor man skulle lytte til beboere og pårørende og tage deres eventuelle vrede alvorligt. Denne læringsproces kom til at danne ramme om, at medarbejderne (støttet af mellemlederne) udviklede ny praksis for både at håndtere utilfredshed fra beboere og pårørende og inddrage den opnåede viden til at rette op på praksisser, der blev oplevet som utilfredsstillende eller krænkende fra beboeres og pårørendes side. Fra at placere de pårørende som 'dem' i en 'dem-og-os'-dikotomi, blev medarbejderne i stigende grad opmærksomme på, at de pårørende kunne støtte dem, både i forhold til at øge beboernes trivsel i det daglige og ved at støtte personalet i at stille krav til kommunen om bedre ressourcer (konkret i form af et brev til borgmesteren, der gjorde, at der efterfølgende blev indkaldt til møde om forholdene).

Fra krænkelseserfaringer til kollektive handlinger

På basis af oplevelser med utilfredsstillende, uretfærdige eller krænkende forhold blev der dannet grundlag for udvikling af en ny praksis, fx at ægtepar kunne spise sammen både i hverdagen og til fest, at der blev etableret en ny kaldeapparatsordning, at beboerne blev spurgt om deres ønsker til sengetid, og at de pårørendes viden blev taget alvorligt.

I Meluccis perspektiv opstod der mellem beboere og pårørende en styrket kollektiv identitet ved, at de fælles krænkelseserfaringer blev italesat under gruppeinterviews og ved fremtidsværksteder**.** Den kollektive identitet blev etableret gennem erfaringsudveksling, hvor pårørende til svage beboere berettede om oplevelser af afmagt og af ikke at blive hørt af medarbejderne. Der opstod en gensidig forståelse og anerkendelse mellem deltagerne på basis af fælles problemstillinger, de stod over for. Magtesløshed og vrede blev vendt til kollektive initiativer ved at tage sager op med ledelsen og ved, at man kunne støtte hinanden, fx kunne raske beboere kigge efter svage beboere, når de pårørende ikke var der. I aktionsforskningsforløbet blev der udviklet en kollektiv identitet i forhold til identifikation af en række problemstillinger i plejehjemmets hverdag og gennem

udvikling og afprøvning af initiativer/ alternative praksisser blandt de deltagende til afhjælpning af problemerne.

Selvom man ikke direkte kan karakterisere de empowermentprocesser, som beboere og pårørende blev en del af, som en social bevægelse, så har opbygningen af den kollektive identitet om forståelse af deres fælles interesser og fælles utilfredshed med uretfærdighed (Melucci, 1996), skabt et grundlag for videre aktiviteter i samarbejde med politikere, ældreorganisationer og faglig organisering.

Beboere, pårørende og medarbejdere fik fokus på fælles interesse i sikring af "medmenneskelige interesser" i at styrke beboeres og pårørendes oplevelse af, at der blev udført respektfuld omsorg og pleje af beboerne – og samtidig gav dette medarbejderne et bedre arbejdsliv.

Aktionsforskning indenfor eller udenfor institutionerne?

I det foregående har vi diskuteret og illustreret aktionsforskningens potentialer. Det er imidlertid også vigtigt at diskutere dilemmaer og negative erfaringer i aktionsforskningstraditionen. Jørgen Bloch-Poulsen, Marianne Kristiansen og Michael Søgaard Jørgensens kapitel *Participation og eksklusion i aktionsforskning – oplæg til dialog* i denne antologi giver eksempler fra arbejdslivs- og organisationsforskning på skuffende erfaringer med participatorisk forskning. I lighed med Gaventa og Cornwall (2008) fremlægger de eksempler på aktionsforskeres deltagelse i formelt participatoriske udviklingsprojekter, hvor der reelt ikke åbnes mulighed for at stille spørgsmålstegn ved magtstrukturerne og for at have kontrol over forandringsprocesserne. I disse 'bad cases' er risikoen, at eksisterende magtforhold cementeres og at resultatet ikke bliver demokratisk innovation, men omstruktureringer, der ligefrem kan fremme eksklusion.

Vores bidrag til denne diskussion er, at det interessante for aktionsforskningen er en *kontekstfølsom refleksion* over, hvilke institutionelle kontekster aktionsforskningen kan udfoldes meningsfyldt i.

Der er forskel på, at arbejde indenfor en borger- eller medarbejderstyret ramme, der sikrer et vist frirum til aktionsforskningsforløbet – eller på at være direkte afhængig af ledelsen i en større formel organisation, hvor aktionsforskningens nødvendige armslængde kan blive systematisk undermineret ved at skulle udfolde sig i 'skyggen af hierarkiet'. Hvis det fx er aktionsforskning indenfor arbejdslivsområdet, kan der være stor forskel på et set-up for et aktionsforskningsforløb, som forløber enten i virksomhedens regi eller i regi af en faglig klub eller fagforening. Fordelen ved at arbejde 'indenfor' kan være bedre muligheder for at ændre organisationens

'sociale forfatning' (jf. Bloch-Poulsen, Kristiansen & Jørgensen, 2016) og for at forankre positive innovationer indenfor organisationen (jf. det tidligere eksempel fra plejehjem, hvor det delvist lykkedes at forankre positive ændringer). Ulempen kan være, at der hverken er mulighed for at etablere et frirum, hvor både kritik og visioner kan komme frem, eller for at reelle forbedringer kan blive gennemført. Hvis dette er tilfældet, bliver spørgsmålet, hvordan der på forskellig vis udenfor virksomheden kan arbejdes med relevante netværk og organisationer, der kan kæmpe videre, efter at aktionsforskningen er holdt op. Hvad kan der gøres, når det går galt?

Det hurtige svar på det problem, som Bloch-Poulsen m.fl. rejser i deres kapitel, er, at aktionsforskningen i nogle tilfælde bedst gennemføres succesfuldt *udenfor* organisationen i direkte samarbejde med medarbejderne og deres faglige organisation. Dette var i øvrigt det normale i 1970'ernes kritiske projektarbejde, der gik under betegnelser som 'partsforskning' eller fagkritiske rapporter (Berlingerrapporten, 1976).

Vurderingen af om det er bedst at arbejde 'indenfor eller udenfor' (og gerne komplementært) vil altid være en konkret vurdering af det mulighedsrum, der viser sig. Er der fx rimelige rammer for, at medarbejderne kan ytre sig og være aktive i en forandringsproces, eller reproduceres eksisterende magthierarkier i en sådan grad, at aktionsforskningen bliver umulig eller problematisk? I det følgende skal vi give et eksempel på, at aktionsforskningsprojekter kan blive nødt til at 'skifte scene', fordi mulighedsrummet for et aktionsforløb ikke var til stede.

Eksemplet er Steven Arnfjords aktionsforskning med socialrådgivere på Grønland (Arnfjord, 2014). Dette projekt startede indenfor rammerne af kommunens socialforvaltning. Formålet var at løfte kvaliteten i det sociale arbejde og at få socialforvaltningen som organisation til at fungere bedre. Baggrunden var, at der var store problemer med mangel på fælles fagligh-hed, stress, vold og udbrændthed blandt socialarbejderne samt stort gennemtræk på ledelsesniveauet. I aktionsforskningsprojektet blev der tydeliggjort grundlæggende problemer, som rakte udover, hvad der kunne løses internt på arbejdspladsen – blandt andet mangel på tillid til ledelsen, usikre løn- og ansættelsesvilkår og vanskeligheder med at forvalte serviceydelser til borgere med specialiserede behov. På denne baggrund besluttede deltagerne i projektet at prioritere opbygning af en landsdækkede fagforening for socialarbejdere (der eksisterende i forvejen en lille, men svag forening). Vurderingen var, at det p.t ikke var muligt at implementere forbedringer i den eksisterende socialforvaltning. I det videre aktionsforskningsforløb blev der arbejdet med kampagne for flere medlemmer og fagpolitiske mærkesager – herunder om at blive en synlig stemme i den nationale, sociale politik for de udsatte befolkningsgrupper (Arnfjord, 2013).

Eksemplet viser, at det i nogle tilfælde ikke er muligt at skabe det frirum og den tillid mellem ledelse og medarbejdere, som er nødvendig for, at et aktionsforskningsforløb kan gennemføres tilfredsstillende indenfor organisationen. Aktionsforskningsprojektet kom derfor i krise, men blev så omformet til at have fokus på opbygning af en national fagforening, og det redesignede projekt foregik så udenfor det kommunale regi. Projektet blev en succes i den forstand, at faggruppen fik udviklet et fælles værdigrundlag og en mere synlig organisation (Arnfjord, 2014).

Foucault og aktionsforskning

I det følgende skal vi kort diskutere en helt anden 'løsning' på udfordringerne med at bedrive participatorisk aktionsforskning, nemlig dele af den Foucault-inspirerede forskning, som argumenterer for, at aktionsforskning og participatoriske tilgange i sig selv er magtudøvelse og derfor afviser den emancipatoriske bestræbelse, der er indlejret i traditionen. Det skal fra starten understreges, at dette langt fra gælder alle Foucault- og poststrukturalistisk inspirerede forskere. Faktisk findes der flere Foucault-inspirede aktionsforskere, fx den svenske aktionsforsker Erik Lindhult, der med afsæt i Foucaults påpegning af, at viden er indlejret i magt og at magt er indlejret i viden, der bruger (ligesom Gaventa & Cornwall, 2008) dette som argument for, at aktionsforskning gennem produktion af modviden og moddiskurser kan bidrage aktivt til alternativer (Lindhult, 2016). Det samme gælder de feministiske økonomer og geografer Julie Graham and Katherine Gibson.

En af deres mest kendte bøger *A Postcapitalist Politics* (Gibson-Graham, 2006) handler om alternative fællesskabs-(community) baserede økonomiske udviklingsstrategier (se www.communityeconomies.org), som de kalder en 'mulighedernes politik' som alternativ til neoliberalisme og det, som de kalder 'exploititative economic practices' (udbyttebaserede økonomiske praksisser). De definerer sig selv som poststrukturalistiske aktionsforskere med afsæt i den senere Foucaults overvejelser om etik. Ligesom Erik Lindhult argumenterer de med, at aktionsforskningen kan og skal udfordre magten ved at udvikle alternative udviklingsstrategier i samarbejde med konkrete forandringsagenter.

Problemet er imidlertid, som Frandsen (2011) har påpeget, at den magtkritiske position i de fleste (men ikke alle jf. fx Gibson-Graham, 2006) er blevet så totaliserende og negativistisk, at den ender som en '*mistænksomhedens sociologi*'. Skåret ind til benet er det store problem, at mange i Foucault-traditionen hverken kan eller vil skelne mellem '*positiv forandringmagt', dvs. (empowerment) og 'negativ magt' som manipulation, di-*

sciplinering, fordrejning osv. Og præcis denne evne til at skelne er hel fundamental for en kritisk aktionsforskning. Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen placerer på linje hermed Foucault-bølgen indenfor det, som Marx kaldte *en kritisk kritik* og som i bedste fald kan bidrage til at skærpe blikket for nye former for ufrihed, der måtte præsentere sig i frigørelsens gevandter, hvilket empirisk kan være relevant. Men Aagaard Nielsen og Nielsen argumenterer:

> "Problemet med de cirkulære begrebskonstruktioner er, at de på forhånd indskriver ethvert også kritisk normativt begreb om empowerment som eksempler på installering af moderne raffinerede magtteknologier/ selvteknologier. Konsekvensen er at man hverken praktisk eller teoretisk kan arbejde i forhold til de modsigelser, der findes i feltet (fx social, omsorgs- eller pædagogisk arbejde – vores tilføjelse) og udvikle en *skelneevne* i forhold til hvorvidt strategier og praksis i fx socialt arbejde, der fremmer demokratisering og empowerment eller tværtimod er en installering af neoliberale individualiserende selvdisciplineringsteknikker, der modvirker kollektiv identitets- og kapacitetsopbygning for social retfærdighed. (*Nielsen & Nielsen*, 2008)

Aagaard Nielsen og Nielsen siger (med henvisning til Richard Sennett), at Foucault-traditionens "totaliserende og ikke -normative institutionskritik lægger feltet helt åbent for neoliberalistiske dereguleringsstrategier". (Nielsen & Nielsen, 2008, s. 78). Paradokset i den magtkritiske 'mistænksomhedens sociologi' kommer til at ligge ganske tæt op ad den neoliberale velfærdsstatskritik, hvor forståelsen er, at kollektive rettigheder og omfordeling undertrykker individet: "Velfærdsstaten skal ikke stå i vejen for de fattige". Vi ser 'empowerment- og participationsfeltet' som et klart kampfelt, der ikke skal opgives men vindes – både diskursivt og i praksis. Det diskursive kampfelt handler om den måde, hvorpå begreber som frihed, demokrati og empowerment altid har været genstand for kampe om deres substantielle indhold. Det er dog ikke et argument for at droppe sådanne begreber. Tværtimod vil det være dybt problematisk at give efter for 'den fjendtlige erobring' af denne type begreber. Den neoliberale diskurs abonnerer fx ofte på empowermentbegrebet, men i helt psykologiserende og individualiserende aftapninger. Friheds- og statsforståelsen i den neoliberale tradition bliver på linje hermed til et spørgsmål om 'frihed fra' og ikke (som i den transformative empowermenttradition) til et spørgsmål om *'frihed til' at være en inkluderet aktiv medborger der kan påvirke samfundets udviklingsretning.* Udfordringen bliver derfor at kritisere '*den fjendtlige erobring'* af både friheds-, demokrati- og empowermentbegreberne – blandt andet ved at fastholde og videreudvikle den transformative em-

powermenttilgangs rødder i progressive samfundsforandrende sociale bevægelse. Den kendte Foucault-inspirerede amerikanske 'empowerment-kritikker' Barbara Cruikshank (Cruikshank, 1999) mener ligefrem, at det er forkert, når den kritiske empowermenttradition hævder, at der er en verden til forskel mellem den kritisk transformative empowermentforståelse og den neoliberale forståelse, hvor empowerment reduceres til 'individuelle entreprenør skills' indenfor rammer af et "minimalstatsregime" og en dereguleret markedsøkonomi. Her er vi lodret uenige: I stedet for at trække sig tilbage fra kampen i det participatoriske felt, så handler det præcist om at (gen)ero-bre empowermentbegrebet og tydeliggøre *forskellen mellem positiv forandringmagt, som udfordrer dominerende privilegier og er forankret i demokratiske og humanistiske værdier, og 'negativ forandringsmagt', der afdemokratiserer, forøger uligheden og styrker magtelitens position i samfundet.* Som nævnt tidligere, er der da også andre Foucault-inspirerede forskere, som aktivt ønsker at bidrage til 'positiv forandringsmagt' og som undgår at blive fastlåst i en ren negativistisk 'mistænksomhedens sociologi'.

Birger Steen Nielsen peger i den tidligere nævnte artikel på, at

> "i et samfund der opløser sig i evigt skiftende magt-viden-konstellationer søgte Foucault efter en modstandspraksis, hvor man kunne undslippe disse konstellationer" (*Nielsen*, 2011, s. 72).

Foucault viste, at disciplinering og normalisering gennemsyrer samfundets institutioner.

> "Hans (dvs. Foucaults) kritik af humanistiske reforminstitutioners og tænkemåders andel i en disciplinering og normalisering af mennesker har været øjenåbnende og er en vigtig kritik, der begrunder en nødvendig selvkritisk refleksion for ethvert reformarbejde, der orienterer sig efter ideer om empowerment, borgerdeltagelse og aktionsforskning." (*Nielsen*, 2011, s. 72).

Birger Steen Nielsen understreger videre, at det er en misforståelse at benægte at mennesker har fælles universelle behov – det fører til benægtelse af modernitetens progressive arv – og mistænkeliggørelse af alle 'gode viljer' (Nielsen & Nielsen, 2008). Her er risikoen at stå tilbage med analyser, der ender ud i *dekonstruktion uden en kritisk stillingtagen*:

> "Vi har påvist bestemte magtkonstellationer, vi siger ikke de er forkerte, blot at de principielt er vilkårlige, andre kunne træde i stedet, vi siger ikke at de ville være bedre det er ikke op til os." (*Nielsen & Nielsen*, 2008, s. 72).

Fire statements

Dette kapitel har diskuteret aktionsforskningens udfordringer og dilemmaer, som kan sammenfattes i fire statements:

1. Aktionsforskningens kerne er langt mere end brugen af *participatoriske metoder* og skabelse af midlertidige frirum. Aktionsforskningens mål er at understøtte sociale eksperimenter, initiativer og bevægelser, der understøtter inkluderende, bæredygtige og demokratiske samfunds forandringer, progressive diskurser, praktisk kapacitetsopbygning og ændring af ulige magtforhold.

2. Helt eller delvist vellykkede sociale eksperimenter er altid i fare for at blive ignoreret eller glemt. Det er vigtigt at have opmærksomhed på, at visioner, eksperimenter og læring bliver 'upscaled', så de kan danne grundlag for udvikling af socialt kreative strategier (Moulart et al., 2013) for forandringer og nye diskurser på meso- og makroniveau. Udfordringen er at undgå 'the trap of localism', hvor vellykkede sociale innovationer ender med at blive fastlåst som enkeltstående aktiviteter (Osterlynck & Debruyne, 2013).

3. Aktionsforskningen skal have fokus på demokratiske og etiske udfordringer, der er forbundet med aktionsforskningsmetoder og -processer. Vi skal lære af 'failed experiments' og sikre kollektiv læring og refleksion, når aktionsforskningen støder på systemiske grænser. Aktionsforskning, der kun foregår indenfor rammer af formelle institutioner, risikerer at blive reduceret til 'forandringsledelse' og et instrumentelt managementredskab, der ikke udfordrer demokratisk underskud og dominerende styringsregimer som New Public Management.

4. Aktionsforskningen skal tilbage til rødderne Der skal udvikles nye platforme for den løbende dialog med alternative miljøer, netværk og sociale bevægelser udenfor universiteterne, fx miljø- og fagbevægelse og de mange netværk og kritiske platforme, der opstår i kampen mod velfærdsforringelser, New Public Management-regimet og andre udtryk for neoliberalismen.

Litteratur

- Andersen, J. (2005). Empowermentperspektivet: vejen frem for en kritisk handlingsorienteret socialforskning? *Social kritik: tidsskrift for social analyse og debat*, 101, 60-76.
- Andersen, J., & Bilfeldt, A. (2016). Action research in nursing homes. *Action Research, 14*(1), 19-35. 10.1177/1476750315569082.

· Andersen, J. & Bilfeldt, A. (2014). Social innovation og aktionsforskning: eksempler fra plejehjemsområdet og biblioteker som medborgercentre. I Bilfeldt, A., Jensen, J. & Andersen, J. (red.), *Rettigheder, Empowerment og Læring* (s. 15-41). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
· Andersen, J., & Bilfeldt, A. (2013). Social Innovation in public elder care: the role of action research. I F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood, & A. Hamdouch (red.), T*he International Handbook On Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research* (Vol. 1, s. 320-332). Cheltenham: Edward Elgar, UK Northampton, MA, US.
· Andersen, J. & Bilfeldt, A. (2010). Aktionsforskning på plejehjem: et alternativ til new public management? *Tidsskrift for Arbejdsliv, 11*(1), 67-82.
· Andersen, S. Å. (2016) Empowerment. I Goli, M. & Greve, B., *Integration, Dynamikker og Drivkræfter.* København: Hans Reitzel.
· Arnfjord, S.C. (2014). *Deltagende aktionsforskning med socialrådgivere: Empowerment af Grønlands oversete velfærdsprofession: Ph.d.-afhandling.* Nuuk: Institut for Sygepleje og Sundhedsvidenskab, Ilisimatusarfik, University of Greenland.
· Arnfjord, S.C. (2013). Positiv Magt: deltagende aktionsforskning som empowerment af socialarbejdere i Grønland. *Social Kritik, 25*(135), 82-92.
· Arthur, L. (2013). Reflections on the form and content of Participatory Action Research and implications for social innovation research. I F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood, & A. Hamdouch (red.), *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research* (s. 332-340). Cheltenham: Edward Elgar, UK Northampton, MA, US.
· B.T.-Klubben Berlingergruppen (1976). *Miljø-rapport: Vort arbejdsmiljø på Berlingske Tidende.* København: klubben.
· Bilfeldt, A., Bloch-Poulsen, J., Børsen, T., Gammelby, M. L., Højbjerg, K., & Juel Jacobsen, A. (red.) (2012). *Refleksiv praksis: Forskning i forandring.* (1 udg.) Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
· Bloch Poulsen, J., Kristiansen, M. & Søgaard Jørgensen, M. (2016 under udgivelse). Participation og eksklusion i aktionsforskning – oplæg til dialog. I A. Bilfeldt, I. Jensen & J. Andersen (red.), *Social eksklusion, læring og forandring.* Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
· Brydon-Miller, M. (2008). Ethics and Action Research: Deepening our Commitment to Principles of Social Justice and Redefining Systems of Democratic Practice I P. Reason, & H. Bradbury, *The Sage handbook of action research: Participative inquiry and practice*, 2nd edition (s. 199-210). London: Sage Publications.
· Charles E. (2007). *How can I bring Ubuntu as a Living standard of Judgement into the Academy?* Submitted by Eden Charles for the degree of Ph.D. of the University of Bath, University of Bath. http://www.actionresearch.net/living/edenphd/titleconackabs.pdf.
· Cruikshank, B. (1999). *The will to empower: democratic citizens and other subjects.* Ithaca, N.Y: Cornell University Press.
· Egmose, J. (2015). *Action research for sustainability: Social imagination between citizens and scientists* (Elektronisk udgave ed.). Farnham, Surrey, UK Burlington, VT: Ashgate.
· Fals Borda, O. (2001). Participatory (Action) Research in Social Theory: Origins and Challenges. I P. Reason & H. Bradbury (red.), *Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice* (s. 27-37). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
· Fals Borda, O. (1988). *Knowledge and People's Power: Lessons with Peasants in Nicaragua, Mexico, and Colombia*. NewDelhi, India: Indian Social Institute.
· Ferguson, P.B. (2015). Building National and International Action Research Communities of Practice. I Kearney, J. & Todhunter, M., *Lifelong Action Learning and Research* (pp. 109-122). Rotterdam: Sense Publishers.
· Fineman, M.A. (2008). The Vulnerable subject: Anchoring Equalilty in the Human Condition. *Yale Journal of Law&Feminism*, 20(1), 1-23.

· Frandsen, M. (2011). Genopdagelsen af gadens kultur: om Isaac Joseph og den pragmatiske vending i fransk bysociologi. *Dansk Sociologi, 22*(1), 7-26.
· Freire, P. (1974). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.
· Gaventa, J., & Cornwall A. (2008). Power and knowledge. I P. Reason, & H. Bradbury, *The Sage handbook of action research: Participative inquiry and practice*, 2nd edition (pp. 121-137). London: Sage Publications.
· Gibson-Graham, J.K. (2006). *A Postcapitalist Politics.* Minneapolis: University of Minnesota Press.
· Greenwood, D. J., Whyte, W. F., & Harkavy, I. (1993). Participatory Action Research as a Process and as a Goal. *Human Relations, 46*(2), 175.
· Gunnarsson, E., Hansen, H.P., Nielsen, B.S., & Sriskandarajah, N. (2016). *Action Research for Democracy: New Ideas and Perspectives from Scandinavia*. (Elektronisk udgave, Routledge advances in research methods). New York: Routledge.
· Honneth, A. (2003). *Behovet for anerkendelse*. København: Hans Reitzel.
· Horton, M. & Freire, P. (1990). *We Make the Road by Walking: Conversations on Education and Social Change*, edited by Brenda Bell, John Gaventa & John Peters. Philadelphia: Temple University Press.
· Kindon, S. L., Pain, R., & Kesby, M. (2007). *Participatory action research approaches and methods: connecting people, participation and place.* Routledge studies in human geography, 22. London: Routledge.
· Kemmis, S. (2008). Critical theory and participatory action research. I P. Reason, & H. Bradbury, The Sage handbook of action research: Participative inquiry and practice, (2nd edition) (s. 21-138). London: Sage Publications.
· Kristiansen, M. & Bloch-Poulsen, J. (2014). Participation and Power. I participatory research and action research. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
· Kristiansen, M. & Bloch Poulsen, J (2008). Working with Not Knowing Amid Power Dynamics Among Managers: From Faultfinding and Exclusion Towards Co-learning and Inclusion. I P. Reason, & H. Bradbury, *The Sage handbook of action research: Participative inquiry and practice*, 2nd edition (pp. 699). London: Sage Publications.
· Levin, R. (1995). Beyond Democracy: The politics of empowerment. I A. Callari, S. Cullenberg, & C. Biewener (Eds.), *Marxism in the postmodern age: Confronting the new world order* (pp. 208-217). New York: The Guilford Press.
· Lindhult, E. (2016). Towards Democratic Scientific Inquiry? Participatory Democracy,Philosophy of Science and the Future of Action Research. I Gunnarsen, E. et al. (ed.), *Action Research for Democracy.* New York and London: Routledge.
· Loewenson, R. et al. (2014). *Participatory Action Research in health systems.* Canada: WHO.
· Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge Cultural Social Studies, Cambridge: University Press.
· Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., & Hamdouch, A. (2013). *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research.* Cheltenham: Edward Elgar, UK Northampton, MA, USA.
· Nielsen, B.S. (2011). "Vinden blæser på spørgsmål og svar": Om kritisk humanisme og universitetets opgave i dag. *Social kritik: tidsskrift for social analyse og debat*, (128), 60-81.
· Nielsen, K.A. (2004). Aktionsforskningens videnskabsteori. I Fuglsang, L. & Olsen, P.B. (red.), *Videnskabsteori i samfundsvidenskaberne*. København: Roskilde Universitetsforlag.
· Nielsen, K. & Nielsen, B.S. (2008). Planlægning som selvforvaltning. I Jensen, A. et al. (red.), *Planlægning i teori og praksis.* København: Forlaget Samfundslitteratur.
· Osterlynck, S., & Debruyne, P. (2013). Going beyond Physical Urban Planning Interventions: Fostering social Innovation through Urban Renewal in Brugse Poort, Ghent. I F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood, & A. Hamdouch (Eds.), *The International*

Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research (pp. 230-241). Cheltenham: Edward Elgar.
- Park, P. (2001). Knowledge and Participatory Research. I P. Reason, & H. Bradbury (Eds.), *Handbook of Action Research Participative Inquiry and Practice* (s. 81-90). London: Sages.
- Stoecker, R. (1999). Are academics irrelevant? Roles for scholars in participatory. *Americana Behavioural Scientist*, *42*(5), 840-854.
- Wright, E.O. (2010). *Envisioning Real Utopias.* London: Verso.

3. PARTICIPATION OG EKSKLUSION I AKTIONSFORSKNING

– OPLÆG TIL DIALOG

Marianne Kristiansen, Jørgen Bloch-Poulsen
og Michael Søgaard Jørgensen

Baggrund og formål

Denne artikel er et oplæg til dialog om forholdet mellem participation og eksklusion i aktionsforskning i organisationer. Formålet er at diskutere et participatorisk paradoks (Arieli, Friedman & Agbaria, 2009). Det handler om, at aktionsforskning i organisationer kan føre til det modsatte af det intenderede, dvs. at nogen bliver ekskluderet. På trods af bestræbelser på at skabe praktiske og teoretiske forbedringer, hvor hensigten er at inkludere alle relevante parter i overvejelser og beslutninger om mål, design og evaluering af processer, så viser artiklens eksempler, at samspillet mellem de involverede aktører indbyrdes og samspillet med forskerne kan betyde, at nogle aktører og deres interesser bliver ekskluderet undervejs i aktionsforskningsprocessen.

Den organisatoriske aktionsforskning startede omkring 1940, hvor Kurt Lewin sammen med bl.a. tidligere ph.d.-studerende gennemførte en række forsøg på Harwood-fabrikken i Virginia på et social-psykologisk grundlag (Lewin & Bavelas, 1942; French, 1945; Lewin, 1947a, b; Coch & French, 1948; Marrow, 1969, 1972; Burnes, 2004). Her blev det undersøgt, om og i givet fald hvordan man kunne skabe højere produktivitet, mindre sygefravær og mindre personalegennemstrømning gennem øget participation.

Lige siden har participation forstået som en form for medbestemmelse været på dagsordenen i organisatorisk aktionsforskning. Det gælder i arbejdet i de engelske kulminer i 1940'erne og 1950'erne, hvor den socio-tekniske tilgang etableres (Trist & Bamforth, 1951; Emery, 1959; Trist, Higgin, Murray & Pollock, 1963; Trist, 1981; Trist & Murray, 1990; Pasmore, 1995). Det gælder også i dens videreudvikling i de norske forsøg med industrielt demokrati i 1960'erne og 1970'erne (Thorsrud & Emery, 1964; 1970; Roggema & Thorsrud, 1974; Herbst, 1975; Thorsrud, 1978; van Beinum, 1997) og i de senere svenske LOM-projekter (Ledelse, organisation, medbestemmelse) (Gustavsen, 1992; 2011) osv.

Lewin (1947a) var opmærksom på, at øget medbestemmelse rejste spørgsmål om hvem, der har magt til at bestemme hvem, der bliver in- og ekskluderet:

> Thus if we think of trying to reduce discrimination within a factory, a school system, or any organized institution, we should consider the social life there as something which flows through certain channels. We then see that there are executives or boards who decide who is taken into the organization or who is kept out of it, who is promoted, and so on. The technique of discrimination in these organizations is closely linked with those mechanics which make the life of the members of an organization flow in definite channels. Thus discrimination is basically linked with problems of management, with the actions of gate keepers who determine what is done and not done (s. 146).

Vi har imidlertid ikke kunnet finde eksempler på, at spørgsmålet om participationens mulige ekskluderende potentialer sættes på dagsordenen inden for organisatorisk aktionsforskning.

Participation og magt

Der er mange forståelser af participation. Det defineres hyppigt som identisk med deltagelse (Wenger, 1998). I denne artikel forstås participation som en særlig form for deltagelse, der er karakteriseret ved medbestemmelse i organisationer og i udvikling af organisationer. Som sådan peger participation på forskellige magtbalancer og spændinger mellem forskellige interesser og stemmer.

Vi forstår derfor participation som magtudfoldelse, der ændrer sig dynamisk gennem processer og fra kontekst til kontekst (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2011; 2012; 2014). Inspireret af Foucault (2000) og Giddens (1984) forudsætter vi, at der ikke eksisterer magtfrie rum i organisatorisk aktionsforskning. Magt er altid allerede til stede og udøves af alle parter. Den virker begrænsende og/eller myndiggørende, dvs. som power over eller power to i en kontinuerlig in- eller eksklusionsproces af aktører og deres perspektiver og interesser. Magt findes ikke kun i relationer og diskurser, men også i sociale, politiske og økonomiske strukturer (Clegg & Haugaard, 2010). Denne artikel fokuserer især på samspillet mellem participation og magt, dvs. på forholdet mellem participation og in- og eksklusion.

I princippet kan participation i organisationer forstås på et kontinuum fra ingen indflydelse til medbestemmelse og fuld kontrol (Wilkinson, Gol-

lan, Marchington & Lewin, 2010). I denne artikel forstår vi participation i en aktionsforskningsproces således, at alle relevante parter sammen beslutter, hvad der er formålet (co-produktion af formål), hvordan den skal designes (co-design), hvordan den skal evalueres (co-evaluering), og evt. hvordan man sammen kan formidle resultaterne (co-kommunikation) (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2012).

Participation, forstået som medbestemmelse, og eksklusion, som indebærer fremmedbestemmelse, burde være hinandens modsætninger. Fremmedbestemmelse betyder, at det ikke er en selv, men andres praksis, der i bestemte kontekster definerer dagsordenen. Medbestemmelse ser imidlertid ud til at kunne indebære fremmedbestemmelse. Er der blot tale om tilfældigheder i vores projekter, eller er dette et vilkår? Kan sådanne paradokser løses eller håndteres af aktionsforskere ved at have større opmærksomhed på problemstillingen?

Artiklen er skrevet som resultat af et samarbejde mellem tre forskere på Aalborg Universitet København: Marianne Kristiansen (MK), Jørgen Bloch-Poulsen (JB-P) og Michael Søgaard Jørgensen (MSJ). Efter denne fælles introduktion følger en del skrevet af MK og JB-P med den bevidst paradoksale titel 'Participatorisk eksklusion?' Derefter har MSJ skrevet nogle teoretiske og metodiske refleksioner – set i lyset af nogle af hans empiriske erfaringer – om og hvordan det er muligt at håndtere participatoriske paradokser i forbindelse med aktionsforskning i organisationer. Artiklen slutter med nogle fælles overvejelser.

Participatorisk eksklusion, nogle eksempler – ved MK og JB-P

Vi har siden 1990 arbejdet med participatorisk aktionsforskning i organisationer (PAFO). Det er pleonastisk at tale om participatorisk aktionsforskning, da aktionsforskning ofte defineres ved at være participatorisk (Greenwood & Levin, 2007; Reason & Bradbury, 2008). Vi bruger alligevel begrebet, fordi vi som nævnt forstår participation som medbestemmelse og ikke blot som deltagelse i form af fx høring, og fordi vi ønsker at understrege en dobbelt participatorisk bestræbelse, der handler om optimal medbestemmelse i aktionsforskningsprocessen og i organisationen (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2014).

Vi er begyndt at undersøge nogle utilsigtede konsekvenser af de participatoriske aktionsforskningsprojekter, som vi har lavet. Det, der bekymrer os, er, at mange af disse processer og resultater har været karakteriseret både ved participation eller medbestemmelse, men også ved eksklusion og fremmedbestemmelse. Nogle partnere synes at have fået mindre indfly-

delse eller mindre status. Andre er blevet udelukket fra det 'gode' dialogiske selskab. Voice – muligheden for at udtrykke sin mening – og choice – muligheden for at vælge – synes at være blevet knægtet (Cornwall, 2011). Dette gælder ikke kun for dem, vi har samarbejdet med, men også for os selv som aktionsforskere.

Sagt alment er det vores erfaring, at PAFO – i proces og resultat – er karakteriseret ved en modsatrettethed: På den ene side processer og resultater, der kunne tolkes som præget af participation, dialog, med-forskning, accept af forskellige vidensformer og øget lighed.

På den anden side risiko for nye hierarkier, alliancer og eksklusioner, ophøjelse af én vidensform som sandhed og øget ulighed.

Vores bidrag handler om denne modsatrettethed i PAFO, som vi giver forskellige eksempler på i det følgende. Ekskluderende processer kan, så vidt vi kan se, bero på mange forhold, som det vil fremgå af det følgende. Der kan være tale om paradoksale resultater i snæver forstand, hvor medbestemmelse producerer sin modsætning, nemlig fremmedbestemmelse; om kulturelle vaner; om "gode grunde", osv.

Ud med de gamle og de stille

I 1993 lavede JB-P en proces over et år sammen med værkførerne på B&O i Struer og Skive. Projektet skulle handle om at øge produktiviteten ved at nedsætte stressniveauet. Det lykkedes på sin vis. Det bidrog til, at produktiviteten steg med 10-15 %; aktierne 11-doblede deres værdi; værkførerne reducerede deres negative stress efter egne angivelser. Projektet øgede også værkførernes medbestemmelse; men samtidig fik det den utilsigtede konsekvens, at de ældre, mere ordregivende værkførere, der havde svært ved at omstille sig fra at være rådgivende og instruerende til også at være fødselshjælpende i forhold til deres medarbejdere, langsomt tabte deres tidligere fagligt begrundede højstatus. De fik mindre øjenkontakt under møderne; der blev lyttet mindre til dem, osv.

Set med vores nutidige øjne synes JB-P i sin medbestemmelseshensigt at være indgået i en alliance med de yngre værkførere, der var mere dialogisk indstillede. En participatorisk og dialogisk hensigt endte således i sin modsætning (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2016). Noget tilsvarende gentog sig i 2011, hvor JB-P lavede en proces med et team af specialpædagoger i Hørning. Det kom der en brugbar model til dialogiske forældresamtaler og en bog ud af (Bloch-Poulsen, 2013). Bogen blev imidlertid kun præsenteret af et par af ildsjælene og JB-P ved en reception, mens de øvrige pædagoger, der havde været mere stille i forløbet, blot var tilhørere ved dette arrangement. I dag er det også kun de to ildsjæle, der tager rundt og præsenterer bogens model og ideer. Efterfølgende inter-

views med team-medlemmerne viste også, at nogle blev ekskluderet i denne proces.

Cementering af hierarki i en gymnasieklasse

I 1977-1980 skrev MK (1981) sammen med en gymnasieklasse en bog om unge i gymnasiet. Initiativet kom fra MK, som var i gang med et aktionsforskningsprojekt om 'Stille piger' i klassen. I den forbindelse interviewede hun alle i klassen. Det viste sig her, at det ikke kun var de stille piger, som kunne opleve, at de var usynlige, uden for eller ensomme i klassen. Samme oplevelse kunne flere af deres kammerater også have. Flere fortalte fx om, hvordan de oplevede at være den første i deres familie, som gik på gymnasiet. Bogen havde to formål: et internt, der handlede om at udvikle et bedre kammeratskab i klassen og et eksternt, der handlede om at hjælpe lignende klasser. Alle elever i klassen gik ind i grupper, hvor de båndede deres samtaler, som senere blev redigeret sammen til en bog. Grupperne var opdelt efter temaer som familie-, fritids-, venskabs- og sexgruppen. Fælles aktiviteter, som fx en hyttetur, indgik også. Bogen førte til en række positive resultater. Klassen blev inviteret til at holde oplæg for elever på andre gymnasier. Stille elever tog fx ordet, ikke blot i bogen, men på andre skoler, hvor de fortalte om deres oplevelse af at være usynlige i klassen. En af dem sagde bagefter, at hun nu ikke længere var stille. Bogen blev indkøbt som klassesæt af andre skoler og brugt i undervisningen. Klassen oplevede således, at de sammen kunne lave et projekt, som andre kunne bruge. Men projektet skabte ikke kun øget medbestemmelse for alle eleverne. Det cementerede også nogle allerede eksisterende hierarkier, hvor de elever fra sexgruppen, der tilsyneladende var seksuelt fremme i skoene, fik fastholdt og udbygget deres status. Selv om dette blev nævnt i bogen, så ændrede projektet ikke hierarkiet i klassen.

Ledelsesudpegede medarbejderrepræsentanter

Det er imidlertid ikke kun os selv eller aktionsforskningsprocessen, der skaber utilsigtede eksklusionstendenser. I en proces med Borgerservice i Silkeborg i 2009, der handlede om medarbejderdreven innovation i team, bad vi om, at der blev nedsat en styregruppe med repræsentanter fra ledelse og medarbejdere. Vi havde i vores participatoriske naivitet ikke overvejet, at teamrepræsentanterne ikke skulle være udpeget af teamene selv. Det gik først op for os senere, at de var ledelsesudpegede. Et projekt om medarbejderdreven innovation fik således en styregruppe, hvor de såkaldte medarbejderrepræsentanter var blevet udpeget af ledelsen. Det begrænsede

unægtelig mange medarbejderes mulighed for medbestemmelse i større omfang (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2012).

Organisatorisk tavshed

I 2013 samarbejdede vi med Fakultetskontoret på Det Teknisk-Naturvidenskabelige Fakultet på AAU og AAU Innovation i Aalborg om et projekt med overskriften 'Rammer for læring i selvstyrende team i en organisation i vækst'. Spørgsmålet var "Kan organisationen styrke sin evne til at skabe læring og håndtere forskellige former for selvstyring i forskellige team?"

Vi havde samarbejdet med organisationen i en række projekter, der alle havde handlet om en eller anden form for medbestemmelse eller participation. Siden det seneste projekt var antallet af medarbejdere blevet fordoblet til ca. 140, og der var blevet indført et ledelseslag mellem medarbejdere og fakultetsdirektøren bestående af 10 områdeledere. Det satte på ny spørgsmålet om med- eller selvbestemmelse på dagsordenen. Samtidig var erfaringen fra de tidligere projekter, at effekten langsomt fadede ud, når samarbejdet ophørte. Vi ønskede derfor at uddanne interne facilitatorer, som kunne hjælpe teamene, og som kunne sikre forankring, når aktionsforskningsprojektet stoppede. Et spørgsmål var imidlertid, hvordan disse facilitatorer skulle vælges og udpeges. Lå ansvaret hos områdelederne og/eller hos projektets styregruppe, hvor der både sad områdeledere og en række medarbejderrepræsentanter? Hvad lå der i selv- eller medbestemmelse? Et udspil fra områdeledergruppen afstedkom denne mail fra en medarbejder som oplæg til et møde mellem styregruppen og områdeledergruppen (Dalgaard, Johannsen, Kristiansen, & Bloch-Poulsen, 2014, s. 212):

> Jeg synes faktisk, at dette forslag fra områdelederne slår hovedet på sømmet ift. projektets problemstilling. Hvordan sikrer vi aktive, selvledende medarbejdere i selvstyrende teams, men med områdeledere... Skyder vi ikke os selv i foden OG modsiger vores pointe i ansøgningen [om betydningen af selvledelse], hvis vi fraskriver medarbejdere ejerskab ved at gå direkte til områdelederne og lader dem stå for udpegelse af facilitatorer?

Vi syntes, at det var påfaldende, at mailen ikke blev nævnt eller vedlagt som bilag i den udsendte dagsorden, ligesom 'valg af facilitatorer' ikke var et punkt på mødeindkaldelsen. Det var først, da MK nævnte mailen et par gange og sagde, at vedkommende medarbejder på mødet her i styregruppen tilsyneladende blev mødt med samme tavshed, at den blev taget op. Vi tænkte dengang, om organisatorisk tavshed var en måde at håndtere

forskellighed og måske uenighed på. En af de andre i projektledelsen fortalte, at der simpelthen var så meget andet presserende i den periode, så mailen kun var blevet drøftet uformelt med nogle kolleger, men at der derudover ikke var energi til at lave et skriftligt svar. Vi tænker, at det på den ene side er forståeligt, at driften kan hindre participation. På den anden side synes effekten af organisatorisk tavshed at være eksklusion.

Ud med aktionsforskerne

Det sidste eksempel handler om eksklusion af os som aktionsforskere. På Danfoss Solar Inverters i Sønderborg valgte salgsteamet at indgå i et projekt om medarbejderdreven innovation i team i 2008. Det blev starten på en længere magtkamp mellem salgschefen og os som aktionsforskere om, hvem der bestemte dagsorden til vores fælles møder. Skulle vi sammen være en arbejdsgruppe eller en udviklingsgruppe? Han ønskede at prioritere daglig drift, fordi virksomheden var overlevelsestruet på det tidspunkt, hvor vi ønskede at sætte fokus på udvikling og læring. Undervejs fik vi fra anden side at vide, at han havde besluttet at holde prioriterede teammøder med fokus på daglig drift uden os. Vi var således blevet ekskluderet fra samarbejdet, uden at vi selv vidste det. Vi tog eksemplet op i projektets styregruppe, hvor salgschefen, de andre chefer og direktøren sad. Det førte til en samtale om eksklusion, men ikke til en ændring af samarbejdet med salgsteamet, som stoppede her. Der var enighed om at fortsætte samarbejdet med de øvrige team (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2011).

Et generelt problem?

Baggrunden for MK's og JB-P's overvejelser er som sagt, at vi i en række aktionsforskningsprojekter i organisationer undervejs eller efterfølgende har oplevet, hvordan både nogle ledere, nogle medarbejdere og vi selv som aktionsforskere er blevet ekskluderet. Problemet synes imidlertid at være generelt. Participation synes som sagt at have været et tema lige siden den organisatoriske aktionsforskning så dagens lys i USA omkring 2. Verdenskrig.

Det skete, som nævnt, i de såkaldte Harwood-undersøgelser, der startede omkring 1940 på en tekstilfabrik i Marion, Virginia (Burnes, 2007).[1] Forsøgene blev udført i et samarbejde mellem Lewin og Bavelas – og se-

1. Lewin (1947b) omtaler kun kortfattet Harwood-studierne. Det følgende er derfor baseret på sekundær litteratur.

nere af French og Coch. Lewin blev inviteret af Marrow (1969), som ejede Harwood-fabrikkerne, selv var psykolog, og som kendte Lewin fra sit kandidatstudium. Det organisatoriske problem bestod i, at effektiviteten på fabrikken i Virginia var lavere end i de andre Harwood-afdelinger, der lå i Nordstaterne, og at personalegennemstrømningen var højere (Burnes, 2007).

Organisatorisk aktionsforskning synes således tænkt som en bestræbelse på at sikre øget effektivitet gennem participatoriske metoder, dvs. ved at inddrage medarbejderne (Adelman, 1993). Så vidt vi kan se, bliver organisatorisk aktionsforskning således skabt som en form for 'organizational development' (OD)-studies (Burnes, 2007).

Spørgsmålet er imidlertid, hvor participationens grænser går. Er der emner, der ikke er til dialog, dvs. hvor der ikke er medbestemmelse eller participation? Er der grupper, som bestemmer over andre, dvs. bliver disse andre sat uden for medbestemmelse i aktionsforskningsprocessen?

Så vidt vi kan se, er der intet, der tyder på, at arbejderne har indflydelse på det ordnede mål med Harwood-undersøgelserne (Burnes, 2004; 2007). Som vi læser det, er øget effektivitet et formål, der er sat alene af ledelsen. Der er således ikke tale om co-produktion af målet med forandringsprocesserne. Her synes participationen med andre ord at være begrænset.

Så vidt vi kan se, er der heller ikke tale om co-design af proces. Det synes at være forskerne, der bestemmer, hvilke arbejdere der skal være i hvilke grupper under de felteksperimenter, hvor forskerne undersøger sammenhængen mellem forskellige grader af medarbejderinddragelse eller participation og effektivitet; og mellem forskellige former for ledelse – fra autoritær til participatorisk management – og effektivitet (Burnes, 2007).

Disse undersøgelser peger på, at jo mere participation i betydningen medbestemmelse i organisationen og jo mere participatorisk management, jo højere effektivitet (Adelman, 1993).

Den oprindelige organisatoriske aktionsforskning synes således at have haft en form for organisatorisk participation, dvs. medbestemmelse i produktionen, som mål. På den ene side er vi imponerede over, at man for 75 år siden kunne tænke så radikalt. På den anden side kan vi se, at arbejderne ikke har haft medbestemmelse i aktionsforskningsprocessen. De har medvirket i en række sociale eksperimenter, hvor forskningen i gruppedynamik er flyttet fra laboratorierne ud i felten, og hvor samarbejdet kun omfatter forskerne (Lewin, 1947a). Arbejderne har medvirket som producenter af data i forskernes eksperimenter og ikke som medproducenter af viden og beslutninger.

De participatoriske bestræbelser synes således også dengang at være præget af eksklusionstendenser.[2]

Teorier og metoder til at forstå ved og håndtere eksklusion i aktionsforskning – ved MSJ

I det følgende præsenteres en række teorier og metoder, som forskere kan anvende til at forstå og håndtere eksklusionsprocesser i aktionsforskning, reflekteret i nogle af MSJ's erfaringer fra forskellige former for aktionsforskning siden 1980'erne. Diskussionen omfatter metoder til dels løbende at reflektere over erfaringer, mens forskningsprocessen er i gang ('reflection-in-action'), dels at veksle mellem at praktisere 'nærhed' og 'distance' i forhold til aktionsforskningsprocessen. Endvidere præsenteres en tilgang til aktionsforskning, hvor man som aktionsforsker kombinerer refleksioner fra et perspektiv på en organisation som værende stabil med et perspektiv, hvor man ser organisationen som mulig at forandre. Til sidst præsenteres en række færdigheder, som aktionsforskere, der samarbejder med organisationer, bør have.

Refleksion, nærhed og distance i aktionsforskning

En aktionsforskerrolle baseret på Donald Schöns 'reflection-in-action' (Schön, 1983) er karakteriseret ved løbende refleksioner over erfaringer, der betyder at forskerrollen gradvis udvikles i løbet af et aktionsforskningsforløb. Det kan være refleksioner på baggrund af problemer udtrykt af en aktørgruppe i en aktionsforskningsproces, erfaringer med anvendelse af en metode, der ikke fører til den forventede proces m.m. MSJ har eksempelvis oplevet problemer i forbindelse med anvendelse af fremtidsværksteder som metode i aktionsforskning med fagforeninger og på arbejdspladser, hvor kritikfasen af deltagere er oplevet som meget negativ, og i et andet tilfælde blev fantasifasen oplevet som urealistisk sammenlignet med de eksisterende indflydelsesmuligheder på en arbejdsplads. 'Reflection-in-action' blev anvendt til at korrigere processen og sikre deltagernes accept af det videre forløb i projekterne.

I en kritisk analyse af aktionsforskning med fagforeninger og lønmodtagere peger Åke Sandberg (1982) på risikoen for at aktionsforskning sammen med såkaldt 'ressourcesvage grupper' mangler kritisk distance til samarbejdspartneren. Som alternativ anbefaler Sandberg i stedet "… pra-

2. Besynderligt nok synes også Harwood-studierne at være blevet ekskluderet af historien om organisationsudvikling (Dent, 2002). Hvor alle kender til Hawthorne-forsøgene, blev vi selv først opmærksomme på Harwood-studierne fornylig.

xisforskning der en dialog- och aktionsdel inramas av faser med distanserad reflektion." Sandberg foreslår altså, at aktionsforskeren anvender en kombination af nærhed og distance til processen og de involverede grupper. I aktionsforskning med plejeboligcentre om forholdet mellem personale, pårørende og beboere har MSJ oplevet vigtigheden af både distance til forskningsprocessen ved i en forskergruppe at reflektere over personalets holdning til beboeres og pårørendes rettigheder, og af nærhed, da det blev nødvendigt at sikre, at medarbejderne ikke "mistede modet" i en aktionsforskningsproces efter deres visioner af ledelsen, der selv havde været med til at igangsætte aktionsforskningsprojektet i samarbejde med forskerne, var blevet karakteriseret som urealistiske eller som noget, der allerede "var prøvet".

Et stabiliserende og forandrende perspektiv på forandringer i en organisation

For at forstå kompleksiteten og dynamikken i forandringsprocesser i organisationer, herunder i forbindelse med PAFO, er det vigtigt at anlægge både et stabiliserende og et forandrende perspektiv på en organisation. Det forandrende perspektiv kan bl.a. baseres på anvendelse af Aktør-Netværksteori (ANT) (se bl.a. Latour, 1992) og domesticeringsteori (Lie & Sørensen, 1996) og det stabiliserende perspektiv kan baseres på Christian Clausens og Peter Olséns (2000) arbejde med begrebet virksomheders (og mere generelt organisationers) socialforfatning, forstået som centrale normer og værdier i organisationen udviklet gennem organisationens såkaldte konflikt- og konsensushistorie. Figuren viser en skematisk forståelse af en aktionsforskningsproces i en organisation, hvor der lægges vægt på, at aktionsforskeren skal være opmærksom på og søge at forstå og arbejde aktivt med samspillet mellem organisationen og dens aktører, organisationens forhistorie og de forforståelser, metoder og koncepter, som aktionsforskeren selv bringer ind i processen. Tilgangen er som nævnt baseret på begrebet om organisationers socialforfatning (Clausen & Olsén, 2000), Aktør-Netværksteori (ANT) (Latour, 1992) og domesticeringsteori (Lie & Sørensen, 1996). ANT kan bl.a. anvendes til at arbejde med forskellige metoders og koncepters tilpasning og anvendelse i forskningsprocessen, mens domesticeringsteori bl.a. kan anvendes i analyser af, hvordan anvendelsen af produkter, services og lign. gradvis udvikler sig i samspil med interne aktørers praksis. Alt i alt kan tilgangen ses som en kombination af et stabiliserende og et forandrende perspektiv på en organisation (Jørgensen & Mikkelsen, 2004), hvor en del litteratur om aktionsforskningsprocesser kun synes at have et forandrende perspektiv på en organisation.

Organisationers socialforfatning

Førnævnte begreb om organisationers socialforfatning, der er udviklet af de tyske industrisociologer Hildebrandt og Seltz i 1980'erne, blev introduceret i Danmark af arbejdslivsforskere som Christian Clausen, Børge Lorentzen og Peter Olsén, se fx Olsén & Clausen (1994). Efterfølgende er begrebet blevet anvendt i både planlægning og analyser af forandringsprocesser i private og offentlige organisationer, se fx Clausen & Olsén (2000) og Poulsen & Jørgensen (2011).

En organisations socialforfatning defineres som en form for gensidig overenskomst mellem medarbejdere og ledelse om praksis for arbejdet. Begrebet omhandler formelle og uformelle beslutningsprocedurer og retningslinjer for handlen på de forskellige niveauer i organisationen (fx arbejdets omfang og karakter og graden af råderum og kontrol). Man skal samtidig integrere samfundsmæssige forhold i analyser af en organisation og dens sociale system. Beslutninger, praksisser samt værdier og normer

Aktionsforskning i samarbejde med virksomheder og andre former for organisationer

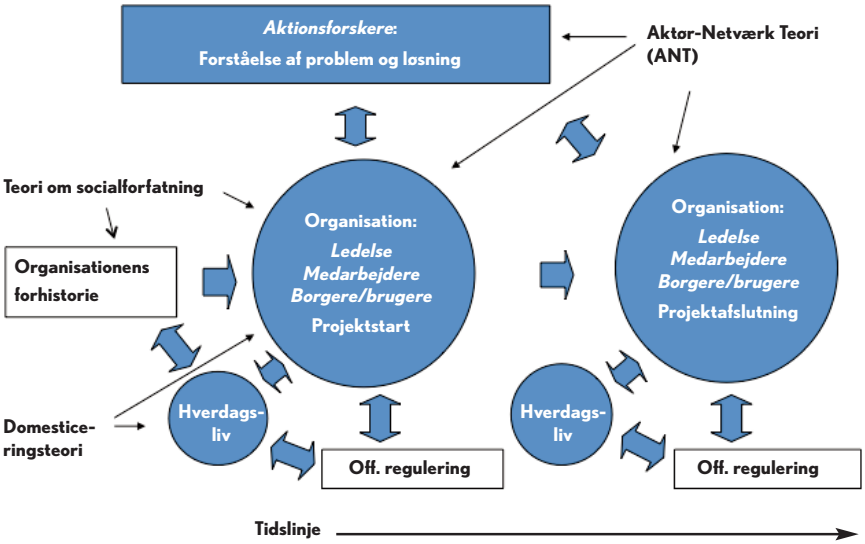

Figur: Forståelse af aktionsforskningsproces i organisation, der inddrager organisationens forhistorie og aktionsforskerens forforståelse af egne koncepter og metoder, der bringes ind i aktionsforskningsprocessen. Modellen indeholder også en opmærksomhed på de ændringer i praksisser hos aktører i og omkring organisationen, der kan ske i løbet af processen og på ændringer i offentlig regulering af det samfundsområde, som organisationen er del af (virksomheder og deres produkter, uddannelse, omsorg osv.).

for arbejdet udvikles gennem tiden i organisationen i samspil med organisationens forskellige aktørers samspil med det omgivende samfund.

Begrebet om en organisations socialforfatning er egnet til at analysere og reflektere over de problemer, der måtte opstå i forbindelse med aktionsforskning i en organisation, og se sådanne konflikter som udtryk for, at organisationens socialforfatning er sat "under pres" ved, at der er "sat spørgsmålstegn" ved etablerede normer og værdier i organisationen. Med anvendelsen af begrebet socialforfatning sættes fokus på hvordan organisationens forhistorie kan fungere som et "filter" for forandringsprocesser (Olsén & Clausen, 1994).

MSJ har sammen med kolleger bl.a. anvendt socialforfatningsbegrebet i analyser af forandringsprocesser på offentlige arbejdspladser med udvikling af ordninger, hvor medarbejdere kan bestille og købe tilberedt mad med hjem til deres familie (såkaldt 'canteen-take-away'-ordninger). Forandringsprocessen på to sygehuse forløb meget forskelligt, men forløbene kunne forstås gennem en analyse af de meget forskellige konflikt- og konsensushistorier i relation til køkkenerne på de to sygehuse (Poulsen & Jørgensen, 2011). Samtidig hjalp analyser ved hjælp af domesticeringsteori til at forstå, hvordan nogle medarbejdere havde været aktive i en dialog med køkkenet om at ændre konceptet for canteen-take-away, hvor alternativet ville have været, at medarbejderne havde ekskluderet ordningen som en brugbar løsning i deres forskellige husstandes madpraksis (Poulsen et al., 2011).

Politisk reflekterende navigatorer

Ole Broberg og Ingelise Hermund har udviklet begrebet 'political reflective navigator' (2004), ('politisk reflekterende navigator') på baggrund af deres analyser af forandringsprocesser i virksomheder med deltagelse af arbejdsmiljøkonsulenter. Analyserne viste, at en forandringsagent, som fx en arbejdsmiljøkonsulent, skal kunne mestre en række færdigheder for at kunne være med til at skabe forandringer med fokus på en politisk målsætning som bedre arbejdsforhold. Disse nødvendige færdigheder omfatter:

- Kunne begå sig i en organisation ved at fastholde en arbejdsmiljøagenda i en forandringsproces, sådan at målet opnås som del af forandringsprocessen
- Være reflekterende i sin optræden sådan at man hele tiden kan skifte mellem roller som ekspert, facilitator m.m., bruge forskellige vidensformer i forskellige situationer og opnå kompromiser
- Navigere i de komplekse organisationer, der er involveret i forandringsprocessen

- Opbygge alliancer, der kan fremme forandringens formål
- Facilitere processer og tage rollen som mediator mellem forskellige praksisser og fagligheder.

MSJ har sammen med kolleger tilpasset modellen til miljøområdet og bl.a. anvendt den til at analysere de roller, som såkaldte miljøambassadører i kommunale institutioner har, når de har ansvar for at få miljøhensyn integreret i deres institutions daglige praksis (Pedersen & Jørgensen, 2012) – et arbejde, der kan sammenlignes med en form for lokal aktionsforskning. Det samarbejde, som den centrale koordinator for en sådan ambassadørordning har med at støtte de lokale miljøambassadører, vil ligeledes have karakter af aktionsforskning. Koordinatorens evne til som politisk reflekterende navigator at reflektere over erfaringerne kan fx indebære, at koordinatoren skal sikre, at erfaringer og arbejdsmåder hos de ofte ikke-akademisk uddannede lokale miljøkoordinatorer ikke ekskluderes gennem den måde, hvorpå man som koordinator tilrettelægger ordningen og dens arbejdsgange med krav om skriftlige handlingsplaner m.m. (Pedersen & Jørgensen, 2012; Jørgensen & Pedersen, 2015). Hvis man ikke er opmærksom på dette aspekt, kan det betyde, at de lokale miljøambassadører ikke engagerer sig i ordningen, eller at deres erfaringer og ideer ikke får indflydelse på planlægningen af ordningens aktiviteter.

Konklusion: Håndtering frem for løsning

Hvis man forstår participation som et spørgsmål om aktørers medbestemmelse og dermed som et spørgsmål om aktørernes magtudøvelse i en organisation, og hvis man i forbindelse med aktionsforskning sætter spørgsmålstegn ved en organisation og dens praksisser, så kan der opstå konflikter, utilfredshed eller forsøg på at ekskludere aktører, problemstillinger, løsningsmuligheder m.m. i processen.

Som aktionsforsker er det vigtigt at være opmærksom på og italesætte forskellige og modsatrettede interesser i en medarbejdergruppe, mellem medarbejdere og ledelse, mellem aktører i og omkring organisationen og aktionsforskerne og mellem aktionsforskere indbyrdes.

Samtidig bliver det afgørende, at man ikke forstår konflikter som en anomali, men som en del af moderne organisationers og aktionsforskningsprocessers ontologi. Vi har udviklet en dialogisk dissensustilgang (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2012), hvor konflikter kan ses som en motor for udvikling, hvis der er eller kan skabes en kultur, hvor det er muligt at have dialoger om forskellige synspunkter og interesser.

Lewin udtrykker lignende tanker (1947a):

> The social scientists, perhaps more than the natural scientists, have to learn to be unafraid and at the same time fair-minded. To my mind, fair-mindedness is the essence of scientific objectivity. The scientist has to learn to look facts straight in the face, even if they do not agree with his prejudices. He must learn this without giving up his belief in values, that is, without regressing to the pre-war cynicism of the campus. He has to learn to understand that scientific and moral aspects are frequently interlocked in problems, and how the scientific aspects may still be approached. He has to see realistically the problems of power, which are interwoven with many of the questions he is to study, without becoming a servant to vested interests. His realism should be akin to courage in the sense of Plato, who defines courage as wisdom in the face of danger (s. 153).

Vores spørgsmål til dialog om aktionsforskning er: Kan en dialogisk dissensustilgang eller en anden aktionsforskningstilgang, der er modig nok til åbent at italesætte magtrelationer mellem aktører i og omkring en organisation (ledere, medarbejdere, forskere og måske borgere) udvikle bedre løsninger på de forskellige problemer, der er i fokus, fx problemer med arbejdsforhold, medbestemmelse eller kvalitet, uden at ekskludere bestemte interesser?

Litteratur

· Adelman, C. (1993). Kurt Lewin and the Origins of Action Research. *Educational Action Research, 1*(1), 7–24.

· Arieli, D., Friedman, V. J., & Agbaria, K. (2009). The paradox of participation in action research. *Action Research*, *7*(3), 262–290.

· Bloch-Poulsen, J. (2013). *Dialogiske forældresamtaler – alle vil jo gerne inddrages?* Aalborg: Aalborg Universitetsforlag. Serie om Lærings-, forandrings- og organisationsudviklingsprocesser/transformational studies ved Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet, København.

· Broberg, O. & Hermund, I. (2004). The OHS consultant as a 'political reflective navigator' in technological change processes. *International Journal of Industrial Ergonomics*, *33*(4), 315-326.

· Burnes, B. (2007). Kurt Lewin and the Harwood Studies: The Foundations of OD. *The Journal of Applied Behavioral Science, 43*(2), 213–231.

· Burnes, B. (2004). Kurt Lewin and the Planned Approach to Change: A Re-appraisal. *Journal of Management Studies, 41*(6), 977-1002.

· Clausen, C. & Olsen, P. (2000). Strategic Management and the Politics of Production in the Development of Work: A Case Study in a Danish Electronic Manufacturing Plant, *Technology Analysis & Strategic Management*, *12*(1), 59-74

· Clegg, S., & Haugaard, M. (Eds.). (2010). *The Sage handbook of power*. London, England: Sage.

· Coch, L. & French, J. R.P. (1948). Overcoming resistance to change. *Human Relations*, *1*(4), 512-532.
· Coghlan, D., & Brydon-Miller, M. (Eds.). (2014). *The Sage encyclopedia of action research*. London, UK: Sage.
· Cornwall, A. (2011). Whose voices? Whose choices? Reflections on gender and participatory development. I A. Cornwall (Ed.), *The participation reader* (203-223). London, UK: Zed Books.
· Dalgaard, L.G., Johannsen, L.V., Kristiansen, M. & Bloch-Poulsen, J. (2014). Differences as a potential vehicle of organizational development: co-researching-on-action. I M. Kristiansen & J. Bloch-Poulsen (Eds.), *Participation and power in participatory research and action research*. Aalborg: Aalborg University Press.
· Dent, E. B. (2002). The messy history of OB&D: How three strands came to be seen as one rope. *Management Decision*, *40*(3), 266-280.
· Emery, F. (1959). *Characteristics of Socio-technical Systems*. London: Tavistock Institute, Document #527.
· Foucault, M. (2000). I J. D. Faubion (Ed.). *Power. Essential works of Foucault, 1954-1983*, vol. 3. London: Penguin.
· French, J. R. P. (1945). Role playing as a method of training foremen. *Sociometry*, *8*, 410-425.
· Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
· Greenwood, D. J., & Levin, M. (2007). *Introduction to action research: Social research for social change*. Thousand Oaks, CA: Sage.
· Gustavsen, B. (2011). The Nordic Model of Work Organization. *Journal of Knowledge Economy*, 2, 463-480.
· Gustavsen, B. (1992). *Dialogue and Development*. Assen: Van Gorcum.
· Herbst, P. G. (1975). *Directions of Diffusion: The Work Democratization Project*. Oslo: Work Research Institutes (AI-Doc.61/1975).
· Jørgensen, M.S. & Mikkelsen, B.E. (2004). *Promotion of healthier eating at workplaces: Reflections on research perspectives in analysis and promotion from a social shaping perspective, Working paper*. Copenhagen: Technical University of Denmark & Danish Institute for Food and Veterinary Research.
· Jørgensen, M.S. & Pedersen, S. R. (2015). Climate Ambassador Programmes in Municipalities: Encouraging climate change mitigation in public administrations and institutions. I J. Hoff & Q. Gausset (Eds.), *Community Governance and Citizen-Driven Initiatives in Climate Change Mitigation* (107-129). New York: Routledge.
· Kristiansen, M. & Bloch-Poulsen, J. (2016). Participatory hierarchies: a challenge in organizational action research. *International Journal of Action Research, 12.*
· Kristiansen, M. & Bloch-Poulsen, J. (2014). Questions of power in participatory projects – Participation in organizations and in research. I M. Kristiansen & J. Bloch-Poulsen (Eds.), *Participation and power in participatory research and action research* (12-35). Aalborg: Aalborg University Press.
· Kristiansen, M. & Bloch-Poulsen, J. (2012). Participatory knowledge production and power: co-determination through dissensus in dialogic organizational action research. I L. Phillips, M. Kristiansen, M. Vehviläinen & E. Gunnarsson (Eds.), *Knowledge and Power in Collaborative Research: A Reflexive Approach* (193-212). London: Routledge.
· Kristiansen, M. & Bloch-Poulsen, J. (2011). Participation as enactment of power in dialogic organizational action research: Reflections on conflicting knowledge interests and actionability. *International Journal of Action Research*, *7*(3), 347-380.
· Kristiansen, M. og 3.c. (1981). *Helt ærlig … Om unge i gymnasiet*. København: Informations Forlag.
· Latour, B. (1992). Where are the Missing Masses? Sociology of a Few Mundane Artefacts. I W. Bijker, W. & J. Law. (Eds.), *Shaping Technology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change (*225–258). Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

· Lewin, K. (1947a). Frontiers in Group Dynamics, II. Channels of Group Life: Social Planning and Action Research. *Human Relations*, 1, 143-153.
· Lewin, K. (1947b). Group decisions and social change. I T.M. Newcomb & E.L.Hartley (Eds.). *Readings in Social Psychology* (330-344). New York: Henry Holt.
· Lewin, K. & Bavelas, A. (1942). Training in Democratic Leadership. *Journal of Abnormal and Social psychology*, 37, 115-119.
· Lie, M. & Sørensen, K.H. (Eds.). (1996). *Making Technology Our Own? Domesticating Technology Into Everyday Life*. Oslo: Scandinavian University Press.
· Marrow, A. J. (1972). The effects of participation on performance. I A. J. Marrow (Ed.), *The failure of success* (90-102). New York: Amacom.
· Marrow, A. J. (1969). *The practical theorist: The life and work of Kurt Lewin*. New York: Basic Books.
· Olsén P. & Clausen, C. (1994). *Inerti og bevægelse: Nye perspektiver på arbejde og politik i den industrielle virksomhed*. Lyngby: Institut for Arbejdsmiljø, DTH.
· Pasmore, W. A. (1995). Social Science Transformed: The Socio-Technical Perspective. *Human Relations*, *48*(1), 1-21.
· Pedersen, S.R. & Jørgensen, M.S. (2012). *Ambassadørordninger på miljø- og klimaområdet: en analyse af erfaringer fra fire kommuner*. Furesø Kommune og DTU Management Engineering.
· Poulsen, S. & Jørgensen, M.S. (2011). Social shaping of food intervention initiatives at worksites: Canteen takeaway schemes at two Danish hospitals. *Perspectives in Public Health*, *131*(45), 225-230.
· Poulsen, S., Tetens, I., Mikkelsen, B.E. & Jørgensen, M.S. (2011). *Users' practices and perspectives on Canteen Take-Away: a case study on food from work, Working paper*. Department of Management Engineering, Technical University of Denmark.
· Reason, P. & Bradbury, H. (Eds.). (2008). *The Sage Handbook of Action Research: Participative inquiry and practice*. London: Sage.
· Roggema, J. & Thorsrud, E. (1974). *Et skip i utvikling: Høegh Mistral-prosjektet*. Oslo: Johan Grundt Tanum Forlag.
· Sandberg, Å.(1982). Från aktionsforskning till praxisforskning, Sociologisk Forskning. *Aktionsforskning*, *19*(2/3), 80-89.
· Sandberg, Å. (1983). Trade Union-Orientated Research for Democratization of Planning in Work Life: Problems and Potentials. *Journal of Occupational Behaviour*. Special Issue: Participatory Research at Work, *4*(1), 59-71.
· Schön, D. (1983). *The Reflective Practitioner: How professionals think in action*. London: Temple Smith.
· Thorsrud, E. (1978). Democracy at work and perspectives on the quality of working life in Scandinavia. *International Studies of Organization & Management*, *8*(1/2), 59-81.
· Thorsrud, E. & Emery, F. (1970). *Mot en ny bedriftsorganisasjon: Experimenter i industrielt demokrati*. Oslo: Johan Grundt Tanum Forlag.
· Thorsrud, E. & Emery, F. (1964) *Industrielt demokrati: Representasjon på styreplan i bedriftene? Noen norske og utenlandske erfaringer*. Oslo: Universitetsforlaget.
· Trist, E. (1981). *The Sociotechnical Perspective: the Evolution of Sociotechnical Systems as a conceptual Framework and as an Action Research Paradigm*. New York: Wiley & Sons.
· Trist, E., & Bamforth, K. (1951). Some social and psychological consequences of the Longwall method of coal-getting. *Human Relations, 4*, 3–38.
· Trist, E. L., Higgin, G. W., Murray, H., & Pollock, A. B. (1963). *Organizational choice: Capabilities of groups at coal face under changing technologies: The loss, rediscovery, and transformation of a work tradition*. London: Tavistock.
· Trist, E. & Murray, H. (1990). *The Social Engagement of social science: Vol. 1. The socio-psychological perspective*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
· Van Beinum, H. (1997). On participative democracy. I F. Emery, H. Murray, & E.

Trist (Eds.), *The social engagement of social science: a Tavistock anthology.* III. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
• Wenger, E. (1998). *Communities of practice: Learning, meaning and identity.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.
• Wilkinson, A., Gollan, P. J., Marchington, M., & Lewin, D. (Eds.). (2010). *The Oxford handbook of participation in organizations.* Oxford: Oxford University Press.

4. PRAGMATISK AKTIONSFORSKNING
– ARVEN FRA HULL HOUSE-SETTLEMENTET

Martin Severin Frandsen

> Det ideelle og fuldt udviklede settlement ville forsøge at teste værdien af menneskelig viden gennem handling og realisering, ligesom det fuldstændige universitet ville beskæftige sig med opdagelse of viden inden for alle grene (Addams, 1899, s. 36).[1]

Indledning

I 1889 flyttede Jane Addams og Ellen Gates Starr ind i en tom bygning i det fattige immigrantkvarter Nineteenth Ward i det vestlige Chicago og grundlagde settlementet Hull House.[2] Over en kort årrække forvandledes deres "vage forhåbninger om at kurere dårligdomme i samfundet" til systematiske og konkrete eksperimentelle projekter rettet mod forbedringer af levevilkårene i kvarteret (Seigfried, 1996, s. 59). Hull House blev ikke alene et centrum for sociale reformaktiviteter i den såkaldt progressive æra i De Forenede Staters historie men samtidig for udviklingen af en ny videnspraksis med et pragmatisk filosofisk udgangspunkt. For aktivisterne i Hull House var skabelsen af viden forbundet med en bestræbelse på at forbedre forholdene for de nyankomne immigranter, og deres arbejde kan ses som et pionerindsats i udviklingen af det, vi i dag betegner aktionsforskning. Der findes en række aktuelle og delvist konkurrerende definitioner af aktionsforskning, men fælles for de fleste er, at eksperimentel handling og vidensproduktion ses som forbundne, og at videnskabelsen "må finde sted som en delt eller fælles erkendelse mellem forskere og praktikere" (*Nielsen & Nielsen*, 2010, s. 99).

1 Alle citater fra engelsk er oversat af forfatteren.
2 Jeg har valgt ikke at forsøge at oversætte begrebet *settlement*, da betegnelsen historisk og aktuelt også bruges på dansk. For en sammenligning af arbejdet i Hull House og det vel nok mest kendte danske settlement, Kristeligt Studenter-Settlement på Vesterbro, grundlagt i 1911, se Posborg (2001). Se endvidere Laneth (2011) for en lærerig fortælling om de første 100 år af Kristeligt Studenter-Settlements historie.

I den aktuelle litteratur om aktionsforskning synes pionerarbejdet i Hull House med få undtagelser (Jørgensen, 2014) imidlertid at være gledet ud af den historiske kanon, og selv blandt aktionsforskere med et pragmatisk filosofisk udgangspunkt som fx Davydd J. Greenwood er referencerne til Hull House-eksperimenterne helt fraværende (Greenwood, 2007; Greenwood & Levin, 2007). Når der skal refereres til pionerindsatser inden for pragmatisk orienteret aktionsforskning er det typisk John Deweys laboratorieskole ved University of Chicago, grundlagt i 1896, eller John Colliers eksperimenter med etniske integrationsprocesser i 1940'erne, der refereres til (Brydon-Miller, Greenwood & Maguire, 2003; Nielsen, 2012). Brydon-Miller og Maguire nævner Jane Addams og Hull House som en inspirationskilde, der formede tilgangen til "at forstå uretfærdighed og social forandring" i udviklingen af den nordamerikanske participatory action research-tradition, men uden at settlementarbejdet i Hull House omtales eller ses som et tidligt eksempel på aktionsforskning (Brydon-Miller & Maguire, 2009, s. 81). Nogle af de få aktionsforskere, der placerer beboerne i Hull House centralt i aktionsforskningens historie, som John Puckett og Ira Harkavy, tager samtidig forbehold i forhold til fuldt ud at anerkende indsatsen i Hull House som egentlig aktionsforskning. Puckett og Harkavy hævder, at Hull House-beboerne "i sidste instans adskilte forskning fra handling", selvom de "engagerede sig handlingsmæssigt som fortalere for social lovgivning." Deres metodologiske tilgang i form af detaljerede kortlægninger og beskrivelser af sociale levevilkår kan ifølge Puckett og Harkavy bedst betegnes som "deskriptiv empirisme". En tilgang der var båret af en tro på, at en fuld afdækning af kendsgerninger ville vække en moralsk indignation, der ville drive andre til handling (Puckett & Harkavy, 1999, s. 149).

Omend der kan findes belæg for Puckett og Harkavys påstand i Hull House-beboernes egne udsagn (Schultz, 2007, s. 5), vil jeg i dette kapitel vise, at pionerindsatsen i Hull House ikke kan reduceres til "deskriptiv empirisme", men at skabelsen af settlementet snarere skal ses som et storstilet socialt og videnskæssigt eksperiment, hvis resultat og betydning bl.a. blev evalueret i bogen *Twenty Years at Hull-House* udgivet i 1910 (Addams, 1990). Betragter man arven fra Hull House på denne måde, fremstår der ingen adskillelse mellem handling og forskning, og Hull House-eksperimentet bringes dermed på linje med det, vi i dag forstår som aktionsforskning. Jeg vil samtidig argumentere for, at Jane Addams' refleksioner i *Twenty Years at Hull-House* kan ses som en form for prototype på den narrative genre, som Greenwood og Levin betegner som *fortællinger om erfaringsbaseret læring*. Narrativer af denne slags giver ifølge Greenwood og Levin aktionsforskning meget af dens styrke, fordi fortællinger kan formidle specifikke historier, processer, kampe, nederlag og sejre i en alment

tilgængelig form (Greenwood & Levin, 2007, s. 109-113). Addams' *Twenty Years at Hull-House*, der i sin samtid blev noget nær en national 'bestseller', kan ses som et vidnesbyrd herom.

Med andre ord er formålet med dette kapitel i første omgang at genfortolke pionerindsatsen i Hull House-settlementet med henblik på at placere denne på dens rette plads i aktionsforskningens historiske kanon. I anden omgang er formålet at reaktualisere erfaringerne fra Hull House i forhold til den aktuelle aktionsforskning i en skandinavisk sammenhæng og især i forhold til den gren, der beskæftiger sig med urbane spørgsmål og lokalsamfundsudvikling (Larsen & Frandsen, 2010, Andersen, Bilfeldt & Jørgensen, 2014). Jeg vil her særligt fremhæve tre karakteristiske træk ved Hull House-beboernes aktionsforskning, som jeg mener fortsat er aktuelle. *For det første* var den oprindelige pragmatiske aktionsforskning i sit udgangspunkt *eksperimentalistisk*. På linje med den kritisk-utopiske aktionsforskning (Nielsen, 2001; Nielsen & Nielsen, 2007; 2010) var udgangspunktet, at den eksperimentelle afprøvning af nye handlings- og organiseringsformer var nødvendig for at bryde med fastlåste handlingsmønstre, "eksisterende magtkonstellationer og umiddelbart mulige handlingsretninger" (Nielsen, 2001, s. 138). *For det andet* var Hull House-beboernes aktionsforskning kendetegnet ved deres *lokale tilstedeværelse*. Som beboere i settlementet og Nineteenth Ward-kvarteret praktiserede de en prototypisk form for urban etnografi, der gav dem en indlevelse i beboernes situation og en "vis ydmyghed overfor den konkrete situation" (Larsen, 2007, s. 206), de som aktionsforskere og aktivister intervenerede i. *For det tredje* kan Jane Addams' *genfortælling af erfaringerne* fra de første tyve år i Hull House ses som en form for prototype på den narrative genre, som aktionsforskningen, ifølge Greenwood og Levin, har brug for. En genre som ærligt og nøjagtigt kan formidle aktionsforskningens dynamiske læreprocesser og formidle erfaringer til både forskere og praktikere (Greenwood & Levin, 2007, s. 109-113).

Hull House som socialt og vidensmæssigt eksperiment

Jane Addams forstod helt grundlæggende Hull House-settlementet som et eksperimentelt forehavende. Settlementet var et forsøg på at finde løsninger på de sociale problemer, der fulgte i kølvandet på den urbaniseringsproces, der i løbet af en kort årrække forvandlede Chicago fra en mindre provinsby til en vidtstrakt industriel millionby.

> Settlementet er med andre ord en eksperimentel bestræbelse på at bidrage til løsningen af de sociale og industrielle problemer, som er affødt af de moderne levevilkår i en storby (*Addams*, 1990, s. 75).

I sin biografi om John Dewey fortæller Robert B. Westbrook, hvordan Chicagos befolkning i perioden fra 1880 til 1900 voksede fra en halv million til næsten 1,7 millioner. En væsentlig del af denne befolkningstilvækst skyldtes den enorme tilstrømning af immigranter, og i 1890 udgjorde de udenlandskfødte og deres børn trefjerdedele af byens befolkning.

> Byens kulturelle landskab var formet af social klasse såvel som af etnicitet og strakte sig fra overdådige palæer på søbredden til sweatshops og lejekaserner på the West Side. Alle bylivets elendigheder og muligheder var til fuldt skue i Chicago i 1890'erne, og grådige entreprenører og korrupte politikere kæmpede med visionære reformatorer om magten over byens skæbne (*Westbrook*, 1991, s. 83).

Jane Addams og de øvrige beboere i Hull House var blandt disse 'visionære reformatorer', og settlementtankegangen byggede på en forestilling om, at socialt samkvem og længerevarende bekendtskaber og naboskaber ville bidrage til at bygge bro mellem de sociale klasser og forhindre social splittelse. I løbet af de første 5-6 år af settlementets levetid bosatte omkring 25 personer med middelklassebaggrund, mestendels kvinder, sig i Hull House i perioder på 6 måneder eller mere. I samarbejde med de lokale og nytilkomne byboere skabte disse 'residents' i løbet af ganske få år, hvad vi i dag ville kalde et civilsamfundsbaseret lokalsamfunds- og medborgercenter (Andersen, Delica & Frandsen, 2013). Ved oprettelsen af settlementet var der ingen forudgående plan for, hvad huset skulle indeholde, og alle aktiviteter blev skabt ud fra de lokales behov og interesser.

> Fastlæggelsen af alle detaljer blev overladt til kvarterets ønsker, og hver afdelingen er vokset fra en opdagelse gjort gennem naturlige og gensidige relationer (*Residents of Hull-House*, 2007, s. 152).

I en oplistning af settlementets aktiviteter og afdelinger i løbet af de første 5-6 år nævnes uddannelsesaktiviteter i form af kurser og sommerskoler med undervisere fra højere læreanstalter, en læsesal, et galleri med tilhørende atelier, et arbejderkor, en mandolinklub, søndagskoncerter og klaverundervisning for børn, en syskole, madlavningskurser, en kaffesalon og et folkekøkken, en gymnastiksal, en gratis vuggestue og børnehave, en legeplads, en aktivitetsklub og sommerudflugter for børn, klubber for hhv. unge og voksne mænd og kvinder, flere diskussionsklubber med in-

viterede oplægsholdere, en modtagelse for tyske immigranter, en forening der arbejdede for forbedringer af lokale sanitære forhold og offentlige rum, en lokal afdeling af en sparekasse, et apotek, selvorganiserede pensionater for hhv. unge kvinder og mænd, en arbejdsformidling samt endelig udadgående aktiviteter rettet mod forbedring af det lokale arbejdsmiljø og lokale arbejdsmarkedsforhold i form af fabriksinspektioner og mæglingsforsøg i forbindelse med strejker (Residents of Hull-House, 2007, s. 151-170).

Maurice Hamington peger på, hvordan Addams og de øvrige beboere i Hull House allerede i deres samtid nød bred anerkendelse for deres sociale aktivisme og praktiske bedrifter. Men Addams og de øvrige beboere i Hull House var ikke kun kompetente praktikere, og de så ikke kun sig selv som sådanne. Ved siden af sin aktivisme publicerede Jane Addams i løbet af sin levetid omkring et dusin bøger og over 500 artikler, hvor hendes praktiske erfaringer blev gjort til genstand for systematiske refleksioner med udgangspunkt i pragmatisk filosofi. Addams arbejde blev imidlertid, ifølge Hamington, fortolket ud fra datidens konventionelle kønsopfattelser: "mandlige filosoffer som John Dewey, William James og George Herbert Mead blev betragtet som dem, der skabte original progressiv tænkning, mens Addams blev set som en eminent forvalter af deres teorier" (Hamington, 2012).

Som det er blevet fremhævet i især nyere feministisk forskning, så Addams settlementarbejdet som "en storstilet epistemologisk bestræbelse" (Hamington, 2012), eller med hendes egne ord som et forsøg på "at teste værdien af menneskelig viden gennem handling og realisering" (Addams, 1899, s. 36).

> Ligesom grupper af mennesker i hundredvis af år har organiseret sig i læreanstalter [colleges] med det formål at videregive og udbrede allerede opbygget viden, og ligesom andre grupper har organiseret sig i seminarer og universiteter med henblik på forskning og udvidelse af grænserne for viden, så har grupper omsider bevidst dannet sig med det formål at anvende viden i livet [the application of knowledge to life]. Disse grupper, som kaldes settlementer, har på naturlig vis søgt de steder, hvor knapheden af denne viden var mest indlysende, de trøstesløse kvarterer i moderne storbyer (ibid., s. 35).

Ifølge Seigfried udviklede de mestendels kvindelige beboere i Hull House på banebrydende vis således en pragmatisk tilgang til problemløsning, som stillede viden til rådighed for samfundets fattigste og svagest stillede medlemmer (Seigfried, 1996, s. 57-60).

Dette videnseksperiment knyttede sig til to aktivitetsområder i Hull

House, dels de uddannelsesmæssige aktiviteter, dels den udadgående aktivisme rettet mod forbedring af arbejdsmiljø og arbejdsmarkedsforhold for især kvinder og børn blandt de fattige immigrantfamilier. I uddannelsesaktiviteterne udviklede beboerne i Hull House tidlige eksperimenter med, hvad vi i dag ville kalde erfaringspædagogik (Illeris, 1998), som jeg i det følgende kort vil komme ind på. Mest relevant i denne sammenhæng er imidlertid den pionerindsats i udviklingen af en pragmatisk og urban aktionsforskning, som var knyttet til beboeres udadgående aktivisme, som jeg vil gå mere i dybden med efterfølgende.

Erfaringspædagogiske eksperimenter

På baggrund af hendes intime kendskab til de nyankomne immigranters sociale situation var Jane Addams en skarp kritiker af den form for uddannelse, som immigranterne blev tilbudt på de lokale offentlige grundskoler, de lokale aftenskoletilbud for voksne og de 'university extension lectures', datidens pendant til folkeuniversitetet, som Chicagos Universitet stod for. Undervisningen var næsten udelukkende baseret på boglig viden og en læreplan uden forbindelse til den situation og de problemer, som immigranterne stod over for.

> De lærer at læse og skrive om små naturgenstande ud fra en antagelse om, at det uudviklede intellekt bedst formår at beskæftige sig med insekter og bittesmå dyr, og de accepterer tålmodigt denne uinteressante viden, fordi de forventer, at "uddannelse" er kedelig og svær. Ikke blot et øjeblik bliver deres egne problemer med at leve midt i ukendte omgivelser berørt (*Addams*, 1899, s. 44-45).

Som Addams og de andre beboere i Hull House var bevidste om, ville kvarterets børn det meste af deres tilværelse være beskæftiget i fabrikker og handelsvirksomheder, og alligevel modtog de ingen uddannelse, der kunne "udfolde historien om den industrielle revolution eller kaste lys over de materialer, de var omgivet af" (ibid., s. 45). I modsætningen til den "støvede og ophøjede" (ibid., s. 47) karakter, som kendetegnede de institutionaliserede uddannelsestilbud i hendes samtid, ville Addams udvikle en form for undervisning, der kunne gøre "det, som var vanskeligt og fjernt, let og tilgængeligt" (ibid., s. 55) og kaste den historiske og vigtige viden, som før tilhørte de få, ind i "strømmen af fælles menneskelig erfaring" (ibid., s. 39).

Som en illustration af hvordan beboerne i Hull House udviklede pædagogiske redskaber, som kunne "anvende viden i livet", fortæller Addams

om en gruppe italienske kvinder, der en gang om ugen tog deres underernærede børn med til Hull House for at de kunne modtage sundhedsplejende behandling.

> Det har været muligt at lære hver af disse kvinder at give deres børn havregryn i stedet for brød opblødt i the, men det er ikke blevet gjort gennem mundtlig eller skriftlig instruktion, men gennem en række af muntre små søndagsfrokoster arrangeret for en gruppe af kvinderne i Hull Houses vuggestue. Ved hjælp af en social metode blev en ringere kost erstattet af en mere næringsrig (ibid., s. 49).

Da John Dewey en halv snes år efter stiftelsen af Hull House grundlagde sin laboratorieskole, kunne han således trække på de tidligere erfaringspædagogiske eksperimenter i settlementet. Ifølge Seigfried fungerede Hull House som "et laboratorium og et eksempel på, hvad [Dewey] forsøgte at udrette inden for uddannelse" (Seigfried, 1996, s. 74).

Pragmatisk aktionsforskning

I en vurdering af den del af Hull House-beboernes videnskabelige eksperimenter, der var knyttet til den udadrettede aktivisme, beskriver Seigfried det som "en unik bedrift og et ikke anerkendt kvindeligt bidrag til pragmatisk filosofi", som "konkretiserede og med succes testede Deweys problemløsningsmodel" (ibid., s. 59). I sin senere formulerede teori om samfundsvidenskabelige eksperimentelle undersøgelser havde Dewey således allerede en fuldt udviklet og velafprøvet eksperimentel praksis at bygge på.

> … de problemer som eksperimentelle undersøgelser af sociale forhold beskæftiger sig med, må, hvis de skal leve op til videnskabelige metodekrav, (1) vokse ud af virkelige sociale spændinger, behov, "bekymringer" ["troubles"]; (2) lade deres genstandsområde fastlægge af de forhold, som er materielle midler til at tilvejebringe en forenet situation, og (3) være relateret til en hypotese, som er en plan eller politik for eksistentiel forløsning af den modsætningsfyldte sociale situation (*Dewey*, 1986, s. 493).

Det var især ankomsten af Florence Kelley, Alzina P. Stevens og Julia C. Lathrop, der skubbede Hull House i retning af forskning og social aktivisme. Kelley havde en baggrund i samfundsvidenskabelige studier ved Cornell University og universitetet i Zürich i Schweiz og havde bl.a. over-

sat Friedrich Engells' *The Condition of the Working Class in England* til engelsk, inden hun flyttede til Chicago og Hull House i 1892. Det var især hende, der introducerede samfundsvidenskabelige undersøgelsesmetoder til Hull House og viste, hvordan de kunne bruges som værktøjer i socialt reformarbejde. Samtidig var vendingen mod social aktivisme påvirket af de elendige forhold Hull House-beboerne var vidne til i det voksende antal af såkaldte 'sweatshops', der var vokset frem i Chicagos tekstilindustri, og som beskæftigede uorganiseret arbejdskraft i form af en lang række kvinder og børn fra immigrantfamilier (Seigfried, 1996, s. 77; Schultz, 2007, s. 5-6).

Det såkaldte 'sweating-system' bestod af dels små primitive værksteder i udlejningsejendomme organiseret af såkaldte 'sweaters', dels 'homework' i form af syarbejde udført i hjemmet. Samlet set havde sweating-systemet den funktion at sænke omkostningerne i tekstilproduktionen, men systemet medførte samtidig en reducering af lønningerne og en drastisk forringelse af arbejdsmiljøet, samtidig med at systemet gjorde udbredt brug af børnearbejde (Schultz, 2007, s. 22-25; Kelley, 2007). I et samarbejde med det statistiske kontor for arbejdsmarkedsforhold i delstaten Illinois formidlet af Addams gennemførte Kelley en lang række inspektioner af disse sweatshops, samtidig med at hun besøgte tekstilarbejderne i deres hjem. Resultatet af undersøgelserne blev offentliggjort i en rapport, der vakte stor opmærksomhed. På baggrund af rapporten og et efterfølgende og intenst lobbyarbejde rettet mod delstatsregeringen og udført af Hull House-beboerne i samarbejde med fagforeninger og kvindeorganisationer, blev den såkaldte 'Sweatshop-lov' vedtaget i Illinois i 1893. Loven "satte sanitære standarder for arbejdspladsen, forbød ansættelse af børn under fjorten år i fremstillingsvirksomheder, begrænsede den daglige arbejdstid for kvinder til otte timer og øgede håndhævelsen af fabriksinspektioner" (Schultz, 2007, s. 6).

Den succesfulde kampagne mod sweating-systemet blev en form for 'blueprint' for Hull House-beboernes tilgang til social og politisk aktivisme.

> På baggrund af en formodning om eksistensen af et bestemt problem indsamlede de data, som dokumenterede, at et sådant problem eksisterede, de formulerede en politisk handlingsplan baseret på denne faktuelle bevisførelse og dernæst forsøgte de at lægge pres på politiske og lokale kræfter med henblik på at afhjælpe eller afskaffe problemet (*Deegan i Seigfried*, 1996, s. 59).

Med Jane Addams' ord bestod den tilgang til socialt og politisk reformarbejde, som kom til at kendetegne Hull House, i "at afdække situationen"

og "tilvejebringe de lovgivningsmæssige foranstaltninger og den medborgerlige organisering gennem hvilke nye sociale håb kan komme til udtryk" (Addams, 1990, s. 105). Afdækning af situationen krævede en erkendelsesinteresse, der i Addams samtid i mindre grad var at finde på universiteterne, og Addams så Hull Houses arbejde med at kortlægge levevilkårene i det vestlige Chicago som mere beslægtet med den vidensproduktion, der foregik i de statslige og føderale statistiske kontorer.

> Så langt som min erfaring rækker, føler et settlement sig på mærkelig vis mere beslægtet med de statslige og nationale statistiske kontorer i deres bestræbelser på at indsamle oplysninger og analysere situationen, end det gør med universiteternes bestræbelser. Dette kan muligvis føres tilbage til den omstændighed, at de statistiske kontorer akkumulerer data ud fra antagelsen om, at de på længere sigt kan danne grundlag for lovgivning, og at de dermed er anvendelsesorienterede (*Addams*, 1899, s. 48).

Hull House-beboernes mest berømte indsats i udforskningen af levevilkårene i The Nineteenth Ward, *Hull-House Maps and Papers,* blev publiceret i 1893, året efter den succesfulde sweatshop-kampagne. Udgangspunktet for *Hull-House Maps and Papers* var Kelleys udforskning af sweating-systemet, og Kelley fungerede som "den ledende ekspert" (Schultz, 2007, s. 5). *Hull-House Maps and Papers* var desuden inspireret af Charles Booths *Life and Labour of the People of London*, og ligesom denne indeholdt Hull House-beboernes undersøgelse socio-demografiske kort. Kortene i *Hull-House Maps and Papers* dokumenterede forekomsten af forskellige nationaliteter samt lønindkomster i de forskellige områder af Nineteenth Ward. Udover kortene med ledsagende kommentarer indeholdt publikationen en række 'papers' i form af essays, der bl.a. beskrev og diskuterede sweating-systemet, børnearbejde, forholdene for lokale pelsmagere, de forskellige hhv. jødiske, bøhmiske og italienske immigrantkolonier samt forholdene på sindssygeanstalter og hospitaler (Residents of Hull-House, 2007).

> De var overbeviste om, at udgivelsen af kortene med tydelig information om lønninger og vilkår for de fattige arbejdere i Nineteenth Ward-kvarteret ville uddanne offentligheden og føre til påtrængte reformer. Troen på at en oplyst offentlighed [citizenry] kunne mobiliseres til reformformål var en del af den Progressive Æras tro på samfundsvidenskabelige undersøgelsers virkningsfuldhed i forhold til at skabe løsninger på samfundsmæssige problemer (*Schultz*, 2007, s. 1).

En af bidragyderne til *Hull-House Maps and Papers*, Agnes Holbrook, for-

tæller, hvordan frembringelsen af de empiriske data i undersøgelsen krævede et møjsommeligt udforskningsarbejde (ibid., s. 5), og Schultz beskriver det som en enorm indsats for detaljeret at beskrive og kvantificere viden om de mest intime vilkår i arbejderbefolkningens liv: mængden af luft, lys og plads i lejekasernerne; timesatsen for at producere et knaphul, at sy kanter og at fjerne ritråde; de komplicerede arbejds- og søvnrytmer som var nødvendige for, at familier og enlige kunne opretholde lønninger på overlevelsesniveau; den tidlige aldringsproces blandt forsørgere; udbredelsen af deformiteter og arbejdsrelaterede sygdomme blandt børn; og de vedvarende effekter af arbejdsskader (ibid., s. 3).

Den måde, som Hull House-beboerne 'afdækkede situationen' på, var således ikke kun gennem den form for statistiske kortlægninger, som Addams udtrykte præference for, men i lige så høj grad gennem en tidlig form for urban etnografi kendetegnet ved detaljerede beskrivelser og længere 'ophold i felten'. Schultz peger på, hvordan Addams gjorde det klart, at den vidensmæssige autoritet som studierne i *Hull-House Maps and Papers* besad, hidrørte fra, at forfatterne havde boet og arbejdet i kvarteret i for nogles vedkommende op til 5 år (ibid., s. 5).

> Beboerne i Hull-House forærer disse kort og essays til offentligheden, ikke som udtømmende traktater, men som nedskrevne observationer, som muligvis vil være af værdi, fordi de er direkte [immediate] og resultatet af længerevarende bekendtskaber (*Addams* i Residents of Hull-House, 2007, s. 45).

Selv om Addams modsatte sig betegnelsen "sociologiske laboratorier" anvendt om settlementer, hævdede hun, at det var uundgåeligt, at beboere i et settlement ville kende deres eget kvarter mere omhyggeligt end enhver anden (Addams, 1990, s. 178). Beboerne i Hull House var samtidig, ifølge Seigfried, opmærksomme på begrænsningerne i deres egen viden, formet som den var af deres sociale og uddannelsesmæssige baggrunde. Gennem deres arbejde i kvarteret lærte beboerne at respektere og opsøge de fattige immigranters hårdt tilkæmpede viden og bruge den som prøvesten i evalueringen af deres egne eksperimentelle bestræbelser (Seigfried, 1996, s. 199). For beboerne i Hull House krævede afdækningen af situationen således, at de, der befandt sig i situationen, blev hørt og deltog i formuleringen af såvel problemet som løsningen. Frem for at tvinge deres egen forandringsdagsorden ned over de lokale byboere, arbejdede Hull House-beboerne ud fra et princip om, "at dele magt *med* snarere end at udøve magt *over* dem, med hvem man arbejder (ibid., s. 264).

> Det var ikke hensigten, at intellektuelle, økonomiske og politiske eliter skulle påtvinge passive, nødlidende lokalsamfund sociale reformer, men at de skulle vokse ud af lokalsamfundets egne erfaringer, vejledt af eftertænksom refleksion, planlægning, realisering og evaluering baseret på faktiske resultater (ibid., s. 57-58).

Seigfried illustrerer denne tilgang ved hjælp af en anekdote, fortalt af Mary E. McDowell, som var leder af et andet settlement i Chicago i det såkaldte Back of the Yards-kvarter. McDowell havde inviteret en fagforeningskvinde, som havde indviet hende i, hvordan hun følte bitterhed over ikke at kunne tjene nok til at kunne forsørge sig selv og sin invalide mor, til middag i Hull House. I første omgang havde kvinden tøvet med at tage imod tilbuddet. Hun følte, at det blot var endnu et forsøg fra en bedrestillet kvinde på at agere formynder over for en pige fra arbejderklassen.

> Idet hun ankom for sent, fortalte hun, at Jane Addams havde rejst sig for at byde hende velkommen, som om hun var en hvilken som helst anden dame. Og idet [Addams] anviste hende en plads, havde hun sagt: 'Jeg har inviteret dig til at komme her og se, hvad vi kan finde ud af at gøre med hinanden for pigerne i dit erhverv.' McDowell forklarede, at "[fagforeningskvinden] fortalte, at det lille ord 'med' havde fjernet følelsen af bitterhed fra hendes sind. Havde frøken Addams sagt 'for dig', fortsatte [fagforeningskvinden], 'ville jeg med stolthed have sagt, 'det ønsker jeg selv at gøre', men da hun sagde 'med', gjorde det det anderledes. Jeg har været med hende lige siden' " (ibid., s. 264).

Med et begreb fra aktuel participatorisk aktionsforskning kan vi således se Jane Addams samarbejde med de lokale byboere som et eksempel på *mægtiggørelse* eller *empowerment*, som "snarere end at være en hierarkisk, vertikal, dominerende og udbyttende form for magt *over* andre, er en gensidig, horisontal, ansvarsfuld og faciliterende form for magt *med* andre (Kesby, 2007, s. 2818).

Twenty Years at Hull-House
– en fortælling om en eksperimentel læreproces

Som nævnt indledningsvist i kapitlet hævder de to amerikanske aktionsforskere Puckett og Harkavy (1999), at Hull House-beboerne, omend de kombinerede social udforskning med aktivisme, i sidste instans adskilte forskning fra handling, og at deres metodologiske tilgang bedst kan beskrives som en "deskriptiv empirisme", som ikke svarer til det, vi i dag for-

står og anerkender som aktionsforskning. Greenwood og Levin karakteriserer med afsæt i Deweys teori om eksperimentel undersøgelse (Dewey, 1986) aktionsforskning som "en kamp på at forandre en ubestemt til en mere positiv kontrolleret situation gennem en eksperimentel undersøgelsesproces, hvor handling og refleksion er direkte forbundet" (Greenwood & Levin, 2007, s. 64). Aktionsforskning er således kendetegnet ved cykliske undersøgelses- og læringsprocesser, som indledes med en problemdefineringsproces, der efterfølges af design af handlinger og strategier rettet mod problemløsning, og som herefter bevæger sig videre til implementering af de eksperimentelle handlinger for at afslutte med en refleksion og en evaluering af disse handlinger, der fører til en fornyet og dybere forståelse af den oprindelige situation (Greenwood & Levin, 2007, s. 93-94).

Ser man udelukkende på *Hull-House Maps and Papers* kan der i en vis udstrækning findes belæg for Puckett og Harkavys påstand om, at Hull House-beboerne primært så deres vidensproduktion som knyttet til de statistiske kortlægninger og etnografiske beskrivelser (Schultz, 2007, s. 5). Man kan således få et billede af, at resultaterne af de efterfølgende eksperimentelle handlinger og forsøg på at forandre de modsætningsfyldte og problematiske situationer, der var blevet afdækket, ikke blev gjort til genstand for refleksion og evaluering. Dette billede forandrer sig imidlertid, hvis man læser *Hull-House Maps and Papers* i sammenhæng med andre af Hull House-beboernes tekster, ikke mindst Jane Addams' *Twenty Years at Hull-House*. I sin indledning til jubilæumsudgaven, udgivet i anledning af 100-året for stiftelsen af Hull House, fortæller James Hurt, hvordan Addams i *Twenty Years at Hull-House* "beskrev resultatet af eksperimentet og udforskede dets betydning" (Hurt, 1990, s. 10). I sit eget oprindelige forord fortæller Addams, hvordan bogen var et forsøg på "at spore de erfaringer, gennem hvilke forskellige konklusioner blev påtvunget mig" (Addams, 1990, s. 2). Jeg vil således argumentere for, at *Twenty Years at Hull-House* kan læses som en *fortælling om erfaringsbaseret læring*, der formidler "specifikke historier, processer, engagementer, kampe, nederlag og sejre" (Greenwood & Levin, 2007, s. 109-113) i de første tyve år af Hull House-settlementets eksistens.

I forordet til fortællingen beretter Addams, at et yderligere formål med bogen var at korrigere andre fremstillinger af Hull House-settlementets historie, der "gjorde livet i et settlement alt for gnidningsløst og charmerende", og at hendes version af historien også ville inkludere "besværet og tumulten" (Addams, 1990, s. 2). Udviklingen af "det nye og sandeligt gådefulde foretagende, som blev kaldt et settlement" (ibid., s. 89) var samtidig en eksperimentel læreproces, der ofte bestod i "at lære af ens fejl", og Addams beretter i flere tilfælde, hvordan hendes projekter fik utilsigtede og skadelige konsekvenser, som kunne have været undgået, hvis hun havde

været bedre til at lytte og sætte sig mere grundigt ind i de problemer, hun forsøgte at afhjælpe (Seigfried, 1996, s. 199).

I kapitel 7 om "Nogle tidlige foretagender i Hull-House" fortæller Addams, hvordan den første tid i Hull House var præget af den forvirring, der indfinder sig, når man står i en ny og uvant situation, og samtidig den forbløffelse, hun oplevede, når hun blev konfronteret med alle de problemer, der kendetegnede et moderne arbejder- og storbykvarter.

> … erindringen om de første år i Hull-House er mere eller mindre sløret af udmattelse, for vi kunne selvfølgelig kun gradvist vænne os til den endeløse aktivitet og forvirring i et hus fyldt af en konstant strøm af mennesker. … Alle ens daglige vaner skulle laves om, og enhver studerendes hang til at sidde med en bog ved pejsen måtte definitivt opgives. At give afkald på "de personlige tilbøjeligheders luksus" var imidlertid det rene ingenting sammenlignet med vores forundring over problemerne i et arbejderkvarter beliggende i en uorganiseret storby (*Addams*, 1990, s. 87-88).

I samme kapitel beretter Addams om, hvordan flere af Hull House-beboernes indledende forsøg på at løse nogle af disse problemer slog fejl, og om hvordan deres "vage håb" om at forbedre immigranternes sociale levevilkår flere gange ikke blev opfyldt. En eksperiment med oprettelse af en andelsforening, der købte og distribuerede kul til opvarmning af medlemmernes boliger, måtte lukke på grund af manglende indtjening efter 3 år (ibid., s. 80-81). Flere forsøg på at hjælpe unge kvinder ud af prostitution, heraf en mor og en pige på kun fjorten år, mislykkedes. Beboerne "stødte tidligt på vanskelighederne ved det gammelkendte problem, der består i at bringe kvinden, og endda barnet, tilbage i det samfund, som hun tidligere har bragt i oprør", og de måtte i flere tilfælde opgive at få tidligere prostituerede optaget i settlementets egne klubber (ibid., s. 86-87).

En af de mest smertefulde erfaringer fra de tidlige år i Hull House fortæller Addams om i kapitlet om "Fattigdomsproblemer". I 1893 efter at Verdensudstillingen i Chicago var blevet afholdt, satte en usædvanlig hård vinter ind. Da en national økonomisk krise samtidig indtraf, ramte den ekstra hårdt i Chicago på grund af de mange arbejdsløse uden tag over hovedet, der var strandet i byen efter Verdensudstillingen. På et stort massemøde i byen blev der organiseret et midlertidigt Borgerforbund med det formål at lindre situationen for de mange arbejdsløse. Borgerforbundet tog initiativ til at åbne en række nødhjælpsstationer, etablere midlertidige herberger forskellige steder i byen og igangsætte beskæftigelsesindsatser som fx syværksteder for kvinder og gadefejning for mænd. Som del af denne indsats blev der i Hull House etableret et herberg for kvinder samt

et hovedkontor med ansvar for at administrere midlerne afsat til nødhjælpen efter et sæt centralt fastlagte retningslinjer.

> … vinterens mest smertefulde episode opstod for mig på grund af mit forsøg på at efterleve de udførligt udstukne retningslinjer. En kontormand inden for skibsfart, som jeg havde kendt i lang tid, havde mistet sin stilling, som det skete for så mange folk det år, og kom til nødhjælpsstationen oprettet ved Hull House fire eller fem gange for at få hjælp til sin familie. Jeg fortalte ham en dag om muligheden for at få arbejde på afvandingskanalen og antydede, at hvis der var noget arbejde at få, burde han udtømme den mulighed, inden han bad om hjælp. Manden svarede, at han altid havde arbejdet indendørs, og at han ikke kunne tåle udendørs arbejde om vinteren. Jeg fulgte mine instruktioner, men er dog glad for at kunne huske, at jeg var for usikker til at være hård. Han kom ikke igen for at få nødhjælp, men arbejdede i to dage med at udgrave kanalen, hvorved han pådrog sig lungebetændelse og døde en uge efter. Jeg har ikke mistet kontakten med de to små børn, han efterlod, omend jeg ikke kan se dem uden en bitter bevidsthed om, at det var på deres bekostning, at jeg lærte, at livet ikke kan forvaltes ud fra definitive love og regler; at visdom i håndteringen af en mands besværligheder kun opnås gennem kendskab til hans liv og levevis som helhed; og at det at handle på baggrund af en isoleret episode er en næsten sikker vej til at begå fejl (ibid., s. 96-97).

Ved siden af de fejlslagne eksperimenter, nederlag og bitre erfaringer bød de første år i Hull House også på en lang række succesfulde indsatser og opmuntrende oplevelser. Settlementet havde blandt andet succes med at etablere en børnehave, en kaffesalon med folkekøkken, en pensionat for unge kvinder samt en række andre projekter. Det afgørende gennembrud og vendepunkt kom imidlertid med den tidligere omtalte sweatshop-kampagne, som Addams fortæller om i kapitlet "Banebrydende arbejdsmarkedslovgivning i Illinois".

> Selvom vi så mange ynkværdige eksempler på børnearbejde og nedslidte ofre for sweating-systemet, som på ingen måde kunne tjene nok i den korte højsæson til, at de kunne forsørge sig selv resten af året, blev det klart for os, at vi måtte supplere vores generelle indtryk af levevilkårene i kvarteret med omhyggeligt indsamlet viden, hvis det skulle være til nogen virkelig gavn (ibid., s. 118-119).

Som fortalt, var det Florence Kelley, der stod for den møjsommelige udforskning og dokumentation af forholdene i de såkaldte sweatshops, og

på baggrund af hendes undersøgelse nedsatte den lovgivende forsamling i Illinois en komité, der nærmere skulle undersøge forholdene i Chicago. På baggrund af komitéens undersøgelser fremsatte den lovgivende forsamling en række anbefalinger, som blev grundlaget for den tidligere omtalte 'sweatshop-lov', den første fabrikslovgivning i Illinois, som indførte reguleringer af arbejdsmiljøet og et styrket tilsyn, forbød børnearbejde og begrænsede den daglige arbejdstid for kvinder til otte timer om dagen og 48 timer om ugen (ibid., s. 119-120).

Med vedtagelsen af loven var Hull House-beboernes indsats imidlertid ikke forbi. Florence Kelley blev udnævnt til den første fabriksinspektør suppleret af en viceinspektør og yderligere 12 tilsynsførende til at håndhæve loven, og derudover fungerede en tidligere mandlig beboer som anklager i de sager, der blev ført mod overtrædere af loven (ibid., s. 122). På denne måde kom Hull House-beboerne på egen krop til at erfare både den modstand og den opbakning, som lovens indførelse medførte.

> … denne første begrænsning af de aggressive industrifyrsters [captains of industry] kontrol kunne ikke gennemtvinges uden modstand kendetegnet ved dramatiske episoder og opstande. Lovens vedtagelse var allerede blevet knyttet til Hull House, og da dens håndhævelse også blev centreret der, blev vi uundgåeligt genstand for al den modvilje, som disse bestræbelser medførte. … Chicago havde været notorisk lemfældig i sin forvaltning af lovgivning, og håndhævelsen af en upopulær foranstaltning vakte i lige så høj grad uvilje hos direktøren på en stor fabrikskoncern, som hos det tidligere offer for en sweatshop, der nu havde startet sit eget sted. Uanset hvilke følelser den nye lov vakte hos arbejdsgiverne, var der ingen tvivl om dens entusiastiske modtagelse blandt fagforeningerne, som også havde spillet en rolle i dens indførelse. Gennem de år, der siden er gået, har Hull House-beboernes oplevelse været sammenfaldende med den engelske statsmands, som sagde, at "et fælles regelgrundlag for arbejderstandens levestandard og levevilkår kan blive fastlagt gennem lovgivning, men det må fastholdes gennem fagforeningsarbejde" (ibid., s. 122-123).

Hull House-beboernes refleksioner over den modstand, som implementeringen af fabriksloven mødte hos fabriksejerne, og omvendt den opbakning, den fik fra fagforeningerne, førte med Greenwood og Levins ord således til "en fornyet og dybere forståelse af den oprindelige situation" (Greenwood & Levin, 2007, s. 94) i form af en dybere erkendelse af "fagforeningernes særlige betydning" for forbedring af arbejdsmarkedsvilkårene (Addams, 1990, s. 123).

Det var ikke kun i forhold til fagforeningernes betydning, at erfaringerne

med fabrikslovens implementeringsproces førte til nye og dybere forståelser af situationen. Til Hull House-beboeres store fortrydelse blev den bestemmelse i fabriksloven, der regulerede kvinders daglige arbejdstid, et år efter lovens indførelse dømt grundlovsstridig af højesteretten i delstaten. For Jane Addams indebar dette forløb en erkendelse af, at en lov for at opnå bred opbakning og robusthed først må have været genstand for en grundig og oplysende offentlig diskussion.

> Hele oplevelsen efterlod en mistillid i mit sind til al lovgivning, som ikke er forberedt gennem grundig diskussion og forståelse. En forhastet foranstaltning kan vedtages af en lovgivende forsamling på fuldstændig legitim vis og stadig ikke besidde levedygtighed og modenhed (ibid., s. 121).

Den aktuelle relevans

Efter denne rekonstruktion og genfortolkning af pionerindsatsen i Hull House-settlementet vil jeg nu vende mig mod spørgsmålet om relevansen af de historiske erfaringer i forhold til den aktuelle skandinaviske aktionsforskning rettet mod udvikling af byer og socialt udsatte lokalsamfund. Jeg vil her uddybe tre væsentlige træk ved Hull House-beboernes aktionsforskning, som jeg finder særligt relevante i den aktuelle kontekst.

For det første vil jeg fremhæve, at den pragmatiske aktionsforskning i sit udspring var *eksperimentalistisk* i modsætning til den drejning, som den pragmatisk orienterede aktionsforskning er blevet forbundet med i Skandinavien i den såkaldte 'dialogtradition' (Nielsen & Nielsen, 2007, s. 68-70). Dialogtraditionen er vokset ud af forskning i arbejdslivs- og organisationsudvikling, men har også haft gennemslagskraft i miljø- og lokalsamfundsplanlægning, og tager ligesom Hull House-beboernes aktionsforskning afsæt i pragmatisk filosofi. Dialogtraditionen er imidlertid ifølge Nielsen og Nielsen kendetegnet ved, at den bevæger sig "væk fra det åbent-eksperimentelle i retning af en participatorisk organisationsudviklingsmetode", fokuseret på at skabe forandringer gennem at facilitere "*dialoger om praktiske problemer og problemstillinger i organisationer*" (ibid., s. 70). Denne bevægelse væk fra eksperimentet implicerer, ifølge Nielsen og Nielsen, imidlertid en indskrænkning af mulighedshorisonten og af de forandringspotentialer, som er forbundet med de mere radikale forsøg på at afprøve nye praksisser, handlingsmønstre og organisationsformer.

> Dialogforskningen opgiver helt det eksperimentelle "sigte og forvandler sig til en pragmatisk praksisorienteret forskning, hvis sigte er at skabe me-

> toder og procedurer, der kan bestyrke dialogelementet i arbejdsliv, lokalsamfund og institutioner." Uden eksperimenter "opstår besværligheder med at foreslå nye sociale strukturer, som bryder med eksisterende magtrelationer og umiddelbart mulige handlingsretninger" (*Nielsen* i Larsen, 2007, s. 200).

På trods af det fælles grundlag i pragmatisk filosofi er der således afgørende forskel på den fremherskende form, som pragmatisk orienteret aktionsforskning har fået i Skandinavien i form af dialogtraditionen, og den mere radikale og eksperimentelle form, som den oprindeligt tog form af. Med sit udspring i Hull House-settlementet som et storstilet social eksperiment har den tidlige pragmatiske aktionsforskning således mere til fælles med den kritisk-utopiske aktionsforskning med dens betoning af vigtigheden af eksperimenter.

For det andet vil jeg hævde, at aktionsforskningen aktuelt kan lære noget af Hull House-beboernes betoning af betydningen af *lokal tilstedeværelse* og den dermed forbundne indlevelse i beboernes situation og "ydmyghed overfor den konkrete situation" (Larsen, 2007, s. 206), de som aktionsforskere og aktivister intervenerede i. I en øvrigt sympatisk læsning af den kritisk-utopiske aktionsforskning, hvis beslægtethed med den oprindelige pragmatiske aktionsforskning jeg netop har været inde på, peger Larsen således på en tendens til, at aktionsforskerens fokusering på egne forandringsdagsordener kommer til at skygge for en mere fintfølende forståelse for den situation, deltagerne i aktionsforskningens faciliterede frirum befinder sig i.

> En mere antropologisk forståelse af de konkrete deltagere og deres faktricitet, deres kontekst, synes at træde i baggrunden i forskernes aktive prægning af dem hen imod en ny politisk kultur og nye idéer. Det er altså den eksistentielle situations åbenhed mod det 'mulige' … der er i fokus, snarere end de 'faktiske' (som i 'fakticitet') vilkår, som deltagerne kommer fra og skal tilbage til, efter det faciliterede tidsrum ophæves. Det er befordrende for forandring, men forståelsen af deltagernes 'faktiske' situation træder i baggrunden (*Larsen*, 2007, s. 205).

I forhold til sådanne tendenser kan den kritisk-utopiske aktionsforskning, såvel som andre varianter af kritisk og eksperimentelt orienteret aktionsforskning, fortsat tage ved lære af den måde, som Hull House-beboerne møjsommeligt anstrengte sig på at 'afdække situationen' gennem 'tilstedeværelse i felten' og detaljerede beskrivelser og kortlægninger af levevilkårene i deres nabolag.

For det tredje vil jeg, som tidligere nævnt, fremhæve, at Jane Addams'

fortælling om de første tyve år i Hull House kan læses som en prototype på den form for *fortælling om erfaringsbaseret læring,* som aktionsforskningen, ifølge Greenwood og Levin, har brug for. Som også planlægningsforskere som Bent Flyvbjerg (Flyvbjerg, 2004) og John Forester (Forester, 1999) har argumenteret for, kan den detaljerede og tætte genfortælling af et handlingsforløb ofte lære os mere om de konkrete besværligheder og udfordringer, der er forbundet med eksperimentel og realpolitisk problemløsning i praksis, end abstrakte teoretiseringer, der ikke 'sættes på prøve' i praktisk orienterede analyser og problemløsningsprocesser. Samtidig kan fortællinger gennem inddragelse og formidling af de involverede deltageres personlige oplevelser og historier også levendegøre og sætte konkrete menneskelige ansigter på de engagementer, kampe, nederlag og sejre, der kendetegner aktionsforskningens forandrings- og læreprocesser (Greenwood & Levin, 2007, s. 109-113).

En model for pragmatisk urban aktionsforskning

Med baggrund i Deweys førnævnte teori om eksperimentelle undersøgelser (Dewey, 1986) og ovenstående rekonstruktion og reaktualisering af Hull House som socialt og vidensmæssigt eksperiment kan en model for pragmatisk urban aktionsforskning opstilles som i figur 1.

Udgangspunktet for aktionsforskningsprocessen er sociale spændinger, bekymringer eller oplevede uretfærdigheder, der kræver brud med eksisterende handlemønstre og opfindelse af nye, hvis situationen skal forandres og mestres. Første fase i aktionsforskningens eksperimentelle undersøgelse består i indledende og opsøgende møder med eventuelle repræsentanter for de parter, der er berørt af situationen, med henblik på at afklare mulighederne for et samarbejde og nå frem til en foreløbig fælles problemforståelse, der kan vejlede de videre undersøgelser. Forløber denne fase succesfuldt er næste skridt en dybere afdækning af situationen gennem etnografiske feltstudier og forskellige former for kortlægning og dokumentation, hvor skabelsen af viden og opbygning af lokale relationer går hånd i hånd og er hinandens forudsætninger. På baggrund af den dybere forståelse og afdækning af situationen og i samarbejde med en nu bredere kreds af lokale byboere og deres repræsentanter udvikles i tredje fase et forslag til problemløsning, og der organiseres en aktions- eller pressionsgruppe, der enten på egen autonom og selvbestaltet vis eller med støtte fra politisk hold kan iværksætte en eksperimentel afprøvning af problemløsningen. Omfatter problemløsningen ændringer på politisk niveau, fx i form af lovgivning, 'offentliggøres' i den fjerde fase den producerede viden og det udarbejdede problemløsningsforslag som grundlag for of-

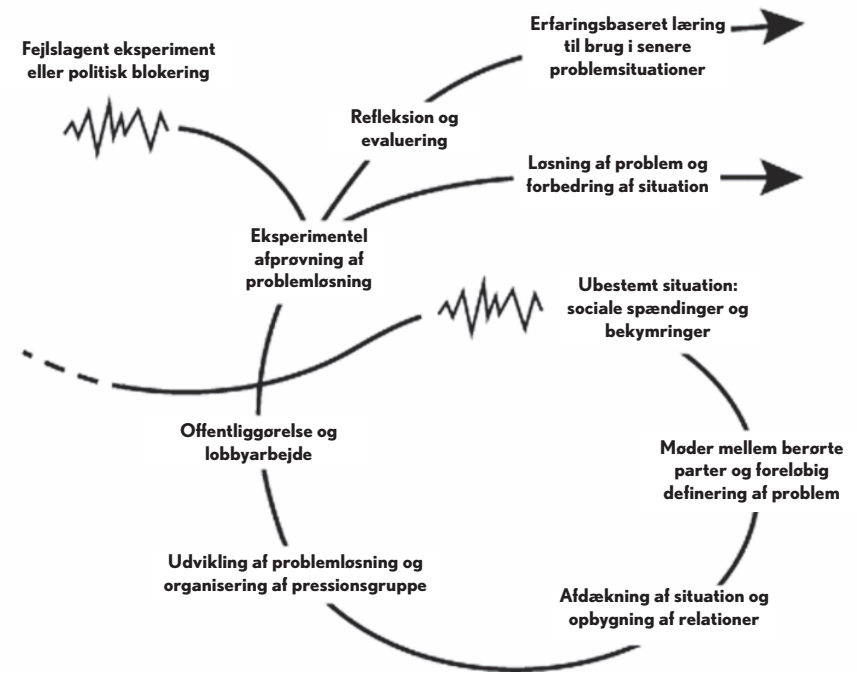

Figur 1: En model for pragmatisk urban aktionsforskning

fentlig diskussion og efterfølgende lobbyarbejde rettet mod at skabe politisk opbakning til det gennem diskussion forbedrede og kvalificerede problemløsningsforslag. Som den femte fase i aktionsforskningsprocessen, hvad enten det iværksættes på egen hånd eller gennem politiske kanaler, igangsættes nu selve det praktiske eksperiment med afprøvning af problemløsningen. Såfremt problemløsningen viser sig effektiv, og afprøvningen af nye handlemønstre forløber succesfuldt, fører eksperimentet til en forbedret situation med mindskede sociale spændinger og bekymringer. Som illustreret gennem de gengivne eksempler fra Hull House, kan udfaldet imidlertid lige så vel være, at eksperimenterne mislykkes, kun delvist lykkes eller møder modstand og afmonteres fra politisk hold. I så fald lykkedes det med andre ord ikke at forløse de sociale spændinger og konflikter og forbedre den situation, der var udgangspunkt for aktionsforskningsprocessen og den eksperimentelle undersøgelse. Dette betyder imidlertid ikke, at eksperimentet har været nytteløst. Både de eksperimenter, der er succesfulde, og de, der mislykkes eller blokeres, kan gennem refleksion, evaluering og genfortælling skabe erfaringsbaseret læring, som kan bruges i senere og lignende problemsituationer. Med andre ord består ak-

tionsforskningens læreprocesser af både "nederlag og sejre" (Greenwood & Levin, 2007, s. 109-113). Endelig er det vigtigt at understrege, at ovenstående skal ses som en idealtypisk model, og i praksis vil rækkefølgen af de forskellige faser variere, nogle faser kan udvides og andre kan reduceres, og ofte vil der være iterationer, hvor de samme faser gennemløbes flere gange.

Konklusion

Jeg har i dette kapitel gennem en genlæsning af erfaringerne fra den prototypiske pragmatiske aktionsforskning i Hull House-settlementet argumenteret for en mere fremherskende placering af denne i aktionsforskningens historiske kanon. Jeg har samtidigt argumenteret for de historiske erfaringers aktuelle relevans igennem fremhævelse af væsentlige træk ved den oprindelige pragmatiske aktionsforskning i form af *eksperimentalisme*, *lokal tilstedeværelse* og *narrativ formidling*. Jeg har herunder fremhævet, hvordan den pragmatiske aktionsforskning i sit udspring er mere beslægtet med den kritisk-utopisk aktionsforskning end med den form for 'pragmatisk aktionsforskning', der har været fremherskende i Skandinavien i form af dialogtraditionen. Kapitlet kan således også læses som et første skridt i en udforskning af, hvad disse aktuelle varianter af kritisk aktionsforskning, den kritisk-utopiske og den pragmatiske, kan lære af hinanden.

Litteratur

- Addams, J. (1899). A Function of the Social Settlement. *Annals of the American Academy of Political and Social Science, 13*, 33-55.
- Addams, J. (1990) [1910]. *Twenty Years at Hull-House*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Andersen, J., Delica, K. & Frandsen, M. (2013). From 'Book Container' to Community Centre. I F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood & A. Hamdouch (eds), *The International Handbook On Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research* (197-207). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Andersen, J., Bilfeldt, A. & Jørgensen, M.S. (2014). Action research and empowerment in Denmark: Experiences from three different contexts. I M. Kristiansen & J. Bloch-Poulsen (Eds.), *Participation and Power in Participatory Research and Action Research*, (99-122). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Brydon-Miller, M., Greenwood, D. & Maguire, P. (2003). Why Action Research?, *Action Research*, *1*, 9-28.
- Brydon-Miller, M. & Maguire, P. (2009). Participatory action research: contributions to the development of practitioner inquiry in education. *Educational Action Research*, *17*(1), 79-93.

· Dewey, J. (1986) [1938]. Logic: The Theory of Inquiry. I *The Collected Works of John Dewey. The Later Works, 1925-1953. Vol. 12.* Carbondale: Southern Illinois University Press.
· Flyvbjerg, B. (2004). Phronetic Planning Research: Theoretical and Methodological Reflections. *Planning Theory & Practice*, *5*(3), 283-306.
· Forester, J. (1999). The Deliberative Practitioner. Encouraging Participatory Planning Processes. Cambridge, MA: MIT Press.
· Greenwood, D. J. (2007). Pragmatic Action Research. *International Journal of Action Research*, *3* (1+2), 131-148.
· Greenwood, D. J. & Levin, M (200.7). *Introduction to Action Research. Social Research for Social Change*. Thousand Oaks: Sage Publications.
· Hamington, M. (2012). Jane Addams. *Stanford Encyclopedia of Philosophy,* http://plato.stanford.edu/entries/addams-jane/, besøgt 15. juni 2012.
· Hurt, J. (1990). Introduction. I J. Addams, *Twenty Years at Hull-House*, (9-29). Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
· Illeris, K. (1998). Erfaringspædagogik og projektarbejde. I N. J. Bisgaard (red.), *Pædagogiske teorier*, 3. udgave, (148-166). København: Billesø & Baltzer.
· Jørgensen, A. (2014). Chicago-sociologi. I M. H. Jacobsen og S. Kristiansen (red.), *Hverdagslivet. Sociologier om det upåagtede,* 2. udgave, (43-74). København: Hans Reitzels Forlag.
· Kelley, F. (2007) [1895]. The Sweating-System. I Residents of Hull-House, *Hull-House Maps and Papers*, (63-72). Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
· Kesby, M. (2007). Spatialising participatory approaches: the contribution of geography to a mature debate. *Environment and Planning A, 39*, 2813-2831.
· Laneth, P. F. (2011). *Respekt: Historier fra Settlementet på Vesterbro.* København: Settlementet.
· Larsen, J. L. (2007). Politisk urbanitet : projekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads. Ph.d.-afhandling. Roskilde: Roskilde Universitet.
· Larsen, J. L. & Frandsen, M. (2010). Politisk-urban aktionsforskning: bystudier, borgerinddragelse og brakzoner. *Byplan, 62*(2), 20-27.
· Nielsen, K. A. (2001). Eksperimentelle metoder og aktionsforskning. I L. D. Nielsen & K. B. Pedersen (red.), *Kvalitative metoder: Fra metateori til markarbejde* (127-153). Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
· Nielsen, K. A. & Nielsen, B.S. (2007). Planlægning og selvforvaltning i et aktionsforskningsperspektiv. I A. Jensen et al. (red.), *Planlægning i teori og praksis: et tværfagligt perspektiv* (63-80). Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
· Nielsen, B. S. & Nielsen, K.A. (2010). Aktionsforskning. I S. Brinkmann & L. Tanggaard (red.), *Kvalitative metoder. En grundbog* (97-120). København: Hans Reitzels Forlag.
· Nielsen, K. A. (2012). Aktionsforskningens historie: på vej til et refleksivt akademisk selskab. I G. Duus, M. Husted, K. Kildedal, E. Laursen & D. Tofteng (red.), *Aktionsforskning: en grundbog* (19-36). Frederiksberg: Samfundslitteratur.
· Posborg, R. (2001). Settlements og socialt arbejde: et stykke levende socialhistorie". *Social Kritik, 73*, 7-10.
· Puckett, J. & Harkavy, I. (1999). The Action Research Tradition in the United States: Toward a Strategy for Revitalizing the Social Sciences, the University, and the American City. I D.J. Greenwood (ed.), *Action Research. From Practice to Writing in an International Action Research Development Program* (147-168). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
· Residents of Hull-House (2007) [1895]. *Hull-House Maps and Papers.* Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
· Schultz, R. L. (2007). Introduction. I Residents of Hull-House, *Hull-House Maps and Papers* (1-42). Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

· Seigfried, C. H. (1996). *Pragmatism and Feminism. Reweaving the Social Fabric.* Chicago: The University of Chicago Press.
· Westbrook, R. B. (1991). *John Dewey and American Democracy.* Ithaca: Cornell University Press.

5. ENVIRONMENTAL GOVERNANCE AS INCLUSION AND EXCLUSION OF ACTORS AND ISSUES:

THE CASE OF DENMARK

Michael Søgaard Jørgensen

The chapter analyses recent governance in Denmark of the interaction between climate, energy and land use. Governance is seen as inclusion and exclusion of actors and their perspectives in decisions about problems and solutions. Inclusion and exclusion are discussed as decisions about members and focus of public commissions. Furthermore, inclusion and exclusion are discussed as an aspect of NGOs' development of climate plans and the societal role of such plans. The chapter concludes that governance of this field is balancing the interests of established and polluting sectors and the interest of new green business areas. The danger is that symbolic democratization and path-dependent end-of pipe greening strategies of polluting sectors becomes the strategy for ensuring stable business conditions and future employment.

Introduction

Despite important environmental achievements in Denmark, for example around 30 % of the electricity as annual average is today produced by wind turbines and around 25 % of the consumed milk comes from Danish organic agriculture – there have been and are controversies about what environmental problems to address and what solutions to focus on (Danish Energy Agency, 2014; Jørgensen, 2007; 2010; Mendonca et al., 2009). The chapter discusses such controversies as inclusion and exclusion of actors and their perspectives on issues in environmental governance.

Eckersley (2004) talks about the greening of the state as environmental governance. She suggests that environmental governance is more likely to develop when environmental NGOs and other non-state actors seek to transform the state, which enables the state to 'act back' on society in order to achieve environmental goals. Along these lines, Dryzek et al. (2003)

includes in their analyses of the greening of states a focus on democratization, which they characterize like advances within at least one of three dimensions:

- Franchise: the number of people effectively participating in collective decision making
- Scope: the areas of social, economic, and political life brought under collective control
- Authenticity: the degree to which participation is effective rather than symbolic

Denmark has an active civil society within the environmental field that has played important roles in environmental governance within different societal domains during the recent 30-40 years. One of the recent fields where Danish NGOs has played an important role is the field of climate change mitigation. A number of NGOs have developed comprehensive energy and climate plans for transition towards a low carbon society (Jørgensen, 2011). Another recent element in the governance of climate change mitigation has been a number of public committees and commissions set up by the governments, including The Danish Commission on Climate Change Policy, The Forest Politics Committee and The Danish Commission on Nature and Agriculture. The chapter discusses the inclusion and exclusion of actors and their perspectives in environmental governance of this field in Denmark through a discussion of three NGO climate plans and the three public committees and commissions mentioned above.

The next section presents the theoretical and methodological approaches in the chapter. Afterwards, an overall introduction to the role of civil society in environmental governance in Denmark is given. The following section analyses three civil society organizations' climate and energy plans and the climate plan developed by The Danish Commission on Climate Change Policy, including an analysis of the roles of these plans in policy making. Afterwards, The Forest Politics Committee and The Danish Commission on Nature and Agriculture are analysed as two examples of recent governance networks where civil society, researchers and business actors were invited to develop action plans for the governance of the interaction between climate, energy and land use. The final section discusses the greening and democratization aspects of these governance initiatives and identifies challenges to the greening of state based on these recent Danish governance processes.

Theoretical and methodological approach

The chapter builds upon theories and concepts about the capitalist nation state and environmental governance. Methodologically the paper is based on discourse analyses of material from different sources.

Theoretical approach

The chapter departs from the viewpoint that modern nation states are fundamentally capitalist in nature and seeks to create and sustain conditions of capital accumulation (Jessop, 2010; Offe & Ronge, 1975). Jessop (2010) characterizes the state-form of what he calls 'post-WWII advanced capitalism', like in Denmark, as a Keynesian welfare national state based on economic policy oriented towards securing full employment in a relatively closed economy, enabling mass consumption through the welfare state, focus on the national scale of policy-making, and use of state intervention to compensate for market failure. During the 1980s and 1990s state response to the crisis of Fordism in North America and Western Europe emerged. Focus was turned towards economic policy oriented to innovation and competitiveness in relatively open economies, the subordination of social policy to market demands, and movement of state powers downwards, upwards, and sideways. This new sensitivity to market demands might imply that protection of certain business interests prevails over environmental interests or influences how governmental initiatives are shaped. This viewpoint has for example been in focus in discussions about so-called 'symbolic politics'. Blühdorn (2007) characterizes symbolic politics as action that does not achieve its apparent purpose because the policies 'do not have teeth'. The urgency of a problem may be agreed upon but agreement about policy measures only gives rise to soft, watered-down policy approaches, which, while fulfilling the demand that action ought to be taken immediately, make only a marginal contribution to resolving the problem.

The analyses of the governance of a capitalist nation state towards a greener capitalism apply also the concepts of path dependency and path creation (see for example (Garud & Karnøe, 2010)). Protection of existing business interests might imply that existing paths or trajectories are protected. On the other hand new paths might be created, like wind energy or organic food in a Danish context, and an on-going co-shaping between existing and new paths might develop (Jørgensen, 2007). The notions of path dependency and path creation thus suggest that capitalist forces are not a uniform phenomenon. The co-existence of different and sometimes contradictory capitalist forces – for example capitalist forces promoting

different or competing energy technologies – may thus allow national regulators to navigate towards a more sustainable future within the framework of a capitalist economy. With reference to Hirsch (1978) and Jessop (2010) I see the roles of the state as a result of the conflicts between and among different capitalist and non-capitalist interest groups, which often make public regulation very complicated and not necessarily with a simple logic. Jessop (2010) describes the state as "the path-dependent product of path-shaping political strategies, as the generator of strategies, and as strategically selective". He further describes "de-statization of the political system" as one of the recent changes in policy development from the predominance of government to greater reliance on governance of different territorial scales and functional domains. Governance is defined as mechanisms and strategies of co-ordination among autonomous actors, organizations, and functional systems. Jessop (2010) refers to market exchange, hierarchical command, heterarchic coordination, and solidarity as mechanisms and strategies. Heterarchic coordination is also called networked governance and is understood as "self-organization based on networks, negotiation, and deliberation to redefine goals in the light of changing circumstances". Jessop (2010) sees increased importance of varied forms and levels of partnership between governmental and non-governmental organizations in managing economic and social relations. The role of networked governance is linked to the growing complexity of the problems confronting states, requiring action across many social fields, scales of action, and places, because neither top-down hierarchical regulation, nor the market as institution secure effective solutions. As a consequence states are increasingly engaging in meta-governance, understood as framing the self-organization of markets, partnerships, networks, and governance regimes (Jessop, 2010).

Methodology

The applied methods are literature search for and analyses of four plans related to climate, energy and land use, and other actors' analyses in newspapers, scientific articles, etc. of these plans. Furthermore reports and statements from and about three governance networks, which have developed one of the above mentioned climate plans, and two reports focused more specifically on climate, energy and land use have been searched. The material is, inspired by Hajer (1995), analysed as expressions of environmental discourses and their power relations, knowledge production and agency in relation to environmental problems and strategies.

Background: the role of civil society in environmental governance in Denmark

During the recent 30-40 years civil society and especially NGOs have played important roles in developing visions and strategies and initiated activities for sustainable development in Denmark. The energy movement in Denmark emerging during the 1970s has an important role in the increasing role of renewable energy and energy savings in Danish energy policy. The emergence of the energy movement was based on resistance against plans for introduction of nuclear power facilities in Denmark (Jørgensen & Andersen, 2012). In a comparative analysis of the renewable energy policy since the 1970s in Denmark and the US, Mendonca et al. (2009) characterize the Danish development within renewable energy as an "innovative democracy mode" which from the mid-1970s and 25 years ahead created a relative Danish success within the global renewable energy development. When the first public Danish energy plan (Dansk Energipolitik – DE 76) was launched by the Trade Ministry in 1976 the main objective was to reduce dependence on oil by diversifying the supply through the use of natural gas and nuclear power, but also by using coal and renewable energy (Danish Energy Agency, 2006). Later in 1976, Denmark's first alternative energy plan "Sketch for an alternative energy plan for Denmark" was launched in response to the governmental plan and criticizing the strong focus on nuclear power and centralized power plants (Blegaa et al., 1976). The alternative plan was developed by a group of researchers and published with support from the two grassroots organizations OOA ('Organisation for Information on Nuclear Power' formed in 1974 with the aim of eliminating the introduction of nuclear power in Denmark) and OVE ('Organisation for Renewable Energy' formed in 1975 as a parallel to the anti-nuclear movement in order to find alternatives to nuclear power and fossil fuels). In the mid-1980s the resistance combined with development of alternative energy plans was the background for withdrawing nuclear power from Danish energy planning (Jørgensen & Andersen, 2012). Within other areas of sustainable development several local and national governmental initiatives with support for civil society organizations' activities developed during 1990s, inspired by the Brundtland report (Læssøe, 2007). Examples were so-called local 'green guides' and an association for 'green families' exchanging experiences with greening of everyday practices (Læssøe, 2007). However, when a liberal-conservative government came into power at the end of 2001 it closed down more or less overnight many of the sustainable development initiatives by eliminating national funding for these initiatives and reducing the funding of the related national agencies substantially. Læssøe (2007) char-

acterizes these changes during the early 2000s in Denmark as a narrowing in the approach to environmental problems and strategies with little or no attention being paid to social and cultural dimensions, avoidance of politicization, and promotion of technical initiatives instead of more encompassing strategies. Also deliberative public participation in science and technology decision-making developed in the course of the 1980s lost much of its influence from 2001 (Mejlgaard, 2009). The liberal-conservative government also reduced the staff in agencies related to environment and postponed planned off shore wind power capacity (Vogt-Nielsen, 2005).

Analysis of four recent Danish climate and energy plans

This section analyses three NGOs climate and energy plans and the plan from The Danish Commission on Climate Change Policy. The analysis focuses on the issues and perspectives the plans include or exclude and discusses the roles of the plans in environmental governance as a question of inclusion and exclusion in order to identify both shared and contested issues in the Danish discourse on climate and energy.

Despite the reductions of resources for the environmental area and renewable energy (Vogt-Nielsen, 2005) the liberal-conservative government launched in 2007 a target of doubling the amount of renewable energy and a long-term vision about Denmark as a future fossil-free energy system around 2050 (The Danish Government, 2007). A reason for this strategy might have been on-going critic and pressure, from businesses within the field of renewable energy and energy savings, for bigger political commitment on climate and energy. The government's vision inspired several organizations, including three NGOs, in the following years to develop climate and energy plans focusing on transition towards a fossil-free society:

- 2009: Climate plan from the Danish Society of Engineers (IDA) (Danish Society of Engineers, 2009)
- 2009: Energy plan from the renewable energy NGO, The Organization for Renewable Energy, (OVE) and the network of local energy offices (SEK) (OVE & SEK, 2009)
- 2010: Energy plan from the environmental NGO Friends of the Earth Denmark, (NOAH) (NOAH, 2010)

In 2008 the liberal-conservative government established The Danish Commission on Climate Change Policy with ten experts with expertise

within modelling of energy and environment, and within economics and environmental economics. The Commission launched its report in 2010 (The Danish Commission on Climate Change Policy, 2010).

The following paragraphs compare the three NGO plans and the Commission's plan in order to identify similarities and differences in the contemporary Danish discourse on climate and energy as inclusion and exclusion of issues and perspectives (Jørgensen, 2011; Jørgensen & Andersen, 2012).

Assumptions about future societal development and energy consumption

The four plans are quite different with respect to predictions about the future energy need based on assumptions about economic development and the possibility to implement energy savings. In the governmental guidelines the Commission was instructed to assume a high economic development (The Danish Commission on Climate Change Policy, 2010). The four plans assume quite different future energy needs varying between 1/4 and 2/3 of the present energy consumption. The assumptions about the future energy consumption influence the scenarios for future wind turbine capacity and for biomass, which are rather different in the four plans. The plans describe scenarios with an increase in wind turbine capacity ranging from 200% to 500% increase, and use of biomass as energy source, ranging from 20% decrease to 250% increase of the present consumption (Jørgensen, 2011; Jørgensen & Andersen, 2012).

The role of wind power

All four plans discuss the problem with wind turbines due to the fluctuating character of wind as energy source. The challenge is the time when the wind is not blowing, but also when the wind blows so strongly that the production is bigger than the energy consumption at the same time. As earlier mentioned the four plans assume rather different long-term wind power capacity. The plans also show differences in how the fluctuating character of wind power is handled. The Commission describes a future with an energy system continuously exchanging energy with other countries through a transnational grid of cables, which implies big investments in such cables. The three other plans develop scenarios based on more independent national energy systems, where energy from wind turbines mainly is used or stored in Denmark (Jørgensen, 2011; Jørgensen & Andersen, 2012).

The role of food and agriculture

Food and agriculture are often not addressed in climate plans. However, three of the Danish plans discuss this issue, but propose two rather different strategies (Jørgensen, 2011; Jørgensen & Andersen, 2012). The plan from the Danish Commission on Climate Change Policy expects that a continued technological optimization of the agriculture will reduce the need for agricultural land which is assumed to give more space for growing Danish energy crops. The plans from Danish Society of Engineers and from Friends of the Earth Denmark suggest substantial changes of Danish food consumption towards less meat and dairy product consumption and higher consumption of vegetarian food, less food waste and more sustainable agricultural production in order to reduce the climate impact and enable more land available for growing energy crops.

The role of bioenergy

Bioenergy is another area where the four plans are quite different. The plan from the Society of Engineers is the NGO plan with the biggest amount of biomass, because it is less optimistic than the renewable energy NGO and the environmental NGO with respect to how fast the wind turbine capacity can be developed and how much it is possible to reduce the future energy consumption. All three NGO plans agree that the future increase in use of biomass for energy should be based on Danish biomass and not increased import of biomass. The Danish Commission on Climate Change Policy developed two scenarios for bioenergy. One that resembles the plan from Society of Engineers and another that is based on less bioenergy to avoid making Denmark too dependent on future import of biomass (The Danish Commission on Climate Change Policy, 2010). All four plans agree that use of biomass for energy maybe implies little or no CO_2 reduction, depending on the type and origin of the biomass. Furthermore, that biomass may imply a number of other environmental impacts from the use of water, fertilizer, and pesticides etc. (Jørgensen, 2011; Jørgensen & Andersen, 2012).

The future mobility

The Danish Commission on Climate Change Policy assumes that the transportation of goods and the role of private cars are increasing and no efforts for substantial increase in the role of public transport is described, because the Commission did not find this realistic to achieve (The Danish Commission on Climate Change Policy, 2010). This is quite contradictory to the scenarios developed in the three other plans, which all assume that

it is possible to reduce the role of private cars through further development of public transportation, changes in urban planning and increased fuel prices.

The roles of the plans in national policy development

The climate plan from Danish Society of Engineers' was presented to the Parliament's standing committee on energy. The plan was well received and was often referred to in debates about climate and energy. The most direct sign of the influence of this plan are several direct references to the Society of Engineers' plan in the plan from The Danish Commission on Climate Change Policy (2010). It has not been possible to document specific political or other societal impact of the plans from the two other NGOs. Before the Commission on Climate Change Policy finished its report a debate was raised by a NGO encouraging using a low annual discount rate in the Commission's economic assessments of its proposals and not using the high discount rate that The Ministry of Finance is using when they assess proposals for investments and other measures (Eco-Council, 2010).

Some months after the Commission launched its report the liberal-conservative government published its energy strategy towards 2050 with the long term objective of becoming independent from coal, oil and gas (The Danish Government, 2011a). The strategy was the result of negotiations between the government and most of the opposition parties. A political tradition has developed in Denmark where strategies within areas like energy are based on broadest possible political agreement in order to ensure businesses some long-term stability in their framework conditions (Keller, 2011). Despite the energy strategy had references to the analyses from the Commission on Climate Change Policy the government was in its energy strategy arguing for the necessity of independence from fossil fuels more due to the risk of uncertain fossil fuel supplies in the future than due to the climate impact from the use of fossil fuels. The energy strategy argued that the transition can and should be done in a cost effective way in order not to increase the economic burden on energy consuming businesses too much. The strategy referred to the Commission's analyses which showed that a transition to a fossil-free society can be done in a cost effective way (The Danish Government, 2011a). The strategy proposed a future energy supply tax on all types of energy as a substitution for the reduction in tax income from the present CO_2 tax on fossil energy when the use of fossil energy gradually is reduced due to increasing use of renewable energy and energy savings (The Danish Government, 2011a). At the same time the strategy argues that focus on energy savings and renewable energy can

strengthen the competitiveness and the export of companies within those areas (The Danish Government, 2011a).

The public debate about the strategy showed on the one hand disappointment from stakeholders in favour of transition towards a fossil-free society because of the limited number of concrete initiatives and the limited use of measures to support the actual implementation of the national climate strategy. The strategy was in relation to wind power primarily reintroducing earlier commitments which the government had cancelled from the former government's plans when the liberal-conservative government took over power in 2001. On the other hand the business organization of the most energy consuming part of industry, representing the so-called process industry, protested against the suggested slight increase in energy taxes because, they claimed, this would reduce the competitiveness of the companies (Dyrskjøt & Bendsen, 2011).

After the Danish parliament elections autumn 2011, a new centre-left government launched its own energy plan for 2050 – 'Our Energy' – which was a more ambitious version of the previous government's plan, for example by proposing a faster increase in the wind power capacity (The Danish Government, 2011b). Negotiations led to another broad political agreement (March, 2012) about the Danish energy policy 2012-2020 between the Danish government (Social Democrats, Social Liberals, Socialist People's Party) and Liberals, Danish People's Party, Red-Green Alliance and Conservatives was reached after negotiations based on the government's plan (The Danish Government, 2011b). The agreement implies, besides increase in the wind turbine capacity, increased public economic support for increased investments in biogas facilities and increased production of biogas (Agreement…, 2012) as one of the ways of increasing the use of renewable energy. The agreement combines a positive perspective on bioenergy's ability to reduce the emissions of greenhouse gasses with a more sceptical perspective on bioenergy and included a further investigation into the climate aspects of bioenergy through a so-called 'biomass analysis' (Agreement…., 2012).

Two governance networks on climate, energy and land use

This section analyses two recent governance networks that were launched by two former governments with a focus on the development of policy recommendations in relation to the interaction between climate, energy and land use, The Forest Politics Committee and The Danish Commission on Nature and Agriculture. Both initiatives had participation from a mul-

tiplicity of actor groups, including environmental NGOs, researchers and businesses. This section analyses the inclusion and exclusion of actors and perspectives in the two bodies and their activities.

The Danish Forest Politics Committee

The Danish Forest Politics Committee ('Skovpolitisk Udvalg') was launched by the liberal-conservative government in 2010 and aimed at analysing the possibilities for fulfilling a multiplicity of objectives through the Danish forests (Forest Politics Committee, 2011; Nørgaard, 2012):

- The forest as a welfare good with public possibilities for outdoor life and nature experiences
- The potential of forests in relation to climate and environmental objectives
- The support to sustainable forestry nationally, regionally and globally

The Committee had 17 members representing several perspectives on the roles of forests: business organizations, environmental NGOs, a trade union, forest researchers, and the Ministry of Environment and the Ministry of Climate and Energy. The researchers and representatives from the two ministries were not involved in developing recommendations, but were mainly working as knowledge providers for the Committee. The Danish Outdoor Council decided towards the end of the work in the Committee to leave the Committee because they saw the work and the report drafts as too dominated by economic concerns and having too little concerns for nature and environment, including improved public access to the forests. The Danish Outdoor Council did not want to become included as supporters of the conclusions of the Committee. In contrast two other environmental NGOs decided to stay in the Committee trying to influence the conclusions and recommendations of the Committee as much as possible (Nørgaard, 2012). Madsen from The Danish Outdoor Council sees the role of the members of the Committee and similar environmental committees as problematic in the sense that their loyalty towards the minister who has set up the committee or the commission limits the possibilities for discussing more "radical strategies towards a more sustainable development" (Madsen, 2014).

The Danish Commission on Nature and Agriculture

According to Madsen (2013) the experiences with disagreements within the Forest Politics Committee was part of the background for the recent

Danish Commission on Nature and Agriculture ('Natur- og Landbrugskommissionen') not being based on stakeholder group representatives but on personal representatives with certain competences. The Commission was launched by the Danish centre-left government in 2012 and launched its report in 2013 (The Danish Commission on Nature and Agriculture, 2013). The aim was to examine how Denmark can ensure "healthy and tasty food of high quality and varied, diverse and cohesive nature" and "help to combat climate change", while agriculture "can continue to contribute significantly to employment and exports in the food sector". The Commission should only look at production and impacts in Denmark and not include the husbandry fodder import and its impacts in countries where the fodder is produced (The Danish Commission on Nature and Agriculture, 2013). The Commission had 12 personal members with competences within environmental technology, economy, business, law, agriculture, political science, ecology and organic farming. Besides the Commission a so-called 'background group' with actor group representatives from "the 24 most important business and interest organizations" (The Danish Commission on Nature and Agriculture, 2013) was set up and invited for four meetings with the possibility of commenting on reports from the Commission. More "radical" NGOs like NOAH Friends of the Earth Denmark and Greenpeace were not invited into the background group.

The final report from the Commission ("Nature and Agriculture – a new start") (The Danish Commission on Nature and Agriculture, 2013) has been characterized as having "good" elements and proposals by quite different actor groups, including the main Danish agricultural business organization (Danish Agriculture & Food Council) and some environmental NGOs (for example Danish Society of Nature Conservation (2013)). The chairman of the Commission, a former left-wing member of the Danish parliament, seems to have given high priority to developing the report around consensus among the members of the Commission and among the members of the background group.

The report builds a vision around regulation and management of animal husbandry stables as industrial facilities with focus on controlling the emissions to the local environment. The Commission recommends allowing more 'room' for nature by abandoning production in some agricultural areas and extensification in other land areas (supported by a new environmental label on meat produced there), but combining this with intensification of the agriculture in so-called 'robust' areas. The main Danish agricultural business organization (Danish Agriculture & Food Council) has welcomed this approach to agriculture, because it does not put limits to the size of the single farm's production or the total national production,

but only to the local emissions from the single farm. This proposal for change in land use is in the Commission's report translated into room for a future increase in livestock production. The approach seems to be accepted by some environmental organizations because it is combined with the development of a network of connected nature areas and thereby developing a less fragmented nature, and increased efforts for organic farming (Danish Society of Nature Conservation, 2013). The Commission proposes also changes in the Danish agricultural act, which will delete the demand for family ownership of Danish farms and opens up for formation of private companies, which can own farms and ensure the necessary capital for investments. At the same time the report proposes cancelling the existing demand for balance between the nutrient production on a farm and access to land where these nutrients can be applied without causing too high water and air pollution (The Danish Commission on Nature and Agriculture, 2013). Biorefining is also recommended in the final report from the Commission, which recommends "intelligent use of biomass" and "offensive efforts on sustainable biomass". Furthermore the Commission recommends development of a market pull for second generation biofuels, and proposes mandatory EU and Danish targets for addition to gasoline (The Danish Commission on Nature and Agriculture, 2013). The bio-refinery strategy in the Commission's report seems to have been promoted by a business alliance – The Biorefining Alliance – whose founding members are large companies within biotechnology, and within energy production: There are rather similar statements in the Commission's report and in publications from the The Biorefining Alliance (The Danish Commission on Nature and Agriculture, 2013; Biorefining Alliance, 2012)).

The Commission report has been criticized by NOAH Friends of the Earth Denmark for not including global aspects and not dealing with the impact from increased animal husbandry (Andersen, 2013):

- The report discusses only the domestic environmental aspects of Danish agriculture and not the impact in other parts of the world from the big and maybe increasing fodder import from not least Latin America. International relations are only discussed in relation to the possibilities for export of food products
- There are no discussions of problems with animal welfare in intensive animal husbandry, which might become bigger in the future. Only the emissions from the stables are discussed and supposed to be controlled by optimal process control and treatment of emissions

Negotiations based on the Commission's report started autumn 2013.

Shortly after, a Growth Plan for Food was launched building upon some proposals from the Commission, including the proposal for growth in intensive animal husbandry (The Danish Government, 2013). Critique of the omission of the soy import from the focus of the Commission made Danish meat industry and retailers afterwards develop an alliance with some Danish environmental NGOs about development of guidelines for sourcing of so-called "responsible soy" (Danish Agriculture and Food Council, 2014).

Discussion and future perspectives for environmental governance

This section discusses the findings in the previous sections and presents some future perspectives for future environmental governance in Denmark.

Recent changes in inclusion and exclusion of actors and perspectives in Danish environmental governance

The Danish experiences since 2001 shows how vulnerable environmental governance can be, even in a country with well-developed sustainable development paths. Change in political priorities can harm progress in environmental governance seriously when resources in ministries and agencies also are reduced and competences lost. During the 1980s and 1990s an active civil society within the environmental domain, tradition for broad political agreements within the energy domain, and substantial business interests within areas like renewable energy and organic food had developed in Denmark. Despite this, the liberal-conservative government that came into power in 2001 introduced shortly after such a reduction in the public funding for environmental activities in public agencies and civil society organizations that it reduced sustainable development initiatives and reduced market opportunities of industries that had developed a market within renewable energy and energy savings. It might have been due to pressure from such businesses that the liberal-conservative government 5 years later launched the long-term national vision of becoming independent from fossil fuels. These recent changes seem to confirm Eckersley's conclusion (2004) that societal environmental capacity more is culminating *in* the state than originating *from* the state.

The comparative analysis of three NGO plan and the plan from the Danish Commission on Climate Change Policy identified both shared and contested issues in the Danish discourse on climate and energy. The shared

visions include the long-term vision of transition away from fossil fuels and a short-term substantial increase in wind power capacity, while contested elements concern the degree of path dependency in the energy production and agriculture in the transition towards a fossil-free energy system:

- Whether and how the use of biomass for energy should increase?
- Is it necessary to keep a centralized power plant capacity and transform it to biomass combustion in order to compensate for a fluctuating character of renewable energy sources like wind and solar energy?
- Whether substantial re-organization of food production and consumption and of mobility patterns is necessary and possible?
- Whether the animal husbandry path should be changed towards less animal husbandry and less fodder import acknowledging the negative global environmental impact from production of imported fodder?

Also the type of governmental regulation necessary for transition towards the long-term goal and sufficient allocation of resources is a contested aspect of the discourse. Without allocation of resources and development of dynamic measures that for example distinguish between front runners and laggards among businesses (Norberg-Bohm & de Bruijn, 2005), long-term visions and policies may end as symbolic politics (Blühdorn, 2007). For example, possibilities for refunding energy taxes to companies that reduce their energy consumption and implement energy management have earlier introduced environmental initiatives among Danish companies that are not front-runners (Rennings, 2000).

Meta-governance of governance networks

The three examples of governance networks – the commissions on climate policy, forest policy, and nature and agricultural policy indicate that climate, energy and land use is a complex area with several potential conflicts between different industrial sectors and NGOs that have called for governance networks (Jessop, 2010). The three examples show that the meta-governance which two Danish governments have performed when setting up these governance networks, can be seen as a question about which actors and issues that are included and excluded. Aspects of legitimacy and democratization and efficient policy-making are important elements in this meta-governance (Dryzek et al., 2003):

- What type of persons are invited and not invited as members in the committee/commission and what roles and competences do they have? Are

the members supposed to be experts, reputable persons, governmental representatives and/or stakeholder representatives?
- What stakeholders groups are invited and not invited: different business sectors, environmental organizations, trade unions?
- How are the objective and the focus of the governance network defined? In relation to climate, energy and land-use it is important whether only national or also global environmental aspects are included and whether a certain level of future economic growth is assumed in the development of scenarios and policy recommendations
- Are the results of governance network processes applied? What issues are included and excluded in policy development and implementation?

Seen in the perspective of democratization as defined by Dryzek et al. (2003) the omission of more "radical" NGOs in the background group of the Commission on Nature and Agriculture illustrates how some actors and their perspectives might be excluded from governance networks. However, the Danish Outdoor Council's decision about withdrawal from the Forest Politics Committee shows the dilemma that environmental NGOs might face if negotiations in a governance network do not acknowledge their viewpoints and the participation becomes more symbolic than authentic: Should the NGO leave the network in order not to legitimize the recommendations or should they stay included and try to influence the recommendations to the very end of the work? Madsen's reflections (2014) about the Danish Outdoor Council's participation in the Forest Politics Committee point to governmental administrators' participation in a network as a possible hindrance to a more authentic participation and broader scoping of the process because of the administrators' loyalty to the government.

The Commission on Nature and Agriculture combined, with respect to network participation, an expert and a reputation approach (the Commission itself) with a democratization approach (the participation of stakeholder representatives in the background group). The final report from this Commission seems to act as an object which actors with rather different positions and visions for nature and agriculture can relate to and find satisfactory elements within.

Symbolic politics?

By limiting the focus of the Commission on Nature and Agriculture to local environmental impacts, the centre-left Danish government chose a path dependent strategy to agriculture which excluded the environmental impact from the present import of fodder from not least Latin America

(Andersen 2013). Shortly after the Commission had released its recommendations the centre-left government published a Growth Plan for Food (The Danish Government, 2013) without public debate. The plan is based on a path dependent, technology-based environmental pathway for the future agriculture, including the Commission's proposal for an intensification of the agriculture in so-called robust nature areas, despite the identification of such robust areas is not possible with the chosen monitoring approach (Refsgaard & Jacobsen, 2014; Sørensen, 2014). Kearnes et al. (2006) point to the need for challenging incumbent actors' utopian ideas and the often tacit prerequisites behind such visions, which in this case would be to challenge the idea of "robust nature areas". This indicates that the chosen policy has elements of symbolic politics without proper material background and scrutiny (Blühdorn, 2007). The background for the limited focus of the Commission and the fast development of the Growth Plan on Food seems to be the present employment and export revenues from meat products and the increasing international competition on the meat market. However, the development of an alliance between the food industry and retailers with some Danish environmental NGOs about guidelines for "responsible soy" shows how NGOs might be able to get excluded perspectives included in environmental governance through their criticism.

Future perspectives for environmental governance

The analyses in the chapter of Danish environmental governance of the interaction between climate, energy and land use, have identified potentials and challenges to environmental governance in countries with developed greening paths:

- Despite the societal environmental capacity originates *from* society and culminates *in* the state, the societal environmental capacity is – even in a country with a strong civil society and strong green business interests – vulnerable to drastic reductions in public funding and priorities and thereby exclusion of actors and perspectives. NGOs are capable of developing visions, strategies and plans for transition processes. Business interests in greening technologies and strategies can establish a pressure on a government that downsizes the greening process.
- Governments conduct meta-governance of networks through network design, framing and participation (Sørensen & Torfing, 2005). Governance networks with participation of civil society, businesses and researchers might be able to develop joint visions and strategies for sustainable transition processes. Governmental administrators might hin-

der innovative processes and development of new strategies in a network if the administrators behave very loyally to the existing government.
· Environmental governance seems to balance between increasing demands to polluting sectors and their greening, the development of a competitive advantage of the polluting businesses through greening, and development of new business areas based on technologies and services for the greening of the polluting sectors. Dynamic governmental measures encouraging business initiatives through refunding of environmental taxes and knowledge support might reduce critique from polluting businesses.
· Corporatist alliances in capitalist societies might develop symbolic politics in relation to both democratization and greening in order to create agreement about future business conditions and try to secure future employment through path dependent greening strategies which do not have broad support among environmental NGOs (Poloni-Staudinger, 2008).
· Researchers' and NGOs' critical analyses of environmental governance and the influence on environmental impacts are important for the continuous development of transparent and cross-disciplinary knowledge about potentials and barriers for sustainable transition processes.

References

· Agreement between the government (the Social Democrats, the Social Liberals, Socialist People's Party) and Liberals, Danish People's Party, the Red-Green Alliance and the Conservative People's Party about the Danish energy politics 2012-2020 (Danish), (2012), Folketingstidende A, 2011-2012, bilag 2 i L 182 Forslag til lov om ændring af lov om fremme af vedvarende energi, lov om elforsyning, lov om naturgasforsyning og lov om Energinet.dk; on line at:
(http://www.folketingstidende.dk/RIpdf/samling/20111/lovforslag/L182/20111_L182_som_fremsat.pdf)
· Andersen, B.H. (2010). *Food and fuel for Europe* (in Danish). Copenhagen: NOAH's Forlag.
· Andersen, B.H. (2013). *Nature Commission with limited outlook* (in Danish) (http://modkraft.dk/artikel/naturkommission-med-begr%C3%A6nset-udsyn)
· Anonymous. (2012, 22 March). A lot of praise for broad energy agreement (in Danish) *Jyllandsposten*. (http://jyllands-posten.dk/politik/ECE4658431/mange-roser-til-bred-energiaftale/)
· Biorefining Alliance. (2012). *Denmark in a Global Bio-Based Society: Do we want to be customers or producers?* (http://www.biorefiningalliance.com/uploads/Strategi_UK_online.pdf)
· Bleegaa, S., Hvelplund, F., Jensen, J., Josephsen, L., Linderoth, H., Meyer, N.I., Balling, N.P. & Sørensen, B. (1976). *Sketch for an alternative energy plan for Denmark* (in Danish). Copenhagen: OOA Organisationen til Oplysning om Atomkraft.
· Blühdorn, I. (2007). Sustaining the unsustainable: Symbolic politics and the politics of simulation. *Environmental Politics,* 16(2), 251-275.
· Danish Agriculture and Food Council. (2014). *Danish Agriculture and Food Council's*

policy for responsible sourcing of soy from South America for use as fodder (in Danish) (https://www.lf.dk/lf/Om%20os/Vores%20holdning/Soja.aspx)
· Danish Energy Agency. (2006). Denmark's Energy Futures (in Danish) (http://www.ens.dk/da-DK/Info/TalOgKort/Fremskrivninger/Fremskrivninger/Documents/fremtid5.pdf)
· Danish Energy Agency. (2014). *Energy statistics 2012 Data, tables, statistics and maps* 2nd edition.
· Danish Society of Engineers. (2009). *IDA's Climate Plan 2050* (in Danish) Copenhagen.
· Danish Society of Nature Conservation. (2013). *Recommendations a unique possibility for nature* (in Danish) (http://www.dn.dk/Default.aspx?ID=31654)
· Dryzek, J.S. Downes, D., Hunold, C., Schlosberg, D. & Hernes, H.K. (2003). *Green States and Social Movements: Environmentalism in the United States, United Kingdom, Germany, and Norway* Oxford: Oxford University Press.
· Dyrskjøt, M. & Bendsen, J. (2011, 24. februar). Business: Billion invoice nails for the coffin (in Danish) *Børsen,* s. 18-19.
· Eckersley, R. (2004). *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty.* London: MIT Press.
· Eco-Council. (2010). *The Climate Commission should hold back because of the Ministry of Finance* (in Danish) 18 August 2010 http://archive-dk.com/page/481980/2012-10-19/http://ecocouncil.dk/udgivelser/artikler/energi-og-klima/alle-g/1309-klimakommissionen-bor-ikke-lade-sig-bremse-af-finansministeriet
· Forest Politics Committee. (2011). *Forest of the future – recommendations from Forest Politics Committee* (in Danish). Forest Politics Committee.
· Garud, R. & Karnøe, P. (2010). Path dependency or path creation? *Journal of Management Studies, 47*(4), 760–774.
· Hajer, M. (1995). *The Politics of Environment Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process.* Oxford: Oxford University Press.
· Hirsch, J. (1978). The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State. In J. Holloway & S. Picciotto (eds.), *State and Capita: A Marxist Debate* (57-107). University of Texas Press.
· Jessop, B. (2010). Redesigning the State, Reorienting State Power, and Rethinking the State. In K.T. Leicht & J.C. Jenkins (eds.), *Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective, Handbooks of Sociology and Social Research* (41-61). New York: Springer Science+Business Media LLC.
· Jørgensen, M.S. (2007). Organic food in Denmark: from grass root initiative to market niche: potentials and barriers for further sustainable transition. *Environmental Engineering and Management Journal,* 6(5), 381 – 389.
· Jørgensen, M.S. (2010). Transition towards sustainable consumption and production? The case of organic food in Denmark. In U. Tischner, E. Stø, U. Kjærnes & A. Tukker (eds.), *Case Studies in Sustainable Consumption and Production: Food and Agriculture. System Innovation for Sustainability 3* (82-102). Sheffield: Greenleaf Publishing.
· Jørgensen, M.S. (2011). *Identifying shared and contested elements in climate plans as part of shaping transitions towards a Danish low carbon society.* Paper for 2nd International Conference on Sustainability Transitions: Diversity, plurality and change: breaking new grounds in sustainability transition research, June 13-15, 2011, Lund University, Lund, Sweden, 7 pp.
· Jørgensen, M.S. & Andersen, B.H. (2012). The controversies over bioenergy in Denmark: 'bio' is not the same as 'sustainable'. *Environmental Engineering and Management Journal,* 11(11), 2101-2119.
· Kearnes, M., Grove-White, R., Macnaghten, P., Wilsdon, J. & Wynne, B. (2006). From bio to nano: learning lessons from the UK agricultural biotechnology controversy. *Science as Culture,* 15(4), 291-307.

· Læssøe, J. (2007). Participation and sustainable development: The post-ecologist transformation of citizen involvement in Denmark. *Environmental Politics,* 16(2), 231-250.
· Keller, T. (2011, 25 October). Too fast energy agreement can hinder a broad majority (in Danish). *Ræson,* (http://raeson.dk/2011/kommentar-for-hurtig-energiaftale-kan-koste-bredt-flertal/)
· Madsen, A. (2013). Danish Outdoor Council: Personal communication.
· Madsen, A. (2014). *Experiences from participation in commissions and political committees*, Danish Outdoor Council (in Danish) Presentation 6 May 2014 at the conference "Mind the gap. Bridging the gap" Christiansborg, Copenhagen.
· Mejlgaard, N. (2009). The trajectory of scientific citizenship in Denmark: Changing balances between public competence and public participation. *Science and Public Policy,* 36(6), 483-496.
· Mendonça M., Lacey, S. & Hvelplund, F. (2009). Stability, participation and transparency in renewable energy policy: Lessons from Denmark and the United States. *Policy and Society,* 27(4), 379-398.
· Ministry of Environment. (2013). *The seeds have been sown for the future policy on nature and agriculture* (in Danish) (http://www.mim.dk/Nyheder/20130418_NLK_anbefalinger.htm)
· NOAH. (2010). *NOAH's Energy Action Plan 2050* (in Danish). Copenhagen: NOAH's Forlag.
· Norberg-Bohm, V. & de Bruijn, T. (2005). Conclusions Lessons for the Design and Use of Voluntary, Collaborative and Information-based Approaches to Environmental Policy. In T. de Bruijn & V. Norberg-Bohm (eds.), *Industrial Transformation. Environmental Policy Innovation in the United States and Europe* (61 – 387). Cambridge, MA: MIT Press.
· Nørgaard, A.S. (2012). *Development of the Danish forests as part of a sustainable Danish biomass strategy* (in Danish). Unpublished BSc thesis Department of Management Engineering Technical University of Denmark.
· Offe, C. & Ronge, V. (1975). Theses on the Theory of the State. *New German Critique,* (6), 137-147.
· Poloni-Staudinger, L.M. (2008). Are consensus democracies more environmentally effective? *Environmental Politics,* 17(3), 410-430.
· Refsgaard, J.C. & Jacobsen, B.I (2014, 9 October). New, targeted regulation of the agriculture (in Danish), *Jyllands-Posten,* http://jyllands-posten.dk/debat/kronik/ECE7093161/Ny-m%C3%A5lrettet-regulering-af-landbruget/
· Rennings, K. (2000). Redefining innovation: eco-innovation research and the contribution from ecological economics, *Ecological Economics,* 32(2), 319-332.
· Sørensen, E.M. (2014). Aalborg University. Personal communication.
· Sørensen, E. & Torfing, J. (2005). The Democratic Anchorage of Governance Networks, *Scandinavian Political Studies, 28*(3), 195-218.
· The Danish Commission on Climate Change Policy. (2010). *Green Energy: The Road towards a Danish Energy System without Fossil Fuels (Report and documentation report in Danish)* (http://www.ens.dk/da-DK/Politik/Dansk-klima-og-energi-politik/klimakommissionen/klimakommissionensrapport/Sider/Forside.aspx).
· The Danish Commission on Nature and Agriculture. (2013). *Nature and Agriculture – a new start* (in Danish) (http://www.naturoglandbrug.dk/slutrapport_2013.aspx?ID=52071)
· The Danish Government. (2007). *The society of possibilities. The government programme* (http://stm.dk/publikationer/Regeringsgrundlag2007/index.htm).
· The Danish Government. (2011a). *Energy strategy 2050: from coal, oil and gas to green energy (*in Danish)
· The Danish Government. (2011b). *Our Energy* Danish Energy Agency Copenhagen

Denmark (Danish) http://www.ens.dk/Documents/Netboghandel%20-%20publikationer/2011/vores_energi.pdf
• The Danish Government. (2013). *Growth Plan for food* (in Danish) (http://www.evm.dk/~/media/oem/pdf/2013/2013-publikationer/16-12-13-vaekstplan-for-foedevarer/vaekstplan-for-foedevarer.ashx)
• Vogt-Nielsen, K. (2005). *The environmental programmes before, during and after Auken*. CASA Centre for Alternativ Samfundsanalyse (http://casa-analyse.dk/files/miljoeindsatsen_-_foer_under_og_efter_auken.pdf)

DEL 2

DIALOG OG BEGREBSUDVIKLING

6. LEARNING ON THE BORDER:
BAKHTIN AND THE PROBLEM OF CULTURAL CREATIVITY

Torgeir Skorgen

Whoever looks for a ready at hand theory of culture in the writings of Mikhail Bakhtin, might get slightly disappointed. Bakhtin's major theoretical concerns were rather the philosophy of language ("meta-linguistics"), ethics and the theory of the novel, which in turn imply certain perspectives on culture. Nevertheless many of the main Bakhtinian concepts, such as borders, dialogism, hybridity and the chronotope have been successfully applied to modern cultural and postcolonial studies. In Bakhtin's work, however, these concepts are mainly concerned with the philosophy and the theory of the novel. Applying these terms on modern cultural and postcolonial studies therefore often involves a kind of creative understanding of Bakhtin's writing in order to make him even more relevant to our time.

Actually this kind of "creative understanding" (Bakhtin, 1986, p. 6 f.) and appropriation was an idea Bakhtin himself had in mind when he talked about the historical life of the word in the so called "great time":

> "It seems paradoxical that, as I have already said, great works continue to live in this distant future. In the process of their posthumous life they are enriched with new meanings, new significance: it is as though these works outgrow what they were in the epoch of their action".
> (*Bakhtin*, 1986, p. 4)

In the "great time", hidden meanings and potentials of an utterance might only be revealed by the reception, maybe hundreds of years after they were launched, from different lingual, cultural and historical horizons. This kind of ripening of words and meanings in the long run of reception is also an example of what Bakhtin would refer to as creative understanding across the borders of subcultures, languages and historical periods. By doing so, Bakhtin was also stressing the productive meaning of borders, not in the sense of shells, but mainly in terms of membranes, allowing cultural enrichment and dialogue to seep through. At the same time these kinds of

permeable borders could provide us with an outside view towards other cultures, subcultures and us as human beings, being unable to see ourselves from the outside. I, as an individual, can't observe my own exterior, and certainly not the way others can see me right now (for instance I can't see my own ears or nose). This outside perspective provides us with a unique view point, representing an opportunity for people to see themselves from outside, through another person's eyes so to speak, by involving in a dialogue:

> "Creative understanding does not renounce itself, its own place in time, its own culture; and it forgets nothing. In order to understand, it is immensely important for the person to be located outside the object of his or her creative understanding – in time, in space, in culture. For one cannot even really see one's own exterior and comprehend it as a whole, and no mirrors or photographs can help; our real exterior can be seen and understood only by other people, because they are located outside us in space and because they are others." (*Bakhtin*, 1986, p. 6 f.).

This is thus a brief attempt to sketch up some main features of Bakhtinian cultural understanding: A surplus of seeing made possible by borders, allowing our understanding to be enrichened and dialogue to take place and ripen in the "great time". Nevertheless, it is not so obvious that Bakhtin really presented a systematic and consistent theory of culture and cultural understanding, since he was mainly concerned with language and literature. Historically it would perhaps be more correct to speak of at least three different Bakhtinian approaches to culture and cultural understanding:

1. The first one would be Bakhtin's concept of dialogue and dialogism, referring aesthetically to the openness of Dostoevsky's novels, allowing different ideological points of view to confront each other, without letting any of them become conclusive.
2. The second approach would refer to Bakhtin's theory of cultural creativity as a state of hybridity or "heteroglossia"; that is a state of lingual and cultural heterogeneity, where a multitude of social languages and sub- cultures are confronting and affecting each other in a dialogic manner. It also implies Bakhtin's theory of the carnival as a confrontation or merge of high and low culture.
3. Bakhtin's third approach to culture would be his concept of time-space (the chronotope), where our notions of time are frequently expressed through the categories of the space, for instance in terms like "time span". But also the other way round: space could be temporalized as spaces of

memories or future expectations, for instance in phrases like "the green valley of my childhood".

Hence dialogism, heteroglossia and the chronotope seem to represent three different approaches to literature, and perhaps to culture. But how is literature connected to culture in Bakhtin's work? And are his cultural concepts of dialogism, heteroglossia and the chronotope somehow internally interconnected? It is also relevant to examine Bakhtin's cultural concepts as models for the understanding of cultural change and creativity. In this way Bakhtin could help us to overcome cultural essentialism; that is the concept of cultures as historically stabile entities with a defined core or essence. Finally we also need to ask the question, to which extent Bakhtin actually managed to overcome cultural essentialism in the inter war period, when his three theories originally were formed.

In my discussion of these concepts and research questions I would like to focus on the example of exile and exile cultures, which both represent a challenge to multiculturalism and to traditional theories of culture. To many refugees, exile means living in a permanent border situation between two different lives and forms of belonging. In this situation, the land of origin becomes associated with the memory of the past and the former existence, while the new home country is perhaps associated with future hopes and a sometimes confusing present situation. Exile may be conceived of as banishment from the life one used to live and the social person one used to be. In his work "Reflections on Exile" Edward Saïd rejects any romantic notion of the exiled as a metaphor for the homelessness of modernity in general. Instead he defines exile as "*the unhealable rift forced between a human being and a native place; between the self and its true home; its essential sadness can never be surmounted*" (Saïd, 2001, p. 173). This also involves a certain contrapuntal experience of time and space, where present situations echo from the experiences of the past and the lost homeland, but also gives room for comparison and reflection:

> "For an exile, habits of life, expression, or activity in the new environment are vivid, actual, occurring together contrapuntally. There is a unique pleasure in this sort of apprehension, especially if the exile is conscious of other contrapuntal juxtapositions that diminish orthodox judgement and elevate appreciative sympathy." (*Saïd*, 2001, p. 186).

Accordingly, exile could represent both banishment and a dialogic approach to different sets of culture, enrichening each other from the border perspective of the refugee. But of course, this is not always the case. Not all refugees are melancholic and reflexive intellectuals. In many cases, exi-

led persons turn to nostalgia and get caught up in harmonized memories of their lands of origin and become more and more critical towards their new home countries and their ways of life. Other refugees tend to think only negatively of their countries of origin and think of their future in their new home countries as a paradise. In the first case the past tends to colonize the present: in the second case, the future is colonizing the past. And the life of the exiled threatens to fall into separate pieces. A Chilean refugee in Norway once compared his life in exile with the fragmented landscape of the Norwegian coast line, scattered with rocks and smalls islands, just as he could observe them from the air-plane when arriving from Chile to Norway. Life as a fragmented landscape: That is a perfect Bakhtinian chronotope, expressing a certain feeling of time and space in the image of a landscape. But by inventing this chronotopic image, the refugee was also capable of mediating a kind of creative understanding in dialogue with me, an image which also non-refugees probably can relate to in certain situations of their lives.

To refugees, however, all kind of black-and-white thinking about their former and present lives could work against the kind of creative understanding which Bakhtin had in mind. Creative understanding demands a kind of dialogic border situation, where both past and present insights could enrichen each other and strengthen human dialogue and growth. In this sense chronotopes could both be beneficial and damaging. They are beneficial when they help people to integrate their past and present situation in a dialogic kind of creative understanding. This could in turn contribute to the kind of health promoting (salutogenic) way of living which Aron Antonovsky referred to as Sense of Coherence. According to Antonovsky, Sense of Coherence is signified by comprehensibility, manageability and meaningfulness (Antonovsky, 1979). In contrast, chronotopic conceptions of life could also be damaging when they only contain fractures and discontinuities.

In spring this year the German week-end magazine *Die Zeit* invited two different refugee families to exchange experiences about their flight and their past and present lives. The first family, The Karimis, escaped from the Taliban from Afghanistan to Germany in 2011. The second family, the Wohlgemuts, escaped from the soldiers of the Red Army during the liberation of Poland and Czechoslovakia, where the German speaking minorities were deported or forced to run away. During the so called *Ostvertreibung*, more than fourteen million German speaking citizens escaped from Eastern Prussia and Silesia to the defeated Germany, and at least one million of them were killed. (Knoop, 2001) In fall 2015, when Germany prepared to receive 1.100.000 refugees as a response to the humanitarian crisis in the Mediterranean, the memory of the *Ostvertreibung* has

been mobilized as an important historical reminder that also Germans have been refugees and that Germany once was able to receive thirteen million refugees between 1945 and 1948.

In the interview, the parallels between the Wohlgemuts and Karimis were striking. The Wolhgemuts had been against the Nazi authorities, but as Germans they were forced to run away from the revenge of Red Army soldiers and Polish perpetrators. The crime of the Karimi family however, was that their father had insisted on letting his daughters go to school, thereby disobeying the Taliban regime. One morning he was found in a sack outside the family house, killed after severe torture, and his wife Habibeh decided to escape with her children through Turkey and Greece to Germany. In the following part of the interview, the unanimity of the families is striking: they both describe the distress of their flights as if it were one expanding moment:

> "Fareshta: You are incredibly strong, much stronger than you think. I was quick when I had to run, and sometimes I carried children with me.
> Alireza: Better to run than having your ears cut off in Afghanistan. No matter if you are hungry or not, just run.
> Oskar: I think my mother was acting automatically, without consideration. And she had a strong faith: She always thought: With God's help we will make it.
> Ursula: Were you also praying on your way?
> Hadi: Always
> Fareshta: God was our only hope.
> Ursula: Ours too."
> (*Die Zeit*, Nr. 9, 21. March 2015, my transl.).

From a Bakhtinian point of view, this conversation is a perfect example of how dialogue and chronotope are interconnected: To the Wohlgemuths the abandoned Eastern Prussia represents their happy childhood, and to the Karimis, the present German Republic represents their hopes for the future.

Words like Prussia, flight, strength, hope etc. also demonstrate the chronotopic nature of words being able to reach out into the past and the future. At the same time this conversation demonstrates the dialogic nature of the word, because each utterance is actually a response to the other utterances in this interview. This is an essential aspect of Bakhtin's so called metalinguistic theory of language (Morson & Emerson, 1990, p. 122 ff.). And because words and language are constitutive to both novels and culture, this also forms a philosophical bridge between Bakhtin's theory of the novel and his theories of culture. Through the conversation with the

Zeit journalist and with each other, the two families seem to become more able to establish a meaningful continuity between their past and present beings, and they both express great empathy with the present refugees out at the Mediterranean. After the interview the two families also felt a need to stay in touch with each other.

Interestingly, the experience of exile was not at all strange to Michail Bakhtin (1895-1975) himself, who was accused of having participated in the Christian Orthodox underground movement as a student in St. Petersburg during the terror of Stalin. As a consequence, he was sentenced to six years of internal exile in Kustanai in Kazakhstan (cf. Sasse, 2010, p. 8 ff.). During this exile, Bakhtin developed his theory of dialogism and the dialogic word in his major work *Problems of Dostoevsky's Art (*1929). Six years later he developed his theory of the heteroglossia as a culturally vital and creative state of diversity and hybridity, and at the same he also started to write on his major work on the chronotope, which was completed more than thirty years later.

In his work *Discourse in the Novel* (1934-35), Bakhtin describes heteroglossia as a state of lingual and cultural diversity, and as a battle between different style levels. This concept is also associated with hybridity, but not in the sense that two pure cultures or languages are fused and transformed into a third impure culture or language. According to Bakhtin, there is no such thing as pure culture or pure languages, because they are always already affected or enriched by each other across their internal borders (cf. Bakhtin, 2008a, p. 305 ff.; Sasse, 2010, p. 133 ff.). However, these membranes between languages and sub-cultures must be maintained in order to reach a dialogic state of cultural creativity and hybridity.

In fact, Bakhtin's concept of heteroglossia is based upon his meta-linguistic concept of culture, asserting that every natural language consists of a diversity of socio-ideological languages, reflecting social stratification, 'contradictions between the present and the past, between different epochs of the past, between different socio-ideological groups in the present, between tendencies, schools, circles and so forth, all given a bodily form' (Bakhtin, 2008a, p. 291). Heteroglossia also represents a dialogical condition insofar as the different sub-languages are representing a certain world view or value system:

> "[…] all languages of heteroglossia, whatever the principle underlying them and making each unique, are specific points of view on the world, forms for conceptualizing the world in words, specific world views, each characterized by its own objects, meanings and values."
> (*Bakhtin*, 2008a, p. 291 f.).

To illustrate the diversity of languages in everyday speech, Bakhtin mentions the example of a simple peasant, using one language talking to his family, one language praying to Good, one language to singing and another language when addressing the local authorities. In this case, however, the different socio-ideological sub-languages are not consciously confronted with each other, so that they could contradict or correct each other in a dialogic manner. Due to the heteroglot character of language however, different socio-ideological sub-languages could be deliberately reflecting or juxtaposing each other, allowing us to see one language 'with the eyes of another language'. This kind of dialogic heteroglossia is essential to the form and function of the novel, deliberately juxtaposing different languages and world views, sometimes even in a 'double-voiced dialogic' manner, containing parody or irony, as if someone were saying words 'with quotation marks' (cf. Morson & Emerson, 1990, p. 146 ff.).

Hence Bakhtin's concept of heteroglossia basically refers to a descriptive understanding of the lingual and cultural diversity of a natural language, representing the centrifugal forces of its evolution. On the other hand, language and cultures also strive for unity and order, representing their so called centripetal force. Being a logical precondition for the centrifugal and heteroglot tendency in languages and cultural, also the drive towards order and unity is an integral part of this descriptive model. Nevertheless Bakhtin stresses the artificial, sometimes even enforced, nature of unitary, or so called 'monoglot' languages and cultures and advocates higher appreciation of the dialogic state of cultural-lingual diversity. He also prefers national literatures reflecting the hetereglossia of languages in their novelistic tradition to other and more monological national literatures:

> "That national literary languages of people with a highly developed art of prose, especially if it is novelistic prose with a rich and tension-filled verbal-ideological history, is in fact an organized microcosmos that reflects the macrocosmos not only of national heteroglossia, but of European heteroglossia as well." (*Bakhtin*, 2008a, p. 295).

When emphasizing the art of the novel as a 'dialogue of languages', Bakhtin implicitly rejects both the official socialist realism of the Stalin period and the cultural uniformation ("Gleichschaltung") of European Fascism. This rejection is also an important subtext of his analysis of the carnival culture of the Medieval Time and the Renaissance and of the dialogic orientation of the modern novel.

But also the Bakhtinian concept of dialogue contains a descriptive, meta-linguistic meaning, referring to the social nature of language and

language appropriation, taking place 'on the borderline between oneself and the other':

> "As a living, socio-ideological concrete thing, as heteroglot opinion, language, for the individual consciousness, lies on the borderline between oneself and the other. The word in language is half someone else's." (*Bakhtin*, 2008a, p. 293).

In others words: When speaking I do already know that I haven't invented language myself. In order to make myself understood, I must first learn the words and the language from others, who have learned and used them before me. Bakhtin's dialogic concept of language in a broad sense was a major influence to the communitarian philosophy of Charles Taylor and his model for multicultural societies, based on 'the politics of mutual recognition'. One basic assumption for Taylor's model of peaceful multicultural co-existence is man's dependence on other human beings or society in order to realize himself as an individual. According to Taylor (and his predecessor Hegel) individual self-consciousness can only succeed through language and social recognition mediated through other human beings:

> "Thus my discovering of my own identity doesn't mean that I work it out in isolation, but that I negotiate it through dialogue, partly overt, partly internal, with others. That is why the development of an ideal of inwardly generated identity gives a new importance to recognition. My own identity culturally depends on my dialogical relations with others." (*Taylor*, 1994, p. 80)

Having reconstructed the dialogical and cultural preconditions of human individuality, Taylor also seeks to reconstruct the normative foundations of peaceful multicultural societies. According to Taylor multicultural societies are carried by three normative pillars, being erected in European Enlightenment and romanticism: Firstly the concept of universal human dignity was emphasized by Montesquieu in the transition from the nobility's exclusive concept of honor to the citizen's more inclusive concept of dignity. Secondly the principle of equality was conceived of by Rousseau in his model of the "public will" of the people of the republic society. Finally the idea of authenticity was emphasized by Herder in his philosophy of language and culture as expressions of the unique originality of poets or their nations. In a multicultural society, this means that an ethnic minority has the right to equal rights and options with regard to the majority. They also have the right to live authentically by expressing and practicing their own culture: "*Being true to myself means being true to my own origi-*

nality, which is something only I can articulate and discover" (Taylor, 1994, p. 78). Finally these collective cultural rights need to be outbalanced by the concern for the dignity of each individual, also in terms of fundamental human rights. And as a regulative principle, Taylor calls upon the Hegelian dialectics of mutual recognition between master and slave (cf. Taylor, 1994, p. 76).

In his essay, Taylor points at the devastating consequences of social and cultural misrecognition, and advocates the recognition of the minority's rights to authenticity and cultural survival. Consequently Taylor has been criticized for trying to preserve minority cultures as if they were monolithic and static entities, unable to learn, develop and adapt to their changing historical and social environments (cf. Skorgen, 2010). Preserving exile cultures often means preserving museum objects rather than living cultures as exile culture sometimes tend to be far more conservative than the living cultures of their homelands of origin. In fact, the right to preserve one's cultural heritage could sometimes also mean to remain socially and politically subordinate, as in the case of some Roma communities in Europe (cf. Hancock, 1987 on the "Pariah syndrome").

In contrast with Taylor (and in accordance with Herder), Bakhtin does not conceive of cultures as unified forms of collective authenticity, but rather as creative processes which are embodied and developing along internal and external fractures and borders (cf. Skorgen, 2006). Like Herder and Cassirer, Bakhtin advocates a basically linguistic concept of culture in terms of expression, intentionality, embodiment and dialogue. This means that cultures should not be hypothesized as objective entities, but as meanings, intentionalities and experiences that the individuals are carrying with them and performing along borders between themselves and others. In this model, diversity (heteroglossia), dialogue and the chronotope constitute each other mutually through the borders of the living word. Although Bakhtin in his early writings seems to conceive of these processes as primarily taking place *within* cultural entities, he later on applies his model of heteroglot dialogue and surplus of seeing *between* cultures and epochs.

To Bakhtin, so called "monoglot" uniform culture is a state of cultural stagnation and decline, while cultural renaissances could take place when homogeneous areas of cultures are being dissolved:

> "[…] we have frequently forgotten that the boundaries of these areas are not absolute, that in various epochs they have been drawn in various ways; and we have not taken into account that the most intense and productive life of culture takes place on the boundaries of its individual areas and not in places where these areas have become enclosed in their own specificity." (*Bakhtin*, 1986, p. 2).

The other way around, literary flowering times and cultural renaissances often seem to occur when monoglot cultures decline. This process of increasing heterogenisation, Bakhtin also refers to as centrifugality. On the other hand, the process of cultural standardization and homogenization is referred to as centripetality.

What could this model mean in terms of cultural practices? A good example of cultural heteroglossia would be the diversity and creativity of the German Weimar Republic from 1918 to 1933, where Jewish-German literature experienced a flowering in the works of Alfred Döblin, Walter Benjamin, Hans Fallada and Kurt Tucholsky etc. Although the Jewish and German cultures inspired and affected each other, they also had borders and hallmarks, and many Jewish-German authors like Franz Kafka found themselves torn between German assimilationists, Jewish Zionists and Chassidism etc., making them feel like cultural outsiders in many situations (Grab, Schoeps & Barkai, 1986). Nevertheless this outsideness seems to have contributed to their capacity for observing and reflecting their societies. After Hitler's seizure of power, the cultural situation of the Weimar Republic was radically changed into a monoglot situation, when books of Jewish, communist and social democrat writers like Sigmund Freud, Hans Fallada and Stefan Zweig were burnt at the Nazi auto-da-fés. Most of those Jewish-German writers managed to escape, leaving the German literature and culture in its new state of enforced barren uniformity. Despite the massive efforts of propaganda minister Joseph Goebbels, the monoglot Nazi culture never fostered any fiction writers of lasting importance.

One of the most prominent victims of the auto-da-fés and propaganda was the Jewish-Austrian writer Stefan Zweig (1881-1942), who was the worldwide most famous German writer of the inter war period. He had also been a part of a European peace movement, working for reconciliation during and after World War I. After experiencing a house search conducted by Austrian Nazis in his home in Vienna, Zweig escaped together with his wife to London, New York, Argentina, Paraguay and Brazil. Although Zweig was a celebrated writer also in South America, Zweig felt too old and tired, and too much cut off from his own language and European culture to start anew. In 1942 he chose to end his life together with his wife Lotte in Petropolis in Brazil (Matuschek, 2008, p. 380 ff.). In his posthumous memoir book The *World of Yesterday* (*Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*) Zweig both reflects on the malice of exile and expresses his sadness for the destruction of European culture by the fascist movements:

> "I grew up in Vienna, a two thousand years old international metropolis, and had to leave it like a criminal. My literary work was burnt to ashes in the language in which I wrote it, in exactly the country where my books had found millions of reading friends. Now I belong nowhere. Everywhere I go, I am a stranger, and at best, a guest; also the real homeland of my heart, Europe, have I lost, since it for the second time started to slaughter itself in a war between brothers. Against my will I have witnessed the most terrible defeat of reason and the wildest triumph of brutality in the chronicle of times […]" (*Zweig*, 1989, p. 8, my transl.).

In this paragraph Zweig seems to identify the European space with a vanished historical period and his own biographic past: Europe becomes the world of yesterday. In this construction time is fused with space; Europe is expressed through the temporal category of yesterday, and yesterday is fused with a spatial category. By fusing a certain concept of Europe with the temporal concept of yesterday, the conception of Europe as a sunken continent is intensified.

Also in the *Zeit* interview with the two refugee families from Afghanistan and Eastern Prussia, the notion of space is fused with time: "*The gardens of my childhood in Eastern Prussia.*". More specifically this corresponds with a certain chronotope which Bakhtin refers to as the idyllic chronotope in the novel. Although Bakhtin mentions different kinds of idyll, the strong unity of the place, unifying the phases of life and the passing of generations spending their life time there is the most significant hallmark of this chronotope:

> "This finds expression predominantly in the special relationship that time has to space in the idyll: an organic fastening-down, a grafting of life and its events to a place, to a familiar territory with all its nooks and crannies, its familiar mountains, valleys, fields, rivers and forests, and one's own home. Idyllic life and its events are inseparable from this concrete, special corner of the world where the fathers and grandfathers lived and where one's children and their children will live." (*Bakhtin*, 2008b, p. 225).

To the refugee families, the idyllic chronotope represents notions of unbroken family life, while the chronotope of exile represents ambiguity and fragmentation. Both kinds of fusion of space and time apply to Bakhtin's basic concept of the chronotope in his essay "Forms of time and the Chronotope in the Novel":

> "In the literary artistic chronotope, spatial and temporal indicators are fused into one carefully thought out, concrete whole. Time, as it were

> thickens, takes on flesh, becomes artistically visible, likewise, space becomes charged and responsive to the movements of time, plot and history. This intersection of axes and fusion of indicators characterizes the artistic chronotope." (*Bakhtin*, 2008b, p. 82)

Bakhtin's analysis of the chronotope in "Forms of Time…" is primarily concerned with three different levels: 1) history of culture, 2) history of literature and 3) the novel. In the ancient Greek adventure novel, for instance, the protagonists survive adventures like pirate attacks and shipwrecks but without getting neither wiser nor older. In this genre chronotope the protagonists do not seem to be changed or transformed through the dramatic events. The Roman novel however often depicts protagonists experiencing crises, which alter them as human beings. Bakhtin thereby intended to launch a new history of literature based on the acting protagonists and their figurations in time and place.

To different cultural periods and fictional genres of the novel, certain chronotopic motives such as the road, the meeting, the small village, the lounge and the threshold tend to be significant. But also the hermeneutic processes of creating and reading novels could take place and ripen over long time spans and should therefore also be viewed of as chonotopes. As such they are transcending the borders between fiction and social reality, but also between different cultural periods in the so called "great time", that is: The time of the production and the constantly renewed reception of a work and their cultural contexts.

According to Bakhtin, novels are signified by three dialogic chronotopes: Firstly the author's chronotope refers to the chronotope of literary production and its transcending nature. Secondly the chonotope of the hero refers to the traditional understanding of novels as works based on the actions of the protagonists in time. Last not least Bakhtin mentions the chronotope of the reader, which is the chronotope of each new reception and creative understanding incarnated in each reader's body. But the chronotope of the reception may on a historical level also transcend individuals, allowing hidden meanings and potentials of traditional works to be actualized in a process of creative understanding:

> "Works break through the boundaries of their own time, they live in centuries, that is, in great time and frequently (with great works, always) their lives are more intense and fuller than are their lives within their own time." (*Bakhtin*, 1986, p. 5).

How are these different chronotopic aspects and levels interconnected in Bakhtin's work? First and foremost they seem to be connected through

the chronotopic word, being both produced and understood in a dimension of time. According to Bakhtin's meta-lingustics, the utterance is always incarnated in the human body, and the chronotope of the "incarnated words" also has certain Christian connections in Bakhtin's philosophy (The Gospel of John).

Still the body of the hero incarnates the main chronotope of cultural education and learning, both in fiction and in cultural life. The body marks the individual border towards the surroundings of the learning person and defines his or her unique horizon towards others. According to Bakhtin, utterances are also incarnated in bodies at a certain time, place and situation as a response to other utterances. The incarnated word is therefore both dialogic and chronotopic.

We have so far mentioned a variety of chronotopes both in literary fiction and in everyday life, such as the road, the meeting, the author, the hero, the reader and the body of the educated man or woman. We have also discussed exile as a certain contrapuntal chronotopic mode of being where past and present life and culture is renegotiated. The chronotopic approach to culture and creative understanding acknowledges that cultures are consisting of a diversity of hybrid subcultures, always already being impure and always already affecting each other through borders and dialogue. According to Bakhtin, the cultural exchange and irritation taking place across borders and boundaries is dialogic, heteroglot and chronotopic at the same time. And in his late essay "Response to a Question from the Novy Mir Editorial Staff", Bakhtin actually tries to integrate the concepts of dialogism, heteroglossia and the chronotope into a model of creative understanding on the borders and boundaries of cultures and times. Hence the Bakhtinian concept of borders and cultural understanding provides us with a model for understanding cultural creativity and overcoming the essentialist way of thinking of cultures as being monolithic, pure and unchangeable.

As Edward Saïd points out in his "Reflections on Exile", the essentialist concept of cultural purity is an invention of modern nationalism. Almost every modern nationalist movement has been signified by the search of a founding myth of national narratives, often similar to the idyll chronotope, producing national memory and forgetfulness in an ideological way. In order to define its national community it has constructed hallmarks of its national uniqueness, be it language, skin color or an imagined ancient past, thereby excluding the others, such as the national minorities or multi-ethnic refugees. On the other hand nations and nationalisms have also been associated with modernization of society, welfare and politics (cf. Anderson, 1991; Gellner, 1996). Modern nations are products of nationalisms and therefore always at risk of reverting to cultural isolation and conformity.

According to Bakhtin, cultural monoglossia is a state of official cultural

conformity which in turn leads to cultural stagnation and decline. On the other hand, cultural renaissances could take place when homogeneous cultures are being dissolved. Modern nationalism was often invented by intellectual exiles longing back to their lost fatherlands in the sense of idyll chronotopes. Today nations could perhaps learn to embrace their new exiles as an opportunity to see themselves from outside and invent more flexible and creative national communities.

The chronotopic construction of nations as imagined communities, defined by borders of inclusion and exclusion, also applies to the notion of Europe as a large scale imagined cultural community (cf. Holm, Lægreid & Skorgen, 2012, p. 10 ff.). To Stefan Zweig as an Austrian Jew, Europe represented the utopian hope for an inclusionary homeland of humanism, Enlightenment and human rights. In the present situation, however, the very concept of Europe and being European seems to be challenged in several respects: To those who think of Europe as a continent of human rights and dignity, the immense human suffering and waist of lives in the wake of the Mediterranian refugee crisis must seem intolerable (cf. Bauman, 2004, p. 5 ff.). Others, like the Hungarian Prime Minister Victor Orban, who think of Europe as a Christian continent, seem to be more concerned about how to prevent letting more Muslims into Europe, as he considers Muslim refugees a major threat to the Hungarian nation and the European community.

In Germany however, other experiences from the past seem to echo in the current German attitude towards the new refugee wave, be it the historical responsibility of a former perpetrator nation, or be it the memory of Germans as refugees and victims. Last autumn we were witnessing ordinary people spontaneously mobilize and attempt to rise funding and collect clothes and food for the refugees from the Mediterranean area. Maybe this could also be the seed of a new inclusionary patriotism, a patriotism of welcoming and helping, where national self-esteem is measured by the capacity to care for others and reflect the outside-perspectives of our new and old exiles. In this sense it is also important to understand the border position of exile as a potential for creative understanding and dialogue, allowing the majority population to ask new questions to their way of life. Only heteroglot and dialogic cultural communities could be flexible and dynamic enough to correct their own development when needed and tackle new demands on change, learning and inclusion. This is the hope which is also expressed in the conclusion of Edward Saïds "Reflections on Exile", which also concludes my paper:

> "While it perhaps seems peculiar to speak of the pleasures of exile, there are some positive things to be said for a few of its conditions. Seeing "the

entire world as a foreign land" makes possible originality of vision. Most people are principally aware of one culture, one setting, one home, exiles are aware of at least two, and this plurality of vision, gives rise to an awareness of simultanious dimensions, an awareness that – to borrow a phrase from music – is contrapuntal". (*Saïd*, 2001, p. 186).

Bibliography

· Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London & New York: Verso.
· Antonovsky, A. (1979). *Health, Stress and Coping*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
· Bakhtin, M. M. (1979). Das Wort im Roman. I *Die Ästhetik des Wortes* (154-300). Rainer Grübel [ed.]. Frankfur am Main: Suhrkamp Verlag.
· Bakhtin, M. M. (1969. Der Held im polyphonen Roman. I *Literatur und Karneval. Zur Romantheorie und Lachkultur (*86-100), transl. and ed. by A. Kaempfe. München: Carl Hanser Verlag.
· Bakhtin, M. M. (2003). Dialog hos Dostojevskij. I *Latter og dialog. Utvalgte skrifter (*196-220), transl. by A. J. Mørch. Oslo: Cappelen Damm.
· Bakhtin, M. M. (2008a). Discourse in the Novel. I *The Dialogic Imagination. Four Essays by M. M. Bakhtin*, (259-422) transl. by C. Emerson & M. Holquist. Austin: University of Texas Press.
· Bakhtin, M. M. (2008b). Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. I *The Dialogic Imagination. Four Essays by M. M. Bakhtin* (84-258) transl. by C. Emerson & M. Holquist. Austin: University of Texas Press.
· Bakhtin, M. M. (1986). Response to a Question from from the Novy Mir Editorial Staff. I *Speech Genres & Other Late Essays* (1-9), C. Emerson & M. Holquist [ed], transl. by V.W. Mc Gee. Austin, TX: University of Texas.
· Baumann, Z. (2004). *Wasted Lived. Modernity and its Outcasts.* Cambridge: Polity Press.
· *Dialogens tenker. Nordiske perspektiver på Bakhtin*. 2006. [Thinking Dialogue: Nordic perspectives on Bakhtin], Torgeir Skorgen & Helge Vidar · Holm [eds.] (359 p.) Oslo: Scandinavian Academic Press.
· Gellner, E. (1996). *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishing.
· Grab, W., Schoeps, J.H. & Barkai, A. (red.) (1986). *Juden in der Weimarer Republi*k: [internationales Symposium veranstaltet vom Forschungsschwerpunkt "Religion und Geschichte des Judentums", Universität Duisburg und dem Institut für Deutsche Geschichte, Universität Tel-Aviv, Oktober 1984]. Stuttgart: Burg.
· Hancock, I. (1987). *The Pariah Syndrome: An Account of Gipsy Slavery and Persecution*. Ann Arbor: Karoma Publishing.
· Holm, H.V., Lægreid, S., & Skorgen, T. (2012). Introduciton: The Notion of Europe, its Origins and Imaginaries. I *The Borders of Europe: Hegemnony, Aesthetics and Border Poetics* (7-30), H. V. Holm & S. Lægreid & T. Skorgen. Aarhus: Aarhus University Press.
· *Juden in der Weimarer Republik* (1986), W. Grab & Julius Schoeps [ed.], Stuttgart & Bonn: Burg Verlag.
· Kemper, A., & Judith Scholter. Gott war die einzige Hoffnung. *Die Zeit*, Nr. 9, 21 March 2015.

· Knoop, G. (2001). *Die grosse Flucht. Das Schicksal der Vertriebenen*. München: Econ Verlag.
· Matuschek, O. (2008). *Stefan Zweig: Drei Leben: Eine Biographie*. Frankfurt am Main: Fischer.
· Morson, G. S., & C. Emerson (1990). *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*. Stanford: Stanford University Press.
· Saïd, E. (2001). *Reflections on Exile and Other Literary and Cultural Essays*. London; Granta Books.
· Sasse, S. (2010). *Michail Bachtin zur Einführung*. Hamburg: Junius Verlag.
· Skorgen, T. (2010). Charles Taylor: de andre er veien til meg selv. I *Moderne politisk teori* (185-205), Jørgen Pedersen [ed.]. Oslo: Pax Forlag.
· Skorgen, T (2006). Fra multikulturalisme til interkulturell dialogisme: Herder, Ibsen og Bakhtin. I H.V. Holm, & T. Skorgen, *Dialogens tenker: Nordiske perspektiver på Bakhtin* (27-74). Oslo: Scandinavian Academic Press.
· Taylor, C. (1994). The Politics of Recognition. I *Multiculturalism: A Critical Reader* (75-106), D. T. Goldberg [Ed.], Cambridge & Oxford: Blackwell.
· Zweig, S. (1989) [1944]. *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers*. Frankfurt am Main: Fischer.

7. DIALOGISK TRANSKULTURALITET

Jamshid Gholamian & Anita Holm Riis

Indledning

Denne artikel er blevet til på baggrund af en thinking note, som Jamshid Gholamian, AAU, skrev i forbindelse med SEAL's åbningskonference den 24. september 2015, og den efterfølgende respons fra Anita Holm Riis, SDU. Forfatterne har senere foretaget små justeringer og forbedringer i forhold til den oprindelige thinking note og respons.

Artiklen er udtryk for to dialogiske positioner, som kan bidrage til forståelsen af kulturel kompleksitet i multikulturelle samfund med fokus på dialogisk transkulturalitet. JG's position bygger på Mikhail Bakhtins dialogisme og Riis' position bygger på Hans-Georg Gadamers dialogbegreb. Artiklen kredser om en problemstilling, der sigter på at diskutere, hvordan multikomplekse samfund, præget af monologisk kultur,[1] kan skabe basis for et socialt og kulturelt produktivt kulturmøde.

Metodisk formes artiklen således, at vi først præsenterer JG's thinking note og derefter præsenteres AHR's respons. Efterfølgende forholder JG sig til AHR's respons, hvor JG samler op på positionerne i form af en diskussion og argumentation for dialogisk transkulturalitet i multikomplekse samfund. Dermed menes samfund, som er kendetegnet ved en demokratisk styreform, komplekse samfundsmæssige og demokratiske strukturer, som anerkender og praktiserer human rights og er præget af flerkulturalitet.

Udgangspunktet for JG's thinking note udspringer af en kritisk forholden sig til multikulturalisme. Ideen er at åbne for en diskussion af, hvordan multikulturalisme – som en særlig måde at tænke kultur og forholdet mellem kulturer på – kan videreudvikles i retning af en mere kreativ pluralisme,[2] dvs. i retning af en begrebsliggørelse af kultur, der fremhæver en pluralisme, hvor kulturel forskellighed og mangfoldighed indeholder et *fælles* udviklingspotentiale. Multikulturalismen forstår typisk samfundet som bestående af kulturelt inkommensurable og selvtilstrækkelige enheder.[3] Dialogisk transkulturalitet er, med sit potentiale for at tænke på tværs af kulturer, derfor både et alternativ til og en videreudvikling af multikulturalismen. Dialogisk transkulturalitet gør således op med den opfattelse, at fx race, etnicitet, nationalitet og religion tænkes som enheder –

1. Monologisk kultur illustrerer en hierarkisk og magtbaseret kulturforståelse. Dvs, en kultur baseret på enstemmighed, hvis formål er at dominere, positionere og glorificere sig selv over for andre. Monologisk kultur lægger vægt på, at de dominerede skal lære at reproducere dennes kulturelle meninger og praksisser og på denne måde indikerer, at der kun findes en "sand" måde at leve livet på (Gholamian & Jensen, 2014, s. 151).
2. Epstein (1995) anvender begrebet 'kreativ pluralisme' som modstykke til den selvtilstrækkelige og distinkte kulturelpluralisme, som er blevet praktiseret i især USA.
3. Se fx Skorgen (2006), Bissoondath (1994), Welsch (1999), Epstein (1999; 1995; 2009), Modood (2007), Holtug (2012), Gholamian & Jensen (2014).

en tænkning, der i værste fald kan skabe spændinger og konflikter frem for nye, fælles afsæt for det multikomplekse samfund, vi lever i.

Denne thinking note indledes med en begrebsafklaring af fire transkulturelle retninger: en postkolonial, en kosmopolitisk, en hybridisering og en dialogisk. Mit (JG's) fokus er på dialogisk transkulturalitet, hvis centrale pointer jeg gennemgår. Dette munder ud i en præsentation af en række spørgsmål/emner til fælles diskussion.

Hvad ved vi om transkulturalitet?

Transkultur som begreb er ikke et nyt fænomen inden for den postkoloniale forskning. Den cubanske antropolog og sociolog Fernando Ortiz (1881-1969) brugte første gang begrebet i 1940erne. Han anvendte begrebet transkulturalitet til at beskrive den kulturelle udviklingsproces, som afro-cubansk kultur gennemgik som konsekvens af den koloniale indflydelse (Ortiz, 1995). Transkulturalitet var for Ortiz en syntese eller en sammenblanding – en proces, hvor forskellige kulturer og folkeslag mødes, blandes sammen og skaber nye fællesskaber på tværs af forskellighederne. Dette betyder også, at identitet ikke kunne opfattes som endimensionel og kun knyttet til ens oprindelse. Med andre ord bliver identitetsforståelsen multipel.

Mary Louise Pratt (1992) bruger begrebet transkultur til at beskrive kontaktzoner eller det sociale rum, hvor forskellige kulturer mødes, støder sammen og kæmper mod hinanden, ofte i stærkt asymmetriske relationer i form af dominans og underkastelse som i kolonialisme og slaveri. For Pratt og Ortiz opstår transkulturalitet,[4] når undertrykte folkeslag bestemmer, hvad de absorberer, og hvordan de bruger det absorberede, dvs. ved at identificere sig med andres ideer, interesser, historier og holdninger, ved at sammenligne elite og folkelige kulturelle former, ved at forholde sig til historiens undertrykte aspekter, ved at kommunikere på tværs af forskelle og hierarkier, samt ved at involvere sig i andre kulturer (Codell, 2012, s. 5, Epstein, 1999, s. 4).

Cuccioletta (2002) og Appiah (2005) taler om en kosmopolitisk transkulturalitet, som opererer med en kulturforståelse baseret på et kosmopolitisk medborgerskab. Appiah definerer sin forståelse af kosmopolitisk medborgerskab således, at en person forstår verden som sin egen hjemby (Appiah, 2005, s. 217, citeret i Grosu, 2012, s.107). Cuccioletta henter sin inspiration hos Ortiz og argumenterer for et medborgerskab, der aner-

4. Postkoloniale teoretikere som Ortiz og Pratt bruger begrebet transkulturation.

kender, at enhver person i en nationalstat har flere identiteter, der ikke kun knytter ham eller hende til sin egen kulturarv, men også til kulturen i værtslandet, på kontinentet, i kvarter, gade osv. (Cuccioletta, 2002, s.4; Gholamian & Jensen, 2014).

Den tyske filosof Wolfgang Welsch bruger begrebet transkulturalitet og kobler det til kulturel hybridisering. Grundet teknologisk udvikling og øget samfundsmæssig kompleksitet er der, ifølge Welsch, ikke længere noget absolut fremmed, og alt er inden for rækkevidde og bestemt af transkulturalitet både på mikro- og makroniveau. Kulturel identitet handler derfor mere og mere om at arbejde på integration af komponenter af forskellige kulturelle oprindelser (Welsch, 1999, s. 5).

Dialogisk transkulturalitet

Det dialogiske transkulturelle perspektiv blev udviklet af Mikhail Epstein[5] i 1980erne i det tidligere Sovjetunionen og videreudviklet senere i 1990erne i USA. Der er, ifølge Mikhail Epstein, to centrale forhold, som udgør drivkræfterne bag udviklingen af denne tilgang til transkulturalitet: 1) Modstand mod den totalitære og monologiske forståelse af kultur, som blev praktiseret i det tidligere Sovjetunionen, hvor kultur fungerede som et magtpolitisk instrument; 2) et modsætningsforhold vedrørende forståelsen af "oprindelse" mellem dekonstruktion og multikulturalisme i den postmodernistiske tænkning (Epstein, 1999). For Epstein er multikulturalisme og dekonstruktion to centrale teorier inden for den postmoderne tænkning. Epstein værdsætter på den ene side multikulturalismens anerkendelse af etniske, seksuelle og nationale oprindelser. På den anden side kritiserer han multikulturalismen for, at den gennem en sådan anerkendelse kommer til at forsvare en essentialistisk identitets- og kulturforståelse, idet individet bliver lænket til dets kulturelle, biologiske og racemæssige oprindelser. For Epstein er dette udtryk for en reduktionistisk forståelse af identitet, som reducerer en mangfoldighed af personligheder til deres oprindelse eller til deres forudbestemte natur (Epstein, 2009). Epstein kritiserer dekonstruktionen, præsenteret ved Jacques Derrida og hans følgere, for deres modstand af eller nægtelse af oprindelse. For Derrida eksisterer der, ifølge Epstein, ingen oprindelse, men kun spor og kopier fra den "originale" oprindelse (Epstein, 1999, s. 79-80). Transkulturalitet er, ifølge

5. Mikhail Epstein er professor i kulturteori og russiske studier ved Emory University i Atlanta – USA. Han forsker bl.a. i russisk historie og filosofi, postmodernisme, semiotik, m.m. Han har udgivet mere end 500 essays og artikler samt 18 bøger, herunder bogen After the Future: The paradoxes of postmodernism and contemporary Russian culture (1995) Transkultural experiments (1999).

Epstein, en alternativ teoretisk ramme, som kan imødekomme dette modsætningsforhold mellem multikulturalisme og dekonstruktion, mellem oprindelse og dekonstruktion af oprindelse. Anerkendelsen af kulturel oprindelse er dog en nødvendig betingelse i dekonstruktionsprocessen, mener Epstein og fremhæver;

> Of course, "natural" identity has its own cultural value and apparently windows and doors, as it lets its "natives" get out. But if one stays inside and chains oneself to it with the imperatives of "belonging" and "representation", it becomes a prison. In other words, I am willing to accept my identity at the beginning of my journey, but I do not agree to remain with it until the end of my life, to be an animal representing the tag on its cage (Epstein, 2009, s. 341).

Centralt i Epsteins transkulturelle forståelse er således kulturel frigørelse, hvilket vil sige en frigørelse fra en fast monologisk og totalitær kulturel identitet baseret på race, etnicitet, religion eller ideologiske forpligtelser. Denne frigørelse er et af grundprincipperne i den dialogiske transkulturalitet. At være transkulturel betyder, ifølge Epstein,

> "to rise above one's inborn identity, such as "white, adult, male", through the variety of self-deconstructions, self-transformations, and interferences with other identities, such as woman, black, child, disabled" (Epstein, 1999, s. 84).[6]

Inspireret af Epstein ser jeg dialogisk transkulturalitet som en kreativ pluralisme, hvilket for det første vil sige en begrebsliggørelse af kultur, som ikke nøjes med en simpel anerkendelse af andre kulturer og deres eksistens inden for rammerne af en national stat, men som fremhæver en pluralisme, som anser kulturel forskellighed og mangfoldighed som en nødvendig betingelse for alle kulturers og følgelig alle menneskers udvikling. For det andet vil det sige, at man er forskellig ikke kun fra andre, men også fra ens egen oprindelige kulturelidentitet. Dette betyder, at man har mulighed for at udvikle en identitet, som kan inkludere kvaliteter og muligheder fra andre menneskers erfaringer. Et andet grundprincip i den dialogiske transkulturalitet er ideen om menneskers og kulturers mangelfuldhed. For at få skabt et mere helhedsorienteret billede af os selv vil Bakhtin råde os til at orientere os mod andre – at søge forskelligheder.

6. Epstein definerer 'interference' som "the wavy and fuzzy intersection and overlapping of two or more cultural entities, mentalities, principles intuitions" (Epstein, 1999, s.99).

Dialogisk kulturmøde

Inspireret af Epstein mener jeg, at ideen med den dialogiske transkulturalitet ikke er at tilføje nye kategorier til den eksisterende liste over identiteter, men det er et forsøg på at bevæge sig ud over begrebet identitet, uanset om det er en enkelt, en dobbelt eller flere identiteter (hybridiseret identitet). Fokus i transkulturalitet er ikke på spørgsmålet om, hvem jeg er, men hvem jeg kan blive til, og hvordan jeg kan være forskellig fra mig selv. Dette betyder, at identitet og selvforståelse ikke kan opfattes som et personligt anliggende, men derimod som en konsekvens af en dialogisk meningsmæssig udveksling, hvilket vil sige, at det er i den dialogiske kommunikation, at identitet (kulturel identitet) bliver konstitueret.[7] Ud fra denne betragtning mener jeg, at en dialogisk tilgang til transkulturalitet skaber mulighedsbetingelser for produktive og udviklende kulturmøder. Det dialogiske kulturmøde forudsætter "aktiv forståelse",[8] som illustrerer en betinget afhængig relation mellem forståelse og respons. Den aktive forståelse søger ikke en blanding eller en sammensmeltning af meninger og kulturer, men en gensidig berigelse/læring. Dette betyder ikke nødvendigvis, at parterne når frem til en enighed, men de når frem til en forøget gensidig forståelse i deres relation til hinanden (Gholamian & Jensen, 2014). Centralt i det dialogiske transkulturelle møde er en øget nysgerrighed for forskellighed, eftersom forskellighed er, hvad der giver skarphed til vores erfaring, og transkultur kan ses som et kontinuum af de mest intense kulturelle oplevelser på grund af forskelligheder (Epstein, 1999, s. 310). Det spørgsmål, der rejses her, er, hvordan man i multikomplekse samfund kan skabe basis for dialogiske kulturmøder? Hvordan kan den dialogiske tænkning baseret på meningsmæssig udveksling etableres således, at det får en produktiv og udviklende effekt på samfundet som helhed? Generelt betragtet har kulturel identitet hidtil været præget af en monologisk konstruktion, hvor man beskriver andre uden at høre dem via en tildeling af en position. I modsætning til den dialogiske og frigørende identitetskonstruktion ser vi ofte, fx i det danske samfund, at kulturel identitet bliver konstrueret monologisk, hvor man definerer og positionerer andre – eller med Bakhtins ord ser vi et monologisk design af helten:

> "In a monologic design, the hero is closed and his semantic boundaries strictly defined: he acts, experiences, thinks and is conscious within the li-

7. Her er der altså tale om en identitetskonstruktion betinget af tid og rum (Bakhtins begreb 'kronotop').
8. Bakhtin (1981; 1986) opererer med passiv- og aktivforståelse. Passivforståelse er for Bakhtin slet ingen forståelse, men en abstrakt beskrivelse eller en gengivelse af noget – fx andre kulturer. Aktivforståelse er udtryk for, at der er sket en gensidig meningsmæssig udvikling – en gensidig læring.

mits of what he is, that is, within the limits of his image defined as reality: he cannot cease to be himself, that is, he cannot exceed the limits of his own character, typicality or temperament without violating the author's monologic design concerning him" (Bakhtin, 1984, s. 52).[9]

I en sådan konstruktion får mennesker og kulturer således, gennem den monologiske autoritative diskurs, tildelt en position, en "fast" karakter eller en kategori, fx etniske minoriteter, muslimer, jøder, sorte, hvide, 2. generationsindvandrere, tyskere, danskere m.m. Dette vil sige, at der ikke forekommer en meningsmæssig udveksling, men blot en autoritativ konstruktion af andres identitet. Men hvordan kan et samfund præget af monologisk kultur være i stand til at skabe basis for et socialt og kulturelt inkluderende, produktivt fundament for samfundet og dets udvikling? I en dialogisk konstruktion er der, som nævnt tidligere, brug for at trække grænser – kulturelle kategorier. Men de skal ikke opfattes som færdigudviklede og afsluttede – forskelligheder skal ikke fastfryses som en tilstand. Kulturer[10] får liv og udvikles ved deres grænser – i mødet med andre kulturer. Det dialogisk transkulturelle møde betegner Epstein (1999) som et kulturelt laboratorium, hvor der er potentiale for kulturel selvbevidsthed og selvtransformation.

Jeg ser den dialogiske kulturforståelse som en forandringskraft, baseret på gensidig respekt og på en øget nysgerrighed for forskellighed. I modsætning til multikulturelle samfund og/eller kulturmonologiske samfund vil dialogisk skabte forandringer være mere fundamentale. I multikulturelle samfund og i multikomplekse samfund som Danmark foretages der kun "materielle" institutionelle ændringer i form af bekæmpelse af forskellige institutionelle former for diskrimination, præsentationsrettigheder i politiske fora[11] m.m. Naturligvis er disse ændringer nødvendige forudsætninger for skabelsen af et mere retfærdigt samfund. Men jeg anser sådanne institutionelle ændringer som udtryk for en relativ frihed og som kosme-

9. Bakhtins teori har fokus på roman- og litteraturanalyser. 'Hero' refererer til hovedpersonen i en roman. Men jeg mener, at denne ide kan overføres til analysen af kulturelle kontekster. Bakhtin veksler selv mellem litteratur og sociologiske analyser, fx i bogen Problems of Dostoevsky's poetics og i bogen Karneval og latterkulturen. Bakhtins dialogiske teori, herunder monologisme, er blevet brugt i kulturstudier, antropologiske studier, sociale studier, psykologiske studier, litteraturstudier, m.m.
10. Bakhtin definerer ikke sin forståelse af begrebet kultur. Men Emerson (1996) skriver, hvordan han tror, Bakhtin ville have forstået begrebet kultur: "By culture Bakhtin had in mind the sum total of "accumulated creative events," artifacts of human accomplishment that existed in a given community autonomously, in effect detached from living authors who might intervene and change their shape" (Emerson, 1996, s. 115).
11. Multikulturalismen har bidraget til at definere klare regler, hvilke rettigheder de forskellige etniske og kulturelle grupper kan forventes at have inden for grænserne af den dominerende kultur. Se fx Kymlicka (1989; 1995).

tiske ændringer.[12] Sådanne ændringer har ikke i tilstrækkelig grad været i stand til at skabe basis for diskursive forandringer. En diskursiv ændring kræver en dialogisk relation og kreativitet både i form af aktiv kreativ forståelse og kreativitet som en politisk handling. Det er denne dialogiske tænkning, som jeg ser som værende det centrale grundlag i transkulturalitet og som samtidig virker som et frigørende element, hvor flere og flere individer vil komme til at befinde sig uden for etniske, racemæssige og kulturelle grænser og begrænsninger.

Transkulturalitet mellem vilkår og vilje
– kommentar til Jamshid Gholamian

Anita Holm Riis

Udgangspunktet for JG's oplæg tager afsæt i en kontrastering af det multikulturelle og det transkulturelle. Den implicitte forståelse af multikulturalismen bygger på, at den "*nøjes med en simpel anerkendelse af andre kulturer og deres eksistens inden for rammerne af en national stat*" (se ovenfor). Man kan altid diskutere, hvad der ligger i en "simpel" anerkendelse, men som jeg forstår JG, bygger multikulturalismen – i denne udlægning – ikke bro mellem mennesker af forskellig oprindelse og med forskellige socialiseringer, og den fanger ikke det potentiale, der ligger i dialogen mellem mennesker, som tænker og handler forskelligt på baggrund af det, vi i daglig tale kalder 'kultur'. Det transkulturelle, som det beskrives af JG, har derimod sans for dette potentiale. Mødet mellem mennesker skaber en dynamisk proces, hvori vi løbende ændres og forandrer os med nye identiteter (og kulturforståelser?) til følge.

Når jeg kalder min kommentar for *Transkulturalisme mellem vilkår og vilje*, skyldes det, at JG undervejs stiller to spørgsmål:

> Det spørgsmål, der rejses her, er hvordan man i multikomplekse samfund kan skabe basis for dialogiske kulturmøder? Hvordan kan den dialogiske

12. Multikulturalismen har været en politisk praksis, dvs. en styret politisk strategi i fx Australien, USA og Canada. I disse lande har multikulturalisme ikke været i stand til at forhindre racisme og diskrimination (se fx Ang & Stratton (1998) ift. Australien).

> tænkning, baseret på meningsmæssig udveksling, etableres således, at det får en produktiv og udviklende effekt på samfundet som helhed?

Når spørgsmålene formuleres på denne måde, formoder jeg, at JG forudsætter muligheden for aktiv handlen: at vi mennesker gennem konkrete tiltag kan påvirke måden, hvorpå vi møder hinanden, med henblik på at skabe det, man kunne kalde 'konstruktive kulturmøder' – møder, som så at sige udvikler os gensidigt.

Jeg vil – som et tankeeksperiment, og dermed *ikke* som et statement – indledningsvist vende denne aktivitet på hovedet: Er transkulturalitet ikke snarere et *vilkår* end en aktiv bevægelse? Som udgangspunkt for denne diskussion vil jeg citere den tyske hermeneutiker Hans-Georg Gadamer:

> Ligesom den enkelte aldrig er en enkelt, eftersom han altid allerede er i forståelse med andre, således er også den lukkede horisont, der formodes at omslutte en kultur, en abstraktion. Den menneskelige tilværelses historiske bevægelighed er kendetegnet ved, at den ikke er bundet til noget bestemt ståsted og derfor heller aldrig besidder en fuldstændig lukket horisont (...) Når vores historiske bevidsthed hensætter sig i historiske horisonter, er det ikke ensbetydende med, at vi overflyttes til fremmede verdener, der ikke har nogen som helst forbindelse med vores egen; derimod danner de tilsammen den ene, store horisont, der er bevægelig indefra (Gadamer, 2004, s. 290).

Gadamers hermeneutik er et godt eksempel på en tænkning, som med et ufravigeligt omdrejningspunkt i en dialektik, hvor distinktioner og skillelinjer ophæves, peger på det grundliggende umulige i at tale om 'kultur' som noget, der indbefatter en lukket horisont. Dialogen bliver i den forbindelse det ideelle billede på en proces, der ophæver forskelle. Her møder vi hinanden med en gensidig påvirkning til følge. Sammen danner vi nye afsæt for nye forståelser, hvorved vi vikler os ind i et forløb, hvor vi ikke længere kan skelne klart mellem "din kultur" og "min kultur". Det interessante er her, at Dialogen netop er en proces, *som vi indgår i; vi bliver grebet af den.* Den er kendetegnet ved, at den ikke lader sig styre eller fremtvinge. Nogle gange 'sker' den for os. Og andre gange udebliver den. Dermed er der snarere tale om et *vilkår* end om en viljesstyret handling (Riis, 2006).

Der er ganske vist fundamentale forskelle på Bakhtins og Gadamers respektive måder at forstå dialog på – fx er Gadamers dialogbegreb koncentreret om "den fælles sag", hvilket betyder, at ophævelsen af forskel gennem horisontsammensmeltning står centralt, mens modsætningsforhold og stridigheder stadig finder sin plads i Bakhtins tænkning.

Men det skal ikke forhindre mig i her at spørge, hvad vi aktivt kan gøre for at få dialogen i en gadamersk variant frem? Må vi – som Gadamer mere end antyder – vente på, at den indfinder sig, fordi den netop lever af ikke at være styret? Og må vi dermed vente på, at kløfter og forskelle mellem mennesker udsættes for dialogens implicitte evne til at danne fælles horisont? Gennem Gadamers fokusering på dialogens opståen – han bruger netop ordet "hændelse" om den måde, vi i dialogen udvikler fælles forståelse på (ibid., s. 295) – peger han indirekte på, at der også findes et ståsted forud for dialogen. Er det i virkeligheden dette før-dialogiske "sted", vi må fokusere på, snarere end på selve den dialogiske proces? Kan der fx peges på forhold, som hæmmer dialog? Selvom vi aldrig har nogen garanti for, at dialogen vil opstå der, hvor vi håber på det, er der så en mulighed for at styre uden om det, der forhindrer den? Det er langtfra sikkert, at Gadamer ville været gået ind på denne tanke om at befordre dialogen ved aktivt at undgå det, der forhindrer den. Men distinktionen mellem vilje og vilkår er nødvendig, hvis det gadamerske dialogbegreb skal kunne anvendes i en diskussion om transkulturalisme som en aktiv bevægelse.

Jeg er klar over, at JG i sin Bakhtin-inspirerede analyse tager udgangspunkt i et andet dialogbegreb end det gadamerske – ikke mindst danner den overvindelse af grænser, som en hermeneutisk filosofi står for, et andet afsæt end en tænkning, der bevidst tænker *med* sådanne grænser.

Dette var mit korte oplæg til et lille hjørne af de diskussioner, som Jamshid Gholamian lægger op til.

Kommentar til Anitas oplæg
– hvad ville Bakhtin og Gadamer sige?

Riis påpeger en række interessante betragtninger, som er værdifulde i diskussionen om kultur og kulturel identitet i multikulturelle og multikomplekse samfund.

Indledningsvist vil jeg fremhæve et citat fra Bakhtin om hans syn på kultur:

> *"The most intense and productive life of culture takes place on the boundaries of its individual areas and not in the places where these areas have become enclosed" (Bakhtin, 1986, s. 2).*

Begrundelsen for min argumentation for transkulturalitet og aktiv dialogisk handling bunder i min kritik af den måde kultur og kulturel identitet konstrueres på i multikulturalismen.[13] Når jeg fremhæver, at multikulturalisme nøjes med en simpel anerkendelse, hænger det sammen med, som Riis meget fint fremhæver, at multikulturalismen glemmer, at kulturer dialogisk set er forbundne. Som et eksempel herpå kan fremhæves Muhammed-tegningerne, som fremprovokerede en global respons. Man kan sige, at multikulturalismen – og de multikomplekse samfund – overser denne dialogiske tilstand. Således kommer multikulturalisme og multikomplekse samfund med deres beskrivende kulturforståelser[14] til at underminere broen mellem mennesker og kulturer. Den beskrivende tilgang til kultur og kulturel identitet fanger netop ikke det dialogiske potentiale, der eksisterer mellem kulturer og mennesker. Ved at binde individet til kulturen reducerer eller underminerer multikulturalisme individets ret til at frigøre sig fra sin egen kultur, hvilket vil sige at vælge og at blive den "kultur",

13. Kritikken rettes især mod den måde, som kultur og kulturelidentitet forstås bl.a. hos Kymlicka (1989; 1995; 2010) og Parekh (2000) og Parekh & Jahanbegloo (2011). Begge udgør store kapaciteter indenfor det multikulturelle forskningsfelt. Kymlicka taler om en societal Culture - en geografisk afgrænset national kultur. For Kymlicka virker kultur som en vejviser ift. valget af det gode liv. Parekh taler om kultur som et system af meninger og betydninger, som er strukturende for menneskets liv. Ifølge Parekh er kulturens medlemmer forpligtet til at overføre værdier og normer til kommende generationer. Jeg opfatter begges forståelser som værende udtryk for en beskrivende kulturforståelse, hvor mennesket ses i stærk tilknytning til kulturen.

14.En beskrivende kulturforståelse indikerer en essentialistisk tilgang til kulturforståelse. (se endvidere Jensen (2008; 2013)

det menneske han eller hun ønsker at blive til i relation til andre. Identitet bliver dermed et kulturelt produkt og ikke en konsekvens af en dialogisk relation og interaktioner med andre.

Jeg vil i det følgende diskutere fire centrale punkter, som Riis fremhæver i sin respons: 1) kan dialog forstås som en aktiv handlen? 2) kan dialog forstyrres? 3) ideen om ophævelsen af kulturelle forskelle, 4) er transkulturalitet ikke et vilkår frem for en aktiv bevægelse?

Ad. 1 Kan dialog forstås som handlen?

Riis skriver, at

> "JG forudsætter muligheden for aktiv handlen: at vi mennesker gennem konkrete tiltag kan påvirke måden, hvorpå vi møder hinanden, med henblik på at skabe det, man kunne kalde 'konstruktive kulturmøder' – møder, som så at sige udvikler os gensidigt".

Jeg opfatter dialog som en bevidst intentionel handling. For at udfolde dette princip vil det være på sin plads at fremhæve, hvad Bakhtin mener med dialog:

> "Human life is the open-ended dialogue. Life by its very nature is dialogic. To live means to participate in dialogue: to ask questions, to heed, to response, to agree, and so forth" (Bakhtin 1984, s. 293). "To be means to communicate dialogically (…) Dialogue here is not the threshold to action, it is the action itself" (*Bakhtin*, 1984, s. 252).

At livet er en uafsluttet, dialogisk proces indikerer Bakhtins eksistentielle og filosofiske forståelse af dialog. 'Væren' betyder således at deltage i dialog – den store dialog, som knytter fortid, nutid og fremtid sammen. For Bakhtin er eksistensminimum to personer og eller to bevidstheder, der er bærere af deres egne diskurser og verdensanskuelser. Således veksler Bakhtins dialogistic på to centrale planer: filosofisk/eksistentiel dialog (den store dialog) og den lille dagligdags dialog, hvor mennesker mødes og lever deres liv.

Det virker som om, Gadamer og Bakhtin på et eksistentielt plan deler den samme opfattelse af dialog. Livet er i sin natur en uafsluttet dialogisk proces. Men hermed slutter enigheden mellem disse to tænkere.

At dialog er en handling, understreger Bakhtins pointe om, at vi ikke har noget alibi i eksistensen (ikke-alibi i eksistens). Vi kan ikke være uden for dialog. I teksterne *art and answeralility* og *Author and Hero in aesthetic activity*[15] fremhæver Bakhtin vores etiske ansvarlighed og responsivitet

som en etisk gerning. Fokus er ikke på, hvad handlingen kan medføre, men på måden etiske handlinger udføres:

> "as an act in the process of creating or authoring an event that can be called a deed, whether the deed be a physical action, a thought, an utterance, or a written text" (*Clark & Holquist*, 1984, s. 63).

Dette vil sige, at vi har en social og etisk ansvarlighed i forhold til at indgå dialogiske relationer (mundtligt og skriftligt) med andre. Det er en aktiv og ikke passiv handling. At leve for Bakhtin betyder at indtage en aksiologisk position i hvert øjeblik af ens liv eller at placere sig i forhold til værdier (Bakhtin citeret i Bruhn & Lundquist, 1998, s. 35). Dette hænger også, ifølge Bakhtin, sammen med den unikke svarposition, som vi indtager i tid og rum. Som Bakhtin skriver i teksten *Toward a Philosophy of the Act*:

> "the key to the identity of any living thing or person is "not its unity but its uniqueness". Unity is simply "the uniqueness of a whole that does not repeat itself anywhere""
> (*Bakhtin*, 1991, s. 37-38, citeret i Emerson, 1996, s. 117).

Bakhtins fokus på vores responsive ansvarlighed hænger også sammen med hans forståelse af selvet. For Bakhtin er selvet ikke i sig selv eksisterende. Selvet får betydning og bliver bevidst om sig selv i sin relation til andre, hvilket vil sige fra en ude-fra-position (outsideness). I teksten *notes made in 1970-71* skriver Bakhtin, at:

> Everything that pertains to me enters my consciousness, beginning with my name, from the external world through the mouths of others (my mother, and so forth), with their intonation, in their emotional and value-assigning tonality. I realize myself initially through others: from them I receive words, forms, and tonalities for the formation of my initial idea of myself (*Bakhtin*, 1986, s. 138).

Således er Bakhtins selv et utilstrækkeligt og mangelfuldt selv. Oppositionen mellem selvet og andre er det fundamentale princip i Bakhtins dialogiske teori. Denne opposition gør sig gældende i alle livets forhold, fx i det sociale liv og i kulturen. For Bakhtin er kulturer også mangelfulde og

15. Disse tekster er nogle af de første tekster, Bakhtin har skrevet. Disse tekster samt teksten Toward a Philosophy of the Act udgør centrale værker i Bakhtins filosofiske tænkning.

utilstrækkelige, hvorfor de har brug for andre kulturer for at kompensere for deres mangler. Således kan det fremhæves, at dialog er en handling – herunder også en social og en etisk handling.

Dialogisk ståsted

Med henvisning til Gadamer fremhæver Riis et før-dialogisk ståsted. Jeg vil mene, at Bakhtin vil sige, at Riis' pointe om et før-dialogisk ståsted indeholder et implicit paradoks. Hvis vi accepterer denne præmis – at dialog kan opstå, eller at der findes et før dialogisk ståsted, så siger vi samtidig, at vi kan være uden for dialog – men dialog er hele livet – eksistensen (Bakhtin og Gadamer er enige i dialogens eksistentielle karakter).

Bakhtin vil muligvis sige; nej, der findes intet før-dialogisk ståsted, vi har intet alibi i eksistensen. Vi skal hele tiden indtage en svarposition, som livet har pålagt os – vi kan ikke undgå livets dialogiske orientering. Ifølge Bakhtin var det kun den bibelske Adam, der kunne undgå livets dialogiske orientering, idet han mødte en jomfrulig verden. Konkrete mennesker har ikke denne mulighed. Vi fødes i dialog og hele vores liv er en orientering mod den. Kun døden kan fjerne grundlaget for vores dialogiske deltagelse – dog vil vores ord – de ord, vi har ytret i vores levetid, leve videre og indgå i fremtidige dialoger:

> There is neither a first nor a last word and there are no limits to the dialogic context (it extend into the boundless past and the boundless future)… at any moment in the development of the dialogue there are immense, boundless masses of forgotten contextual meaning, but at certain moments of the dialogue's subsequent development along the way they are called and invigorated in renewed form (in a new context). Nothing is absolutely dead: every meaning will have its homecoming festival (*Bakhtin*, 1986, s. 170).

Ad. 2 Kan dialog forstyrres?

Riis stiller det spørgsmål: *Er der forhold, der hæmmer den dialogiske proces?* Der er mange forhold, der påvirker og hæmmer dialog. Påvirkninger sker, når dialogen bliver udsat for monologiske og centraliserende kræfter i kulturen, i sproget, i det sociale liv, m.m. Vi oplever tit og ofte, at den dialogiske proces gennem monologiske ytringer bliver udsat for forstyrrelser. Forstyrrelserne kommer til udtryk i form af kanonisering og ophøjelse af givne kulturelle værdier i et samfund og eller i en kontekst, fx etablering af en kulturkanon, m.m. Kulturelle kanoniseringer kan medføre eksklusion af andre i samfundets eksisterende kulturelle stemmer.

Monolog er for Bakhtin modsat dialog og enstemmig. Monolog forbindes i den bakhtinske tænkning til magt og hierarkier. For Bakhtin er dialog og monolog en simultan proces – livet er dialogisk, men der findes monologiske centripetale kræfter,[16] der søger centralisering og kanonisering af sprog og kultur. Monologisk autoritative ytringer kræver anerkendelse, accept og underkastelse, og i ekstreme tilfælde kan monologisme betyde en fornægtelse af andres eksistens. Dette vil sige en eksklusion af andres stemmer og svarpositioner. Bakhtin definerer monologisme som følgende:

> Monologism, at its extreme, denies the existence outside itself of another consciousness with equal rights and equal responsibilities, another I with equal rights (Thou). With a monologic approach (in its extreme or pure form) another person remains wholly and merely an object of consciousness and not another consciousness (…) Monologue manages without the other, and therefore to some degree materialized all reality. Monologue pretends to be the ultimate word. It closes down the represented world and represented person (*Bakhtin*, 1984, s. 292-293).

En monologisk diskurs anerkender således kun sin egen forståelse af verden – sin egen sandhed, og opfatter sig selv som færdigudviklet og selvtilstrækkelig, hvilket betyder en fornægtelse af andre, af andres meninger, responsposition, og i ekstreme tilfælde vil det medføre en materialisering og fornægtelse af andres eksistens (Gholamian & Jensen, 2014). Men monologisme – kulturen og sprogets centripetale kræfter – lever i en tilstand af konstant spænding og i et styrkeforhold til centrifugale kræfter, der sørger for frigørelse og lagdeling af sprog og kultur. Kræfter, der prøver at genfinde og generobre responspositioner. For Bakhtin er sprog og kultur uløseligt forbundet. Bakhtin skriver i teksten *Ordet i romanen* om sproglig og kulturel mangfoldighed – *heteroglossia*. Ifølge Bakhtin findes et enhedssprog kun på abstraktionsniveau. I realiteten består alle sprog og kulturer af mange forskellige sociosproglige sprog med hver deres verdensanskuelse – hver sin kultur. Der vil, ifølge Bakhtin, altid være en kamp – et styrkeforhold, mellem centripetale kræfter, der søger centralisering af sprog og kulturer, og de frigørende centrifugale kræfter, der sørger for lagdeling og spredning af sprog og kultur. Alle former for kulturel enhedsdannelse opfattes i den bakhtinske dialogisme som en abstraktion – en imaginær

16. For en dybere forståelse af sproget og kulturens centripetale og centrifugale kræfter henvises til teksten Discourse in the novel – i bogen Dialogic Imagination (1981) eller Ordet i romanen (2003).

enhed. Kultur har ingen fast og urokkelig grænse. I virkeligheden lever alle kulturer i en tilstand af flerkulturalitet, flersproglighed og en mangfoldighed af modkulturelle bevægelser. Dermed er der ikke tale om kultur i ental, men i flertal – kulturer. Ud fra denne betragtning kan det siges, at det transkulturelle perspektiv eksisterer i alle kulturer som en dialogisk kamp for frigørelse af monologisk kulturel dominans. Således kan man sige, at den dialogiske proces dagligt bliver udsat for monologiske ytringer (centripetale kræfter), som søger centralisering – og dermed forhindrer/forstyrrer den dialogiske proces i tid og rum.

Ad. 3 Ophævelsen af kulturelle forskelle

Med henvisning til Gadamer skriver Riis, at den gadamerske dialog muliggør ophævelsen af forskelle – og den forudsætter dermed den "store horisont". Men spørgsmålet er: Hvorfor skal forskelle ophæves? Og hvordan sker denne dialogiske ophævelse af forskelle?

Gadamers dialog rummer det potentiale, at dialogpartnerne gennem gensidig påvirkning kommer til at ophæve forskelle. Men spørgsmålet er, hvad forstås ved påvirkning? Hvis påvirkning betyder, at parterne gennem dialogen kommer frem til en fælles forståelse og dermed en sammensmeltning af horisonter, hvad sker der så med parternes kulturelle forskelle og personlige integritet? Og hvorfor skal dialogpartnerne underskrive deres egen ophævelse?

For Bakhtin er dialog et styrkeforhold mellem divergerende meninger, og når to meninger – to stemmer (verdensanskuelser) – stilles overfor hinanden, indgår de i en meningsmæssig relation, som Bakhtin kalder for *dialogisk relation*. Det er ikke påvirkninger (gensidig påvirkning), der er i centrum, men udveksling af divergerende ideer og meninger. Dette vil sige, at Bakhtins dialogisme lægger op til en meningsproduktionsproces, hvor forskellige stemmer mødes, konfronteres, og udfordrer hinanden gensidigt. Der er altså tale om en fælles meningsdannelse (VI, som skaber mening på baggrund af forskelligheder). Det er altså forskelle, og fastholdelsen af forskelle, der er i centrum i Bakhtins dialog, og formålet er ikke søgen efter fusionering og sammensmeltning af horisonter. Naturligvis kan enighed opnås i en dialog, men det skal ikke betyde, at parterne eller den ene part mister sin position i livet – altså ophævelsen af dens unikke position i livet (vi er ikke unikke, men indtager en unik position i livet, fra hvilken vi ser verden, vores omgivelser og responderer på den/dem). Det er igennem (altid gensidig) respons på andres meninger, at der kan skabes basis for forståelse – en aktiv kreativ forståelse. Dialogisk transkulturalitet betinger netop en aktiv kreativ forståelse, som muliggør en diskursiv fornyelse og forandring. Det er dette forandringspotentielle, der eksisterer i

den dialogiske opposition – Jeg og Du/andre. Og det er andre og deres respons, der kan være med til at skabe basis for min forståelse af mig selv. Der er således tale om en komplementaritetstænkning, hvor forskelligheder komplementerer hinanden og dermed skaber basis for ny gensidig forståelse. Spørgsmålet er ikke, hvem eller hvad man er, men hvad/hvem man kan blive til ved at transcendere ens egne kulturelle grænser. Kulturelle grænser er ikke udtryk for nationale eller geografiske grænser, men for kulturernes semantiske diskursive grænser.

Ad. 4 Er transkulturalitet et vilkår frem for en aktiv bevægelse?

Ud fra en dialogisk tilgang er transkulturalitet et vilkår, idet livet i sig selv er dialogisk. Og vi har ikke noget alibi i eksistensen for ikke at være dialogiske. Men netop derfor er transkulturalitet *også* en bevægelse. Som nævnt i det ovenstående er det at deltage i dialog, at søge andre og at indgå i dialogisk relation til andre en social og etisk forpligtelse. I sin tidlige filosofi er Bakhtin optaget af værdier som outsideness, respekt for forskellighed, anerkendelse af ens utilstrækkelige (ikke komplette) selv og en insisteren på kærlighed (Emerson, 1996). Det er disse værdier, som er centrale i dialogiske kulturmøder. Ud fra denne betragtning kan transkulturalitet forstås som en personlighed, en bevidsthed eller en mentalitet og ikke som en politisk doktrin. Det er gennem dialogiske relationer og aktiviteter (at stille spørgsmål, at provokere, at blive enige, at evaluere, at være uenig) med andre, at vores kulturelle meninger og praksisser kommer til at give mening og gensidigt bliver fornyede og udviklede, idet vi kommer til at opdage urealiserede potentialer hos os selv (Gholamian & Jensen, 2014). Det er dette forandringspotentiale, der eksisterer i den dialogiske transkulturalitet. Men denne meningsmæssige forandring betyder ikke, at livet og eksistensen ændres. Vi kan ikke ændre vores fysiske kroppe, vi kan ikke fornægte vores oprindelse. Men vi har muligheden for at forny vores kontekstuelle viden og vores diskurser om verden – kulturens semantiske grænser. Bakhtin skriver i sin tekst *Methodology for the human sciences* følgende:

> Meaning cannot (and does not wish to) change physical, and other phenomena; it cannot act as a material force. And it does not need to do this: it itself is stronger than any force, it changes the total contextual meaning of an event and reality without changing its actual (existential) composition one iota; everything remains as it was but it acquires a completely different contextual meaning (the semantic transformation of existence) (*Bakhtin*, 1986, s. 165).

Konklusion

Formålet med denne artikel har været at diskutere, hvordan multikulturelle og multikomplekse samfund, med en øget monologisk tilgang til kultur, kan skabe basis for produktive kulturmøder.

Artiklen fremhæver transkulturalitet som et svar på dette spørgsmål. Centralt i det transkulturelle perspektiv er dialog og dialogiske kulturmøder. Vi har fremhævet to tilgange til dialogisk forståelse gennem henholdsvis Bakhtin og Gadamer. Men Bakhtin adskiller sig fra Gadamer ved sit fokus på forskellighed og dialog som flerstemmighed. Hvor Gadamer i dialogen ser en potentiel ophævelse af forskel, fastholder Bakhtin forskellighed som forandringspotentielle, som et spændingsfyldt møde mellem forskellige diskurser, der skaber basis for meningsproduktion. Når vi konfronteres med andre stemmer, andre meninger og andre kulturer, tvinges vi til at åbne os. Herigennem opdager vi urealiserede potentialer hos os selv, som ikke var synlige for os før. Og når vi møder en anden person, der stiller nye spørgsmål til os, finder vi endnu flere urealiserede potentialer hos os selv. Man kan sige, at identiteten, herunder kulturel identitet, er en konstant dialogisk tilblivelsesproces. Vi ved, hvem vi er, når nogen har responderet på os.

Transkulturalitet kræver derfor en særlig vilje til dialogisk deltagelse gennem en personlighed eller mentalitet, der søger og orienterer sig mod forskellighed – mod en overskridelse af kulturelle grænser. Verden, selvet og identiteten skabes, fornyes og forandres i den dialogiske kommunikation. Konkret betyder det, at vi i vores daglige møder skal møde den anden med respekt og ydmyghed. Centralt i dette møde er dialogiske aktiviteter: at stille spørgsmål, at evaluere, at udfordre, at provokere, men dette skal gøres med respekt og ydmyghed. Provokation betyder ikke, at man kan tillade sig at håne og eller parodiere andres meninger og praksisser, idet disse, som Bakhtin (1986; 2009) skriver, udgør de laveste former for dialogisk aktivitet og kan være med til at sprede og ekskludere frem for skabe basis for inklusion, et fælleskab baseret på forskellighed.[17]

17. Bakhtin (1986) opfatter ironi og parodi som de laveste former for tostemmige diskurser. Der ligger to potentielle betydninger i disse diskurser. Se endvidere Bakhtin 2009.

Litteratur

· Ang, l. & Stratton, J. (1998). Multiculturalism in crisis, The new politics of race and national identity in Australia. *Canadian journal of cultural studies*, 2, spring, 22-41.
· Appiah, K. A. (2005). *The Ethics of Identity*: New Jersey: Princeton University Press.
· Bakhtin, M. (2009). Talegenrer. Andersen, N. M., & Fryszman, A. (2009). Kommenteret oversættelse af 'M. M. Bachtins: Talegenrer'. I J. Dines Johansen, & M. L. Klujeff (red.), *Genre*. (179-197). Århus: Aarhus Universitetsforlag.
· Bakhtin, M. (2006). *Rum, Tid & Historie: Kronotopens former i europæisk litteratur*. Aarhus: Klim
· Bakhtin, M. (2003). *Ordet i Romanen*. København: Gyldendal.
· Bakhtin, M. (2001). *Karneval og latterkultur*. København: Det lille forlag.
· Bakhtin, M. (1981/1998). *The dialogic imagination*. Edited by M. Holquist. Translated by C. Emerson & M. Holquist. Austin: University of Texas Press.
· Bakhtin, M. (1993). *Toward a Philosophy of the act*. Austin: University of Texas Press.
· Bakhtin, M. (1990). *Art and answerability: Early Philosophical Essays by M.M. Bakhtin*. Edited by Michael Holquist and Vadim Liapunov. Austin: University of Texas Press (electronic version).
· Bakhtin, M. (1986). *Speech genres & other late essays*. Austin, University of Texas Press.
· Bakhtin, M. (1984) *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Edited and translated by Caryl Emerson. University of Minnesota Press
· Berry, E.E. & Epstein, M. (1999). *Transcultural experiments: Russian and American models on creative communication*. Basingstoke: Macmillan.
· Bissoondath, N. (1994). *Selling Illusions: The Cult of Multiculturalism in Canada*. Toronto: Penguin.
· Bruhn, J. & Lundquist, J. (1998). Arkitektoniske momenter: Etiske og æstetiske refleksioner hos den tidlig Bachtin. Kultur og Klasse 86. Forlaget Medusa 1998.
· Clark, K. & Holquist, M. (1984). *Mikhail Bakhtin*. Harvard University Press.
· Codell, J.F. (2012). *The art of transculturation*. Arizona State University, USA.
· Cuccioletta, D. (2001/2002). Multiculturalism or Transculturalism: Towards a Cosmopolitan Citizenship. London Journal of Canadian Studies, 17, 1-11.
· Epstein, M. (2009). Transculture: A broad way between globalism and multiculturalism. *American Journal of Economics and Sociology, 68*(1), 327-351.
· Epstein, M. (1999). *Transcultural experiments: Russian and American Models of Creative Communication*. Basingstoke: Macmillan.
· Epstein, M. (1995). *After the Future: The paradoxes of postmodernism and contemporary Russian culture*. Amherst: University of Massachusetts Press.
· Gadamer, H.-G. (2004). *Sandhed og metode: grundtræk af en filosofisk hermeneutik*. Aarhus: Systime Academic.
· Gholamian, J. & Jensen, I. (2014). Fra multikulturalisme til transkulturalisme. I A. Bilfeldt, I. Jensen & J. Andersen (Red.), *Rettigheder, Empowerment og Læring* (134-159). Aalborg Universitetsforlag.
· Grosu, L.-M. (2012). Multiculturalism or Transculturalism? Views on cultural diversity. *Synergy*, *8*(2), 102-111.
· Handa, A. (2003). Of Silk Saris and Mini Skirts: South Asian Girls Walk the Tightrope of Culture. Toronto: Women's Press.
· Holtug, N. (2012). Danish multiculturalism: Where art thou? In R. Taras (Ed.), *Challenging multiculturalism: European models of diversity* (190-215). Edinburgh: Edinburgh University Press.
· Jensen, I. (2013). *Grundbog i Kulturforståelse*. (2.udgave). Frederiksberg: Samfundslitteratur.
· Jensen, I. (2008). *Interkulturel kommunikation i komplekse samfund*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
· Kymlicka, W. (2010) .The rise and fall of multiculturalism? New debates on inclusion

and accommodation in diverse societies. *International Social Science Journal*, 61(199), 97–112.
· Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A liberal theory of minority rights.* (Reprinted in 2013). Oxford: Oxford University Press.
· Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, Community and Culture.* Oxford: Clarendon Press.
· Modood, T. (2008). A basis for and two obstacles in the way of a multiculturalist coalition. *The British Journal of Sociology, 59*(1), 47-52.
· Modood, T. (2007). *Multiculturalism, A civic idea.* Cambridge: Polity Press.
· Ortiz, F. (1995). *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar.* Durham and London: Duke University Press.
· Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism: diversity and political theory.* Basingstoke: Macmillan.
· Parekh, B. C., & Jahanbegloo, R. (2011). *Talking politics.* New Delhi: Oxford University Press. Bhikhu Parekh in conversation with Ramin Jahanbegloo. Oxford Scholarship Online.
· Riis, A. (2006). Kulturmødets hermeneutik: en filosofisk analyse af kulturmødets forudsætninger. Højbjerg: Univers.
· Skorgen, T. (2006). Fra multikulturalisme til interkulturel dialogisme: Herder, Ibesen og Bakhtin. I H. Vidar, & T. Skorgen, *Dialogens Tenker: Nordiske perspektiver på Bakhtin* (s. 27-74). Oslo: Scandinavian Academic Press.
· Welsch, W. (1999). Transculturality: the Puzzling Form of Cultures Today. I M. Featherstone, & S. Lash, *Spaces of Culture: City, Nation, World* (194-213). London: Sage.

8. DISKUSSIONS- OG DIALOGBASERET UNDERVISNING – ET BIDRAG TIL AT MINDSKE SOCIAL EKSKLUSION I UDDANNELSESSYSTEMET

Ulla Højmark Jensen

Indledning

Vi ved, at den sociale baggrund er en faktor med stor gennemslagskraft i forhold til resultater og formåen i den uddannelsesmæssige kontekst. Samtidig taler man om, at uddannelse er vejen til en mere retfærdig samfunds- og verdensorden. "Education is the most powerfull weapon which you can use to change the world" bliver Nielson Mandela citeret for at have sagt. Og når vi kan se, at social ulighed i høj grad reproduceres i uddannelsessystemet, er det vigtigt at insistere på at diskutere, hvordan vi på skoleniveau kan skabe nogle rammer omkring undervisningen og nogle strukturer i klasseværelset, der kan modvirke den sortering, som børn og unge fra uddannelsesfremmede baggrunde kan opleve.

Sorteringen og selektionen ligger på flere niveauer i uddannelsessystemet, men i dette kapitel fokuseres der på det, der sker i klasseværelserne. Der bliver argumenteret for, at diskussions- og dialogbaseret undervisning fra et klasserumsperspektiv kan bidrage til at gøre uddannelsessystemet mindre socialøkonomisk selekterende. Med afsæt i Bernsteins teori om rammesætning og klassifikation er der fokus på at afdække og forstå to diskussions- og dialogbaserede metoder, og der ses på, hvordan de på hver deres måde kan bidrage til at skabe inkluderende demokratiske læringsmiljøer med mulighed for, at alle elever kan indgå i positive læreprocesser og positionere sig som dygtige elever. Særlig fokus er der på, hvordan disse undervisningsmetoder kan bidrage til, at heterogene grupper af børn og unge, fx unge med forskellige kulturelle og sociale baggrunde, kan profitere som enkeltindivider og som gruppe.

Målene for den diskussions- og dialogbaserede tilgang

Et centralt mål for den diskussions- og dialogbaserede tilgang i undervisningen er at skabe plads til et højt elevengagement og aktivitetsniveau ud fra antagelsen om, at den, der arbejder meget, lærer meget. Denne antagelse bygger teoretisk på bl.a. Dewey, der ser, at aktiv handling står i centrum for den enkeltes erkendelse (se fx Dewey, 1916). Målet for erkendelsesprocessen er i denne sammenhæng ikke et spørgsmål om at kunne reproducere en stor mængde viden, men et spørgsmål om, hvad vi er i stand til aktivt at gøre med den viden, vi har. Et afsæt, som bl.a. Lave & Wenger tager, når de ser læring som værende fundamentalt knyttet til den sociale og kulturelle kontekst og har fokus på, at læring og viden udvikles i og igennem fællesskaber. Lave & Wenger har set på læringskontekster uden for klasseværelser og har været med til overskride den logik og læringsforståelse, som plejer at dominere klasseværelser. De ser, at læring ikke skal forstås som en kognitiv individbundet proces (som fx Erout, 2000 definerer det), men som en socialt situeret proces, der er knyttet til deltagelse, og som udvikles som del af en fælles praksis (Lave & Wenger, 1991). Deltagelse i praksisfællesskaber har betydning for at forstå og understøtte læring. Lave taler om læring som deltagerbaner, der indikerer, at eleverne er på vej et sted hen og at de er i en proces. I sin definition af læring lægger Lave vægt på at flytte fokus fra videnstilegnelse til transformationsprojekter, der har direkte relevans for eleverne (Lave, 2004). Lave skriver:

> Læring forstås ikke som en isoleret proces, men som indlejret i de lærendes sociale praksis, hvor læring sker i en bane imod en identitet som medlem af et praksisfællesskab. (Lave, 2004, s. 241).

I forlængelse af denne forståelse af læring er empowerment et centralt begreb, der kan være med til at rammesætte mål med den diskussions- og dialogbaserede undervisning. Empowerment i uddannelsesteoretisk sammenhæng udspringer især af Paulo Freires klassiker (1974) *De undertryktes pædagogik*, hvor han definerer empowerment som evnen til at "forstå sociale, politiske og økonomiske modsætninger og evnen til at handle mod virkelighedens undertrykkende elementer" (Freire, 1974, s. 19). I Freires definition af empowerment er der fokus på den enkeltes udvikling af fx selvtillid og selvrefleksion indenfor skolens rammer samt en kollektiv bevidstgørelse af eleverne og synliggørelsen af undertrykkende strukturer. Underliggende er en tro på, at alle mennesker/elever har en mulighed for og et ønske om at være frie, tage selvstændige beslutninger og ændre på deres livssituation.

I den danske uddannelsesteoretiske empowermentforskningstradition inddrages bl.a. Honneths begreb om anerkendelse og Levins kritisk teoretiske aktionsforskningstilgang (Andersen, 2005). Andersen og Nordgaard (2002) definerer empowerment som en proces, der er flerdimensionel og pointerer hermed, at empowerment kan omfatte såvel den enkeltes identitetsproces som fx politiske og institutionelle processer. I forlængelse af denne definition vil empowermentbegrebet kunne bidrage til at se den diskussions- og dialogbaserede undervisning som del af en proces, der styrker den enkeltes selvtillid og selvrefleksion samtidig med, at den vil kunne modvirke selektionsmekanismer ved at bryde med individualiseringen af sociale problemer, adressere kollektive erfaringer og derigennem også åbne op for processer på andre niveauer.

Den diskussions- og dialogbaserede undervisning kan defineres som rammen om læreprocesser, der giver plads til en blanding af 1) tilegnelse af information/ grundlæggende færdigheder i en anerkendende kontekst, 2) mulighed for individuel og kollektiv refleksion og bevidstgørelse og på sigt 3) mulighed for at handle/ bruge den viden og læring, man har indoptaget, til aktiv handlen i og uden for skolekonteksten.

Empowermentprocesser på uddannelsesinstitutioner kan igangsættes på klasserumsniveau ved at sætte elevaktivitet i centrum og se elevernes interesser, spørgsmål og refleksionsprocesser som omdrejningspunktet for undervisningen. Lærernes position vil være at igangsætte og rammesætte diskussioner gennem autentiske spørgsmål og involvere eleverne gennem en forståelsesorienteret tilgang, der giver dem plads til at arbejde kollektivt med at tilegne sig viden, bearbejde den og reflektere og perspektivere i fællesskab.

Traditionen med at bruge diskussionen som undervisningsmetode ligger i forlængelse af den nordvesteuropæiske reformpædagogiske tænkning, som sætter barnet og samfundet i centrum (se fx Krogh-Jespersen et al., 2014). Det er skolens opgave at sørge for den enkelte elevs læring og demokratiske dannelse, således at de kan bidrage til at tage vare på de nødvendige samfundsopgaver. Denne tænkning er stadig dybt grundfæstet i den danske pædagogiske tænkning og er meget tydelig i folkeskolens formålsparagraf. Derfor ligger den diskussions- og dialogbaserede undervisning på mange måder til højrebenet i den danske skoleverden. Men der er hos mange lærere og skoleledere en skepsis og modvilje mod at arbejde bevidst og konsekvent med diskussions- og dialogbaseret undervisningspraksis. En forklaring kan være, at procesorientering og fokus på kollektive langsigtede mål kan være svært forenelig med den altoverskyggende individualiserende dagsorden (se fx 'synlig læring' jf. Hattie, 2013). I den diskussions- og dialogbaserede undervisning opstilles der ikke eksplicitte informations-/faktalæringsmål, som eleverne skal reproducere. Målet er

ikke, at alle elever ender med samme eksakte viden (målfokuseret), men at alle elever gennem deltagelse (skriftligt og mundtligt) oparbejder selvtillid og selvrefleksion og bidrager til fælles analyse og debat (procesfokuseret). Mere om dette i det følgende.

Hvad er den diskussionsorienterede undervisning

Det, der karakteriserer den diskussionsbaserede undervisning, er således, at der er fokus på læreprocessen, og at den enkelte lektion derfor ikke nødvendigvis har en tydelig begyndelse, indholdsdel og afslutning (se fx Cook, 2008). Læreren/underviseren har derimod et langsigtet mål med undervisningen, hvor temaer og deres kompleksitet vokser frem over tid. Den enkelte undervisningslektion er blot en del af et hele og kan ikke nødvendigvis leve op til den samme velafgrænsede målorientering, som den mere informationsbaserede undervisningsform.

Den målstyrede undervisning fokuserer eksempelvis på at opstille eksplicitte faglige mål og delmål og at give feedback til eleverne om, hvor langt de er fra de opstillede mål, samt feed forward om, hvordan de skal nå dem (se fx Københavns Kommune tolkning af synlig læring og målstyrede undervisning i 'Børne og Ungdomsforvaltningen, Københavns Kommune, 2015'). Dette kan forstås som en modsætning til den diskussionsorienterede undervisning, hvis langsigtede mål er kollektiv bevidstgørelse, hvilket kan ses som en grundsten i en demokratisk dannelse (se fx debat for og imod målstyret undervisning på Folkeskolen.dk). Modstillingen bliver i nogle debatter simplificeret til, at målstyret undervisning har fokus på faglige færdigheder og diskussionsbaseret undervisning er dannelse. Dette er en uproduktiv og unuanceret tilgang, da der i al læring indgår faglige forståelser/færdigheder og dannelse. Det interessante er i højere grad, hvordan og med hvilket mål de faglige færdigheder bliver gjort aktive. Hvis man tager afsæt i empowermenttænkningen, er faglige færdigheder ikke målet i sig selv, men midlet til at kunne reflektere og forbinde viden indenfor et givet område med andre områder og på sigt få øje på magtstrukturer, der kan bidrage til, at man som individ og gruppe bevidstgøres og bliver sat i stand til at handle.

Hjertet i den diskussionsorienterede tilgang er de autentiske spørgsmål, som ikke har et på forhånd givet svar og ikke kan eller skal styres i en bestemt retning. Læreren skal afgive kontrol og magt i forhold til at være den, der kender det rigtige svar og har den 'rette viden'. Men det er vigtigt at understrege, at det ikke er det samme som, at 'alt er lige godt' og 'hvad synes du selv' som det bærende i en diskussion. Dette er en misforstået karikatur på den diskussionsbaserede undervisning, som ikke har noget på sig i forhold til den her introducerede metode.

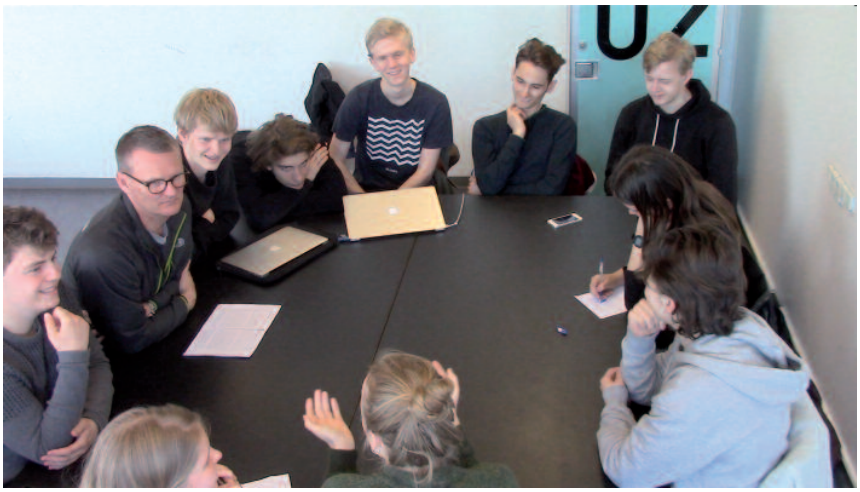

Variation af dialogcirklerne anvendt i danskundervisningen på Rysensteen Gymnasium i København. Rundbordsopstillingen understøtter at dialogen mellem eleverne er i centrum (eget foto fra 2016).

Diskussions- og dialogbaseret undervisning
– to forskellige variationer

Der findes et utal af variationer i forhold til, hvordan man kan praktisere diskussions- og dialogbaseret undervisning. I denne sammenhæng vælger jeg at fokusere på forskellige positioner, som henholdsvis læreren og eleverne indtager i to varianter og efterfølgende gå ind i de mulige læreprocesser, som dette kan afstedkomme.

I den ene variant indtager læreren en aktiv position i forhold til at facilitere diskussionen, sikre fremdrift og åbne for, at alle elever kan komme til orde. I den anden variation indtager læreren en tilbagetrukket position, hvor eleverne i højere grad forventes at facilitere deres egen diskussion. Den første variation er observeret på 'Urban Academy' i New York City i 2010 og 2015, og den vælger jeg at kalde 'diskussionscirklen'. Den anden variant er observeret på tre forskellige skoler i 2015 i New York City og New Jersey City. Skolerne har implementeret programmet 'Touchstone', og denne variation vælger jeg at kalde 'dialogcirklen'.

Med afsæt i Bernsteins begreber klassifikation og rammesætning (se bl.a. Bernstein, 2000), vil jeg søge at forstå og forklare, hvordan de to forskellige variationer af diskussions- og dialogbaseret undervisning muliggør forskellige former for empowerment og læring og er anvendelige i forskellige uddannelsesmæssige sammenhænge. Bernstein lægger sig videnskabsteoretisk op ad empowermenttænkningen og arbejder bl.a. med sit begreb

om rekontekstualisering, usynlig pædagogik og klassifikation og rammesætning med at synliggøre magtstrukturer i uddannelsessystemet. Jeg vil i det følgende kort søge at operationalisere begrebsparret klassifikation og rammesætning.

Klassifikation

Klassifikation kan defineres som den måde, hvorpå en uddannelsesinstitution opdeler og afgrænser de kategorier, funktioner og virksomheder, som skolen (organisationen) indeholder og som bidrager til, at den fungerer. Skoler, der har en stærk klassifikation, vil definere sig selv som '*en anden verden*'. På disse skoler vil det være vigtigt at holde områder adskilt (fag, stillinger, ude/inde m.m.). Der vil være et udtalt hierarki i beslutningstagen, men skolen oplever hierarkiet (og andre dele af skolens organisering) som 'naturens orden', hvilket betyder, at forandringer af denne orden vil blive opfattet som en trussel. Der er her en tydelig adskillelse mellem skolerelevant viden og hverdagsviden.

Skoler, der har en svag klassifikation, vil definere sig selv som *'en del af verden'*. Skolen ønsker at bringe områder sammen (tværfaglighed, udadrettede aktiviteter, forældreinvolvering m.v.). Der vil på disse skoler være en kompleks organisering med mange forskellige beslutningsveje, mindre tydelige magtstrukturer og lavere grad af specialisering end på skoler med høj klassificering. Forandringer vil være en del af skolens virkelighed.

Rammesætning

Rammesætning er et begreb, som kan være et godt redskab til at forstå nogle af de strukturer og koder, der er på spil på klasserumsniveau. Rammesætning vedrører nemlig de rammer, der er om kommunikationen i klasseværelset.

Det, der kendetegner skoler med en stærk rammesætning, er, at de bliver styret af ydre regler og rammer. Dette kommer blandt andet til udtryk på klasserumsniveau ved, at undervisningen har et tydeligt fokus på lærebøger og pensum med det formål at forberede eleverne på at kunne klare en given test eller eksamen (det, man i engelsksprogede tekster refererer til som 'teaching to the test'). I et sådant klasseværelse vil det være vigtigt for læreren, at alle elever er klare over, hvad der er 'det rigtige svar' på et givet spørgsmål. Læreren indtræder i en dominerende og styrende position/rolle i forhold til eleverne, idet det er helt centralt for en vellykket undervisning, at læreren når at gennemgå pensum på den tid, der er afsat til det. Denne tid vil være ens for alle elever, som forventes at indgå i de samme læreprocesser på samme tid. Målet er, at vidensudbyttet skal være

ensartet og standardiseret. I en sådan klasse vil undervisningen fungere bedst, hvis elevgruppen er så homogen som muligt.

Det, der kendetegner skoler med en svag rammesætning, er, at elevernes viden og erfaringer bliver inddraget som en vigtig del af læringsrummet og det pensum, som klassen arbejder efter. Læreren har fokus på de forskellige elevers individuelle læreprocesser og muligheder for aktiv deltagelse. Dette kan meget vel betyde, at der er vægt på diskussioner og innovative/kreative elementer, hvor det er muligt, at nogle elever kan bruge mere tid, have brug for mere støtte eller have flere udfordringer end andre elever. Målet er at udvikle viden på mange niveauer, og at vidensudbyttet for den enkelte elev er tilpasset den enkeltes interesse, læringsstil og udviklingsmulighed. En svag rammesætning vil givet resultere i, at eleverne i klassen får forskellige vidensudbytte. Den manglende standardisering af vidensudbyttet kan gøre det svært at måle læringsprocesserne i traditionelle test, der er målfokuserede. Når læreren arbejder med en svag rammesætning, vil det være en ressource, at elevgruppen er heterogen, da det giver mulighed for at inddrage mange perspektiver og ny viden, og her kan det være nødvendigt at gentænke eksamensformer, der i højere grad vil kunne indfange dette.

I forhold til inklusion af elever fra uddannelsesfjerne miljøer vil der, ifølge Bernstein, være større muligheder for inklusion hvis der er en svag klassifikation og en svag rammesætning. Bernstein lægger vægt på, at den svage klassifikation og svage rammesætning giver mulighed for, at elever kan trække på ressourcer og viden fra en ikke-skolekontekst og dermed muliggøre en deltagelse og læring, som giver en oplevelse af at blive inkluderet i klassefællesskabet.

Diskussionscirklen

Eleverne i klassen er mellem 16 og 22 år, og de sidder i en rundkreds på de særlige amerikanske stole, hvor der er et lille bord i den ene side. Ud fra spørgsmålet: "Hvem eller hvad er ansvarlig for at slaveriet blev afskaffet i USA?" har eleverne selv valgt sig ind på holdet (Historiehold). Inden observationen fandt sted, har eleverne læst tre tekster, der svarer på spørgsmålet på tre forskellige måder. Læreren starter undervisningen med at stille spørgsmålet og opfordre eleverne til at byde ind med de argumenter, som de til dato synes er overbevisende. Tre elever markerer hurtigt og kommer på skift med deres synspunkter og argumenter. Lærerens opmærksomhed er på elevernes bidrag og deltagelse. Han holder intenst øje med, hvem der markerer, og han fører talerlister. Hvis en elev udtrykker sig uklart, forsøger han nogle gange at opsummere eller beder eleverne om at uddybe deres argumentation. Han er således tydeligt nys-

gerrig og interesseret i elevernes bidrag, men undlader selv at bidrage til debatten med andet end opsummeringer og nye spørgsmål.

En elev siger for eksempel, at slaverne selv var deres egne befriere, og at en legitim del af deres befrielsesproces var at dræbe deres hvide undertrykkere – plantageejerne. En anden elev siger, at de hvide plantageejere var et produkt af deres tid og ikke nødvendigvis dårlige mennesker, der skulle slås ihjel. Læreren understreger, at der ikke er nogle rigtige eller forkerte svar og opfordrer eleverne til at finde steder i teksterne, der støtter deres argumentation. En elev siger, at hvis hun og hendes familie var blevet voldtaget og udsultet, ville det være i orden at slå deres undertrykkere ihjel. En anden elev spørger hende, om hun virkelig synes, det er i orden at give nogen ret til at slå andre ihjel – Hvad med fx de amerikanske soldater i Irak og Afghanistan. Læreren vælger nu at indlemme det nye tema i diskussionen og spørger klassen, hvad der kan legitimere, at man slår et andet menneske ihjel. Dette bringer ny diskussionsivrighed frem i rundkredsen og læreren får travlt med at notere på sin taleliste. Eleverne taler til hinanden (ikke til læreren), selv om læreren med mellemrum blander sig i diskussionen ved at bede eleverne uddybe og forsvare deres synspunkter ved bl.a. at finde støtte i de argumenter, der står i teksterne, som de har læst. I slutningen af lektionen opsummerer læreren (med støtte fra eleverne) de forskellige argumenter og sammenhænge, og med afsæt i dette lanceres temaet for den næste lektions diskussion. Selv om læreren har afsluttet undervisningen, er der nogle elever, der fortsætter diskussionen.

(Noter fra observation på NYC High School/Urban Academy, 2010. Skolen er en 'drop out'-skole, hvor elever fra hele NYC kan starte, hvis de er droppet ud af deres High School, men gerne vil have en uddannelse. Over 95 pct af eleverne fortsætter på college. Skolen er diskussionsbaseret i alle fag. Undervisningen foregår på tværs af årgange og ved, at eleverne vælger mellem udbudte temaer (sammen med deres vejleder). Skolen har udviklet deres egne eksamenssystemer, der søger at opfange forskellige former for læring skriftligt og mundtligt og er en blanding af lærerudtalelser, rapportskrivning, samtaler m.v.).

På skoler, hvor den diskussionsbaserede undervisning er dominerende, vil klassifikationen og rammesætningen være svage. Grundelementet i den diskussionsbaserede undervisning (Inquery Based Education IBE) er at invitere eleverne til at arbejde med virkelige problemer og stille autentiske spørgsmål i undervisningen, som der ikke findes ét rigtigt svar på. Dette indebærer en forståelse af læring som noget, der finder sted gennem aktiv deltagelse i et fællesskab, og som giver mulighed for at trække på refleksioner, viden, oplevelser og erfaringer fra en ikke-skolekontekst.

Den tidligere skoleleder og medstifter af Urban Academy Ann Cook pointerer, at uddannelsesinstitutioner, der vil arbejde på at være inkluderende, skal have fokus på såvel skolens organisation som organiseringen af lektioner (Cook, 2008). Uddannelsesinstitutionen skal således give plads til, at de unge oplever, at de selv kan vælge mellem forskellige faglige tilbud, og samtidig skal skolen være så tilpas lille, at de unge kan opleve en nærhed og personlig relation til såvel lærere som andre elever (der går ca. 150 elever på skolen). I forhold til rammesætningen mener Ann Cook, at de unges engagement og deltagelse skal være omdrejningspunktet og hjertet i undervisningen. Dette arbejdes der med ved, at læreren forbereder og løbende udtænker og stiller åbne autentiske spørgsmål, som kan skabe undren, diskussioner og analyser hos eleverne og ikke blot reproduktion af viden fra lærebøger og fra lærerens oplæg. For at bibeholde engagement

At sidde i rundkreds er helt centralt i den diskussionsbaserede undervisning. Her eksempel på en standart opstilling fra Urban Academy (NYC) hvor den diskussionsbaserede undervisning praktiseres i alle fag (eget foto fra 2015).

og deltagelse er det vigtigt, at undervisningen kan sikre en progression i den enkeltes læringsforløb, og at skolen og lærerne til stadighed stiller høje krav til de unge. Sidst men ikke mindst er det vigtigt, at de eksamensformer, som skolen benytter, skal afspejle undervisningens indhold. For at kunne leve op til dette har Urban Academy fået en dispensation, således at de fleste af deres eksamensformer er nogle, de selv har udviklet.

Grundelementerne i den diskussionsbaserede undervisning går igen i hele skolens undervisning i alle fag, og da jeg sidst besøgte skolen i foråret 2015, var det stort set alle deres elever, der efter den afsluttende eksamen fortsatte på college.

Dialogcirklen

I en skole lidt uden for New York City er vi (en gruppe danske forskere) blevet budt velkomne i en 5. klasse, der skal lave en 'touchstone'-dialogcirkel. Læreren siger: "Sidder alle godt – kan alle se hinandens øjne." Klassen har sat bordene ud til væggen og stolene ind i midten af klassen i en stor rundkreds. "I dag skal vi diskutere sandhed og løgn og jeg vil starte med at bekende, at jeg har løjet." Læreren kikker rundt på alle eleverne og fortæller, at hendes søsters dreng på 4 år kan være meget larmende og nogle gange synes hun, at det er irriterende. Men da søsteren spørger hende direkte, vælger hun at lyve og sige, at det ikke er noget, hun bliver irriteret over. Eleverne smiler og nikker genkendende til den 'lille løgn'. Eleverne skal nu vende sig mod sidemanden og dele deres erfaringer med at lyve. Læren læser efterfølgende et tekststykke højt for klassen. Det er en slags fabel om 'sandhed', der har det så svært og er udsultet, og 'løgn', som har det så godt og altid kan spise sig mæt. I fablen mødes de to og går ud og spiser på 'løgns' præmisser. 'Sandhed' bliver mæt, men ender dog med at sige, at det er bedre at sulte end at opføre sig, som 'løgn' gør. Nu skal klassen så med afsæt i egne erfaringer og historien diskutere, hvordan man kan forstå, hvad der er sandhed, og hvad der er løgn og ikke mindst, hvornår det kan være i orden at lyve. Reglerne er simple: Man skal respektere andres oplevelser og meninger, ingen rækker hånden op (man skal mærke efter, hvornår der er plads til, at man siger noget) og det er alles ansvar at sørge for at give plads til alle (der er nogle elever, der laver dialogskemaer, så man kan se, om alle kommer til orde). Nogle velformulerede elever starter med at fortælle, at de har løjet over for deres forældre ved fx at sige, at de havde lavet lektier, selv om det ikke var rigtigt, fordi de så fik lov til at se tv. Klassen diskuterer, hvornår det kan være i orden at lyve, og hvornår det ikke er i orden at lyve. En af de velformulerede elever stiller på et tidspunkt en mere stille elev et spørgsmål: 'Hvad synes du?' Eleven svarer forsigtigt, at det kan være OK

at lyve lidt, hvis det ikke går ud over nogen, eller hvis det er, fordi man tager hensyn til ens nærmestes følelser.' Flere af de stille elever kommer nu på banen med deres refleksioner. Læreren sidder stille og bidrager ved at være aktivt lyttende, men ikke ved at sige noget. Et par gange kommer eleverne af gammel vane til at se på hende for at få anerkendelse for det, de siger. Læreren minder dem venligt om, at det er klassen, de taler til – ikke hende. Før dialogcirklen afsluttes, fremlægger den elev, der har lavet dialogskema, hvordan diskussionen er forløbet. Eleverne kikker nysgerrigt på skemaet og glæder sig over, at så mange har været med i diskussionen denne gang. De, der har haft mange 'talegange', bemærker det selv og ved godt, at de næste gang skal arbejde med at lytte noget mere.

(Noter fra besøg på en helt almindelig Public School i New Jersey/NYC i 2015. Skolen har købt konceptet 'Touchstone' til alle klasser, således at alle elever en time en gang om ugen deltager i dialogcirklerne ud fra det oplæg, som 'Touchstone' har givet dem (tekstbøger og lærermanual). Alle lærere, der er ansvarlige for at gennemføre dialoggrupperne, har deltaget i et kortere efteruddannelsesforløb).

På skoler, hvor denne form for dialogbaseret undervisning praktiseres, kan klassifikationen meget vel være stærk (som den formentlig er i ovenstående eksempel), men i de timer, hvor en given klasse gennemfører dialogbaseret undervisning (som i det ovenstående eksempel), er rammesætningen svag, idet der tydeligt ikke er rigtige og forkerte svar, der er vægt på processen, og viden og erfaringer fra andre fag og fra hverdagslivet anerkendes. Grundelementet i dialogcirklerne er dels den demokratiske dannelse, der ligger i diskussionsprocessen, hvor alle skal kunne komme til orde, og hvor det er et fælles ansvar, at alle får plads til at udfolde deres oplevelser, erfaringer og holdninger. Og dels den filosofiske tænkning og dannelse, der ligger i at få eleverne til at tage stilling til grundlæggende mellemmenneskelige værdier og tænkning. Eleverne arbejder med virkelige dilemmaer og problemer. På baggrund af den viden og indsigt, de får gennem tekster eller andet materiale, stiller de hinanden autentiske spørgsmål i undervisningen, og de skal kunne rumme, at der ikke er ét rigtigt svar. Ligesom ved diskussionscirklen indebærer dette en forståelse af læring som noget, der finder sted gennem aktiv deltagelse i et fællesskab og som giver mulighed for at trække på refleksioner, viden, oplevelser og erfaringer fra en ikke-skolekontekst. Noget, der kan danne grobund for en empowerment i flere dimensioner.

Det ovenstående eksempel på en dialogbaseret undervisningstime har sine rødder i 'Touchstone Discussion Project', der lige som Urban Academy har dokumentation for deres gode resultater. Bl.a. har de skoler, der deltager i Touchstones-projektet registreret, at mobning og skænderier på

gange og fællesarealer er reduceret betydeligt, og at eleverne i den almindelige faglige undervisning er blevet bedre til at lytte og diskutere. Skolelederen på Learning Community Charter School i Jersey City fortæller under et møde bl.a., at mobning på skolen stort set er ophørt efter indførelse af Touchstone, og at den dialogbaserede form dels hjælper eleverne til bedre tekstforståelse, dels udvikler deres evne til aktiv lytning og kritisk tænkning. Erfaringerne fra denne og andre skoler (se fx Touchstones hjemmeside) tyder på, at diskussionsformen både kan styrke elevernes sociale kompetencer og rummelighed og deres faglige læring.

Diskussion af dialog- og diskussionscirklerne

Man kan sammenligne diskussionscirklerne med partilederrunden op til folketingsvalgene, hvor eleverne er partilederne og læreren er mødelederen. Partilederne markerer forskellige standpunkter og argumenterer for disse, og mødelederen har forberedt forskellige temaer, der skal tages op til debat. Mødelederen er ansvarlig for at drive diskussionen fremad og må samtidig være lydhør i forhold til, hvor deltagerne har deres engagement. Nye temaer og pointer kan vokse frem under debatten. Mødelederen ved partilederrunden skal ligesom læreren indtage en styrende position ved at være den, der bestemmer, hvilke temaer der er til debat, og han/hun kan bede deltagerne om at uddybe deres argumentation og efterspørge andre positioner i debatten. Men mødelederen må ikke vurdere deltagernes bidrag. Partiformændene skal ligesom eleverne lytte til hinanden og diskutere forskellige måder at forstå og udlægge temaerne på. Præmissen for en god diskussionscirkel er således, at læreren og eleverne er velforberedte, engagerede og lydhøre, og at alle er indstillet på at tage en (eller flere) positioner i diskussionen. Det kræver træning og bevidst arbejde med formen når en klasse gennemfører diskussionscirkeldiskussioner. De fleste danske elever og lærere har rigtig god træning i klasserumsdiskussioner. Men eleverne og lærerne kan være uvante og utrygge ved at læreren indtager en ikke-vurderende position, stiller spørgsmål som ikke har 'rigtige' og 'forkerte' svar og som rammesætter diskussionerne således at målet er at få mange perspektiver og stemmer med, ikke at blive enige, overtale nogen eller finde 'sandheden'.

Man kan sammenligne dialogcirklerne med basisdemokratiske grupper, som fx blev benyttet i rødstrømpebevægelsen i 60'erne, og som de fleste i dag kender fra mere uformelle sammenhænge som fx studiegrupper, mødre-/fædregrupper, sorg-/krisegrupper og nogle politiske bevægelsesgrupper. Grupperne er kendetegnet ved at have en meget flad struktur, hvor alle deltagere forventes at bidrage til den fælles dialog. Lærere og ele-

ver er ligeværdige deltagere i dialogen. Læreren træder dog ud af denne position i opstartsfasen, hvor det er læreren, der tematiserer diskussionen og strukturerer de indledende øvelser, desuden indtager en til to af eleverne en 'meta'position, hvor de hjælper gruppen til at vurdere, om de lever op til formålet ved at lave dialogskemaer. Men hovedessensen og præmissen for en god dialog er, at alle eleverne tager ansvar for diskussionen, er engagerede, lydhøre og giver plads til, at alle kan komme til orde. Det er deltagernes eget ansvar, at diskussionen er i fremdrift. Det kan være svært for både elever og lærere, der til hverdag fungerer i et traditionelt hierarkisk opbygget klasserumsstruktur, at give slip på de vante positioner, hvor læreren er den, der stiller spørgsmålene, eleverne svarer og afventer så lærerens vurdering af svaret. Læreren skal som alle andre i dialogcirklen lytte aktivt, men ikke være styrende eller dirigerende, hverken i ord eller kropsholdning. Eleverne skal lære at fornemme, hvornår de skal lytte, og hvornår de skal bidrage til dialogen.

Spørgsmålet er så, i hvilket omfang og på hvilke måder diskussionscirklerne og dialogcirklerne kan bidrage til at skabe empowerment og social retfærdighed ved at gøre op med klasserummets og undervisningens rolle i uddannelsessystemets socialøkonomiske selektion.

Diskussionscirklerne har tydeligt potentiale til at igangsætte empowermentprocesser. De elever, der deltager aktivt i undervisningen, har mulighed for at opleve såvel en individuel som en kollektiv bevidstgørelse gennem kritisk tænkning og analyser. Synliggørelse af magtstrukturer er helt central og sandsynliggør, at empowermentprocesserne igangsættes. Projektorienteringen og det at eleverne er i centrum af undervisningens vidensproduktion og læring styrker mulighederne for at gøre op med uddannelsessystemets socialøkonomiske selektering. Men den svage klassifikation og rammesætning betyder, at der kan etableres magtstrukturer i klasseværelset, som ikke nødvendigvis giver plads til alle stemmer, oplevelser og erfaringer. Nogle elever vil givetvis få mere plads til deres aktive deltagelse og kritiske tænkning end andre, og lærerne kommer i praksis til at tage et meget stort ansvar for elevernes læreprocesser og fremaddriften i dem. Det kommer blandt andet til udtryk ved, at det er læreren, der tager beslutninger undervejs i forhold til, hvor diskussionerne skal bevæge sig hen og hvilke elevers bidrag til diskussionen, der er i centrum for debatten. Man kan argumentere for, at der eksisterer en usynlig læringsdagsorden (se fx Bernstein) og sociale hierarkier og magtstrukturer, som nogle unge – måske særlig de unge, der kommer fra uddannelsesfjerne familier, kan have svært ved at afkode. Urban Academy har valgt, at alle hold er alders- og klassetrinsintegrerede og dermed bliver det ikke læreren, men i høj grad ældre elever, der kommer til at sætte dagsordenen for, hvordan man opfører sig i klasseværelset. Dette kan med afsæt i Laves og Wengers forståelse

af situeret læring pege i retning af, at nye elever lærer af de ældre elever ved at se på, hvordan de gør, hvordan de deltager, og hvad der er legitimt og ikke-legitimt at gøre og sige. En slags 'mesterlære' i at kunne diskutere og gå på en skole, hvor diskussionen er i centrum. Men det betyder ikke, at magtrelationerne og eventuelt undertrykkende strukturer forsvinder. Dette kunne pege i retning af, at ikke alle unge fra uddannelsesfjerne miljøer nødvendigvis vil kunne trives ved at indgå i de strukturer, som diskussionscirklerne på fx Urban Academy tilbyder. Dette skygger dog ikke for, at diskussionscirklerne i teorien og i praksis kan bidrage til at sætte de unge og deres oplevelser, erfaringer, refleksioner og tanker i centrum og på den måde skabe plads til, at alle elever potentielt vil kunne deltage og udvikle sig fagligt og menneskeligt og potentielt indgå i empowermentprocesser.

Dialogcirklerne er i højere grad end diskussionscirklerne lighedsorienterede i diskussionerne. Den måde, diskussionerne og vidensudviklingen er organiseret på, er, hvad man kan kalde basisgruppedemokratiske, idet forventningen er, at alle har noget at bidrage med, og alle har oplevelser og erfaringer, der kan berige fællesskabet og alle individers læring. Man kan her argumentere for, at denne form kan være meget tidskrævende, blandt andet fordi lærerens tilbagetrukne position kan besværliggøre faglig fremaddrift. Hvad hvis elevernes diskussioner ikke er produktive, og hvad hvis de ikke giver hinanden plads til at komme til orde? Igen er det centralt at være opmærksom på, at der også i basisdemokratiske sammenhænge kan være undertrykkende strukturer i kommunikation og dialog, omend de kan være mere usynlige/ indirekte. De faglige tematikker og mellemmenneskelige dilemmaer, der bringes på banen i oplægget til dialogen, er helt centrale i forhold til elevernes muligheder for at opleve empowerment, der går ud over individniveauet. I eksemplet med touchstone-diskussionen på skolen i NYC er det bemærkelsesværdigt, at dialogcirklerne kan fungere i en kontekst, hvor klassifikationen tilsyneladende er stærk. Så selv om rammesætningen i den enkelte dialogcirkelslektion kan være svag, kan man ikke nødvendigvis tale om andet end begrænsede empowermentprocesser, der meget vel kan risikere at drukne i de koder og strukturer, der gælder på skolen og i alle andre undervisningslektioner. Men det skal ikke skygge for, at den svage rammesætning i dialogcirklerne, og det at læreren spiller en meget tilbagetrukket rolle og dermed ikke dirigerer og vurderer elevernes læring, meget vel kan bidrage til, at eleverne (hvis det lykkes) har mulighed for at lære at lytte til hinanden, tage ansvar for, at alle kan komme til orde i diskussioner, og give plads til mange forskellige stemmer. Noget der i sig selv kan være en helt central brik i en empowermentproces, hvor strukturer tydeliggøres og undertrykte stemmer kan komme frem.

Afslutning

Målet med dette kapitel har været at åbne op for en diskussion af, hvordan vi på klasserumsniveau kan bidrage til at gøre uddannelsessystemet mindre socialøkonomisk selekterende. Med afsæt i definitioner af empowerment og diskussionsbaseret undervisning, Lave og Wengers forståelse af situeret læring samt Bernsteins teori om rammesætning og klassifikation har der i kapitlet været fokus på at afdække og forstå to diskussionsbaserede metoder og på, hvordan de på hver deres måde kan bidrag til at skabe inkluderende læringsmiljøer med mulighed for, at alle elever kan indgå i positive læreprocesser og positionere sig som dygtige elever.

Både diskussionscirklen og dialogcirklen kan bidrage til, at heterogene grupper af børn og unge, fx unge med forskellige kulturelle og sociale baggrunde, kan profitere af undervisningen som enkeltindivider og som gruppe. Men der er mange faldgrupper.

For at kunne håndtere diskussions- og dialogbaseret undervisning kræves en grundig forberedelse og træning både for elever og lærer. Kapitlet er ikke tænkt som en opskrift på, hvordan man skal planlægge diskussions- og dialogbaseret undervisning, snarere er kapitlet tænkt som teoretiske refleksioner over, hvad diskussions- og dialogbaseret undervisning kan og dermed også inspiration til, at skoler og lærere finder frem til deres egne variationer af disse med vægt på at sikre, at alle elever kan indgå i forskellige former for empowermentprocesser, hvor elevernes diskussioner og dialoger er omdrejningspunktet for undervisningen.

Det kan eksempelvis være en god ide at videreudvikle dialogcirklerne, hvis en skole ikke ønsker at ændre grundlæggende ved elev-/lærerpositioner og -hierarkier (klassifikation og rammesætning), men gerne at styrke inkluderende undervisningsformer. Dialogcirklerne kan give eleverne (og lærerne) mulighed for at træne demokratisk deltagelse og dannelse og dermed åbne op for, at elever med forskellige baggrunde og erfaringsgrundlag kan deltage i og bidrage til undervisningen. Det kan eksempelvis være en god ide at videreudvikle diskussionscirklerne hvis en skole gerne vil arbejde med at udvikle nye måder at tænke læring på, med nye lærer og elev positioner og træne alle eleverne i akademisk tænkning og demokratisk deltagelse.

Jeg vil slutte af med at give et eksempel på en variation af dialogcirklerne: En af de danske gymnasielærere, der deltog i observationerne af Touchstones-dialogerne i NYC (Peter Rydberg Larsen) har i sin danske gymnasieklasse udviklet konceptet i danskfaget og givet det en fag-faglig drejning. Eleverne introduceres eksempelvis til faglige begreber og skal efterfølgende i dialogcirkler sammen med læreren analysere et digt. Læreren arbejder med dialogskemaer og åbne spørgsmål og positionerer sig som ikke-vurderende. Han har valgt at benytte den mere styrende 'mødele-

der'-position (i retning af diskussionscirklerne), så eleverne markerer, når de ønsker at bidrage til dialogen, og det er læreren, der etablerer talerunder. De foreløbige erfaringer (skriftlige evalueringer i klassen) viser, at lærerens variation af dialogcirklerne er populær, og eleverne synes, at de er gode til at bryde et ellers etableret talemønster i klassen, og de kan være rigtig gode som bidrag til en varieret undervisning. Men der er også elever, der er lidt kritiske i forhold til at deltagelse i dialogcirklerne måles på, om man siger noget, og de kan opleve det som et pres at skulle bidrage med indlæg i cirklen. Man kan diskutere, hvor langt man kan nå i forhold til empowermentprocesser, og hvor stort bidraget er i forhold til at mindske social eksklusion i uddannelsessystemet. Men man kan også argumentere for, at denne variation har potentiale til at bidrage til, at heterogene grupper af unge med forskellige kulturelle og sociale baggrunde kan deltage med egne perspektiver og erfaringer og profitere som enkeltindivider og som gruppe af dialogcirklerne.

Litteratur

· Andersen, J. & Nordgaard, T. (2002). *Kampen om rummet: om trafikpolitik og kvarterløft i Kgs. Enghave*. Research Paper no. 03/02. Roskilde: Roskilde University, Denmark. http://dspace.ruc.dk/bitstream/1800/1139/1/Kampen_om_rummet.pdf

· Andersen, J. (2005). Empowerment perspektivet: vejen frem for kritisk handlingsorienteret socialforskning? *Social kritik: tidsskrift for social analyse og debat*, (101), 60-76.

· Andersen, M. L., Brok, P. & Mathiasen, H. (2000). *Empowerment – teori og praksis: Empowerment på dansk*. Frederikshavn: Dafolo.

· Bernstein, B. B. (2000). Pedagogy, symbolic control, and identity: Theory, research, critique. Rowman & Littlefield.

· Børne- og Ungdomsforvaltningen (2015). Skabeloner og vejledninger. http://mitbuf.kk.dk/artikel/skabeloner-og-vejledninger København: Københavns Rådhus.

· Cook, A. & Tashlik, P. (2008). *Talk, talk, talk: Discussion-based classrooms*. New York: Urban Academy.

· Dewey, J. (1916). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. New York: The Macmillan Company.

· Eraut, M. (2000). Non-formal learning and tacit knowledge in professional work. *British Journal of Educational Psychology, 70*(1), 113-136.

· Freire, P. (1974). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: The Seabury Press.

· Hattie, J.A. (2013). *Synlig læring – for lærere*. Frederikshavn: Dafolo.

· Honneth, A. (2003). *Behovet for anerkendelse. En tekstsamling*. København: Hans Reitzels Forlag.

· Illeris, K. (red.) (2009). *Læringsteorier*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.

· Krogh-Jespersen, K., Kirkegaard, P.O. & Petersen, B.V. (2014). *Reformpædagogikken revitaliseret*. Aarhus: Forlaget KLIM.

· Lave, J. & Wenger, E. (1991). *Situated learning*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

· Lave, J. & Wenger, E. (2003). *Situeret læring og andre tekster*. København: Hans Reitzels Forlag.

· Lave, J. (2004). Læring, mesterlære, social praksis. I K. Nielsen & S. Kvale, *Mesterlære: læring som social praksis*, (35-54). København: Hans Reitzels Forlag.
· Lewin, K. (1946). Action Research and Minority Problems. I G.W. Lewin (ed.), *Resolving Social Conflicts Field Theory in Social Science 1997* (143-152). Washington DC: American Psychological Association.
· Wenger, E. (2004). *Praksisfællesskaber*. København: Hans Reitzels Forlag.
· Zimmermann, M. A. (2000). Empowerment Theory: Psychological, Organizational and community Levels of Analysis. I J. Rappaport & E. Seidman (Eds.), *Handbook of Community Psychology*, Part 1, Chapter 2, (43-63). New York: Springer US.

9. DISTRUST, STIGMATISATION & SOCIAL EXCLUSION

Kevin Anthony Perry

The point of departure for this Thinking Note lies in an instant of self-reflection while preparing a speech about trust and distrust to be delivered at a conference on social exclusion. During this reflective moment, I wondered about the order and interplay between distrust and stigmatisation. In the literature, both concepts sometimes appear together, but it is not clear how the two interplay and trigger (cause or generate) one another (if that is the case). Stigma refers to the mechanism in society whereby particular individuals and/or groups become negatively labelled as 'blemished, polluted persons' to be avoided especially in public places (Goffman, 1963). Distrust refers to wariness (Lewicki et al., 1998), deception (Deutsch, 1958), suspicion (Chang & Fang, 2013), cynicism and avoidance of interaction (Bies & Tripp, 1996; Bijlsma-Frankema, 2004; Bijlsma-Frankema, 2015). Both stigma and distrust are powerful concepts that affect the attitudes of "normals"[1] in society towards socially unaccepted others. Ultimately, these 'attitudes' trigger various forms of discrimination towards the socially undesired in society and reduces their chances in life (Goffman, 1963). Social exclusion is a concept with multiple meanings (Turner, 2006). For brevity, in this Thinking Note, social exclusion refers to discrimination that can prevent individuals, group or communities from participating fully in society. For instance, exclusion from higher education, the labour market, from services (e.g. housing, banking, water, gas, electricity) and social relations (Gordon et al., 2000). Often, the different forms of exclusion interconnect (intersect) with one another and with poverty.

This Thinking Note ponders over the interplay between distrust and stigmatisation. On the one hand, do people distrust others because they are stigmatised, or on the other hand, do people stigmatise others because

1. Goffman (1963) uses this term to refer to "those who do not depart negatively from the particular expectations at issue" (p.15). In other words, 'normals' are people who are not perceived as 'different' from the majority population, whereas people with stigma are perceived as "not quite human" (ibid).

of distrust? Alternatively, do distrust and stigmatisation arise simultaneously – two dynamic mechanisms that co-produce one another? Perhaps the overriding question concerning the sequence of distrust and stigmatisation is a bit like the age old quandary about: "which came first, the chicken or the egg"? Perhaps the question concerning the order of distrust & stigmatisation may be unsolvable.

In this Thinking Note, I utilise some framings of stigmatisation and distrust from relevant literature to establish any similarities and differences between them. After outlining these two concepts, I draw on empirical examples (from my Ph.D. dissertation, Perry, 2012) that focus on the Danish context to illustrate stigmatising and distrust at play. I show how these different notions have implications for people in everyday life.

Stigmatisation

> "Each society creates hierarchies of desirable and undesirable attributes and sets of rules for the management of such attributes".
> (*Ainlay, Coleman & Becker*, 1986, p.1).

The social structure and belief system of a given society usually define who holds (and the type of) power (Becker & Arnold, 1986). Power involves the ability to maintain social control over subordinates by people in privileged positions (ibid). Those in control in society have the power to impose their norms, values, and beliefs on the powerless (ibid). This is a key point and as Ainlay et al. (1986) point out national contexts and national ideologies and definitions of the situation are crucial for stigmatisation. Society creates methods by which to sort people into diverse categories and assign attributes thought to be normal for members of such groups (Goffman, 1963). Frequently academics play a significant role in constructing such categorizations and by doing so influence social control over such groups by defining them as 'deviant'[2] or by creating pseudo-theory

2. The labelling or defining others deviant by researchers was a source of irritation for Erving Goffman (1963): *"It is remarkable that those who live around the social sciences have so quickly become comfortable in using the term 'deviant', as if those to whom the term is applied have enough in common so that significant things can be said about them as a whole. Just as there are iatrogenic disorders caused by the work that physicians do (which then gives them more work to do), so there are categories of persons who are created by students of society, and then studied by them"* (1963, p.167). A good example of this is the dubious theory of 'social inheritance' and how it informs both social policy and social research in Denmark. Morten Ejrnæs points out: *"Politicians, unfortunately, have commissioned much research on child development and have dictated the research theme 'social*

to explain certain behaviour, which in turn, informs public policy. Stigma is not a property of individuals; rather it is a social construct that reflects culture (Ainlay et al., 1986) and the sociohistorical context (Becker & Arnold, 1986). In other words, stigmatisation does not reflect the attributes of any persons that become stigmatised; rather it reflects the attitudes of people within a particular culture based on historical and current (economic, political or social) events. For example, at the time of writing (December 2015) people fleeing from the man-made atrocities in Syria are stigmatised as *potential terrorists* rather than the *victims of terror*. This is linked directly to the murderous acts in Paris where terrorists (affiliated to the so-called Islamic state) killed at least 129 people (Mailonline App, 17th November 2015). The stigmatisation[3] of refugees as possible terrorists became exacerbated when authorities found the passport[4] of a Syrian refugee in the proximity of the remains of one of the terrorists. Consequently, due to "security fears," eighteen US states have said that Syrian refugees are no longer welcome after the Paris attacks (BBC News App, 17th November 2015). Shortly after the atrocities in Paris, a husband and wife (both so-called radicalised Muslims) murdered fourteen people in California, USA. Subsequently, the rhetoric widened from 'just' stigmatising all Syrian refugees as potential terrorists to stigmatising all Muslims as undesirables to USA.[5] The rhetoric advanced by one of the world's richest and most powerful men not only increased distrust towards all Muslims,

inheritance'. Researchers have uncritically maintained social inheritance in the mistaken Jonsson sense as "heritage problems" that partly legitimises a concept that can be used on anything that affects child development. The result is that scientists have contributed to a vague and ambiguous concept and passed it on to practitioners as a professional, scientific concept for use in work on child development. Thus, politicians and scientists have helped to maintain a concept that is vague and ambiguous, i.e. pseudo-academic that stigmatises and demonizes children and individualises problems that hinder recognition and respect within educational work. Finally, the researchers allowed the emergence of a new myth about how to eliminate inequality in society" (2008, p.13).

3. Goffman's (1963) advances three major types of stigmatising conditions: "abominations of the body" (physical deformities); "blemishes of individual character" (e.g. criminal records, 'unemployed'); "tribal stigma" (stigma associated to "race", ethnicity, religion).

4. There is growing evidence that the terrorist group now has the means to produce Syrian passports (www.express.co.uk).

5. The leading Republican candidate (at the time of writing) to become the party's nominee for US presidential candidate Donald Trump called for a 'total and complete shutdown' of borders to all Muslims (www.theguardian.com/us-news). Subsequently, Donald Trump 'put his money where his mouth is' and visualised his position on Muslims directly into the homes of Millions of Americans through a television advert campaign: http://news.yahoo.com/donald-trumps-first-tv-ad-154500259.html

it also stigmatised them as a common enemy. As Ainlay & Crosby (1986) point out *"stigma involves situations where one individual or group treats another individual or group as less than fully human"* (1986, p.17). This is a key point and seems to be a phenomena occurring in many Western countries in recent times where the parties on the right of the political spectrum seem to have been gaining major momentum. During economic stagnations, the social-control function of stigma seems to be especially intensified (Ainlay et al., 1986). At the societal level, social stratification intensely influences the process of stigmatising the powerless, a social process that filters down to the micro-level.

At the face-to-face level of interaction, stigmas can be understood as transpiring through social encounters (Scott & Miller, 1986). While agreeing with this claim, it is also important to remember that ideologies that instigate stigma and distrust are top-down driven (as illustrated above). Often top-down prejudiced attitudes towards people with minority ethnic heritage, asylum seekers, immigration and integration are accepted by a large proportion of the population as 'common-sense' (Perry, 2012). This implies an accepted institutionalised perspective rooted firmly in national culture and denotes a dialectical process between social structure and human agency whereby social structure can influence the actions of individuals, and the actions of individuals can affect social structures (ibid).

Becker & Arnold (1986) argue that stigmatised individuals continually struggle with negative attitudes and with the devalued status that accompanies them and must continuously develop strategies for dealing with the stigma – I agree entirely with this claim, but also think that stigma effects can change or, at least, lessen sometimes depending on the social context. For example, during the fieldwork phase of my Ph.D. research in Denmark, I spent nine months in two large social housing complexes. The people that I interacted with told me that they liked living there because they felt free and safe. However, when they left the safety of the housing complex to go into 'town' or other public spaces frequented predominantly by the majority population they said they felt insecure, like criminals and that everyone was staring at them. So in some situations and social contexts, the effects of stigma can lessen or temporarily disappear until one leaves sanctuary. In some situations, stigmatised individuals have more agency in some spaces than others.

Writing about the Swedish context, Pringle (2008) reinforces the idea that for people with minority ethnic heritage, living in socially marginalised housing complexes can offer partial sanctuary from the stigmatisation and racism that they endure in much of mainstream ethnic majority society. To illustrate this point, Pringle (2008) utilises an empirical example of a

middleclass Swedish academic of mixed heritage who moves back to live in Sweden after a period of residence in England:

> "When I moved from England, I chose to live in [place name]. I wanted to live in [place name] because I have friends there, but also because I did not wish to live in an area where I was the only, or one of only two that did not look Swedish. Because it was like … when I was a child … Me and my sister was always the only two in school, in the class and the like. But also because of our children or my children, I thought … 'No, I do not want them to experience that, so I would rather live in a place where there is cultural diversity'. But here in our area, there are 95 per cent and maybe only five per cent Swedish" (*Pringle*, 2008, p.112).

The narrative suggests that the speaker prioritises the welfare of her children high. Despite having other housing alternatives she chose to live in a social housing complex (along with the challenges that come with living in a socially deprived, marginalised area) where her children do not 'stand out from the crowd' – in short attempting to shield her children. When considering the 'social, cultural and economic capital' at her disposal, the choice of housing for this academic indeed affirms the degree of racism that she and her family experienced from "normal-Sweden" (Pringle, 2008, pp.112 – 113). I strongly agree with Pringle (2008).

Social processes used to stigmatize and construct stereotypes begins when people legitimizes each other's frames (definitions) in "we-groups" (Aarts et al., 2011). Stigma occurs in social interaction that takes place between the so-called "normal people" and those who are "different" from the majority, because they bear a physical, psychological, ethnic or social "discrediting characteristic" (Goffman, 1963). It is in social interaction and negotiation between people that this defining process takes place. Frames are made legitimate in "we-groups" through the retelling, consolidation and reinforcement of claims, which become defining "truths" both within the group and in other contexts (Aarts et al., 2011). Through this framing (defining) process people construct group identities for themselves and categorize others – here people often talk about "them" and "us" (ibid).

Distrust

Compared to the large body of literature that deals with stigma, the research dedicated to distrust is quite limited. Most of the literature tends to deal with the concept of trust at the interpersonal level and typically con-

ceptualises distrust as the opposite of trust. This may often be misleading, providing a static view of trust and distrust while ignoring the complex multidimensionality of relationships where both trust and distrust can co-exist in the same relationship (Lewicki et al., 1998). Lewicki et al. (1998) define trust in terms of "confident, positive expectations regarding another's conduct" and distrust as the "confident negative expectations regarding another's conduct" (1998, p.439). Lewicki et al. (1998) maintain that the term "another's conduct" addresses the words, actions, and decisions of the other and how she or he makes decisions (ibid). Further, they assert that

> "both trust and distrust involve movements toward certainty: trust concerning expectations of things hoped for and distrust concerning expectations of things feared" (*Lewicki* et al., 1998, p.440).

In this Thinking Note, I adopt Lewicki et al.'s, (1998) definition of distrust.

Similarly to stigmatisation, distrust occurs at every layer in society through social processes (comparable to those described above). At the societal level, national values, norms, ideologies and definitions of the situation frame those deemed unworthy in distrust. There are many examples to be found in policies that deal with immigrants and immigration (see example below).

At the face-to-face level of interaction social actors choose to distrust others in the present based on future negative expectations and reputations created in the past (process perspective) (Perry, 2012). Distrust evokes powerful emotions such as anxiety, suspicion, resentment, dread and paranoia (Solomon & Flores, 2001). Distrust can lead to conflict and social exclusion if escalated, distrust and conflict become destructive phenomena wherever they occur (Perry, 2012).

Distrust is a powerful tool to stigmatise and socially exclude individuals and groups from social interaction. Moreover, distrust becomes a powerful tool for initiating collective social action against identified common enemies (Perry, 2012).

Empirical examples

As mentioned above, two examples are used here to offer an anchorage in exploring both concepts within the same text. The first example occurs at the governmental policy level and the second at the street level of interaction. During the original data analysis, I combined Goffman's Frame Ana-

lysis with some of the literature on trust and distrust and focused on the text producers framing (defining) of others regarding trust and distrust. These examples are useful in this Thinking Note in order to try and identify the sequence of distrust and stigmatisation while seeing how they interplay.

Governmental Policy Level Example

During my Ph.D. Dissertation, I purposely selected the Danish government policy of 'Getting the Ghettos Back to Society' (2010) [Ghetto tilbage til samfundet] because it specifically targets people with minority ethnic backgrounds and the places where many residents with minority ethnic backgrounds live. Further, the policy firmly labels the places where many immigrants live as so-called "ghettos". The term "ghetto" in Denmark is synonymous with the word slum and is used widely in the public debate to frame social housing complexes as places to avoid. Including and studying this document was crucial to my overall analysis because it locates the local authority and its actors in the wider cultural and structural landscape, while illustrating the (previous, previous, and now at the time of writing (late 2015) current) governments framing of people with minority ethnic backgrounds.

Example 1: Policy Level:

> "Today, we have 29[6] neighbourhoods in Denmark with huge challenges that fall under the heading of ghetto. These are areas where a high proportion of residents are unemployed. Where relatively large numbers of residents are criminals and where many Danes with immigrant backgrounds live". (Danish Government 2010, p.05).

This text is from the opening of the document mentioned above, which from the start stigmatises people with minority ethnic backgrounds and

6. Worth noting that the 29 neighbourhoods mentioned above were already stigmatised by the government as they all figured on the 'official" list of ghettos.' To 'qualify' as a 'ghetto' two out of three criteria had to be fulfilled: A) "1,000 residents or more, where the proportion of immigrants and descendants from non-western countries exceeds 50 percent"; B) "Percentage of 18-64 year old's not connected to the labour market or education institutions exceeds 40 per cent"; C) "Number of convictions for breaching the Penal Code exceeds 270 people per 10,000 residents" (2010, p.37).

defines the places they live as a "public problem". The text cleverly connects unemployment, criminality, immigrants and residential housing all in the same paragraph. This example clearly stigmatises and marginalises people with minority ethnic heritage and the places where they live. What is more, the text promotes distrust ["confident negative expectations"] rather than the trust of people with minority ethnic backgrounds. In this example, one could say that stigmatising people and places in this way promote distrust. However, we are not privy to the backstage processes of the text producers and so we do not know if this policy is fundamentally based on distrust, stigmatisation, racism or a combination of all of these and other considerations. Nevertheless, what we can say with some confidence is that this policy document and similar policy documents dealing with immigration are significant for their dissemination of both stigma and distrust within the public debate about immigration. During my Ph.D. analysis, I found that the policy paper mentioned above framed (defined) people with minority ethnic backgrounds and the places they live as being worthy of high distrust. Looking at my Ph.D. work again brings home another key point concerning the dissemination of stigma and distrust in society – and that is the mass media. At the time of the policy launch, the key points of the policy were transmitted by the mass media. It is therefore not unreasonable to suggest that the policy impacted on how members of the majority ethnic population think about and frame people with minority ethnic backgrounds (and the places they live). The election result of 2015 in Denmark supports this suggestion. In June 2015, the coalition led by the Neo-Liberal Party (Venstre) won the election riding on the backs of the Danish People's Party that received approximately one-fifth of the votes (doubling its mandate in comparison to the 2011 election), after promising tougher laws on immigration.

Example 2: Micro-Level:

Example 2 takes place at the micro-level of interaction during a dialogue with Asad (young man of Palestine heritage) inside a community centre one Friday evening in January 2010. During the encounter, he was quizzing me about my purpose for been there (community centre). Accordingly, a dialogue began about the focus of my research, which leads to the following example:

> "One of my friends was in trouble, so I asked 'Margret' for some advice ... a few days later the police came to my house to ask questions ... I told them nothing ... anyway, my friend got arrested.. she went behind my back to the police … it made me feel really bad ... I lost all confidence in

her, she's a snitch, and I do not want anything more to do with her". (Source: Field Diary 2010).

Example two strongly suggests that distrust transpired first in the relationship between the speaker and 'Margret' (who was the manager of the local youth club & outreach team – and an elected member of the town council) – as Asad clearly says, he *'lost all confidence in her'* before he stigmatises her as a snitch[7] (translates to stikker in Danish). During my Ph.D. dissertation, my data analysis clearly shows that the basis of Asad's (and many other young men's) distrust of Margret and her team of SSP outreach youth workers is knowledge of her (and them), through the experience of interaction and subsequent sense-making processes. Through a series of interactions, over time, they have learned to have *"confident negative expectations"* towards these workers whose behaviour is predictable. Basically, Asad (and others) chose to distrust 'Margret' (and most of her team) in the present, based on future negative expectations of potential harm. Storytelling in this context creates a reputation for the SSP workers, which spans distance and time, shaping the views of others about them – essentially, in the eyes of the young men at least; they are snitches and treated as such.

Conclusion

When considering the two concepts of distrust and stigmatisation, it is not clear about which of them emerges first; probably, in most cases they emerge simultaneously and support one another. It is possible though to identify a number of elements that both concepts have in common. When considering the two concepts it seems there are more similarities than differences. Both stigma and distrust occur at all levels in society through social processes and are products of definitional processes. Moreover, both concepts have similar aims and purposes which mainly concern defining others as bad where the strategy is to avoid interaction and create difference between 'them and us'. Throughout this Thinking Note, I have mentioned 'framing' on a number of occasions, yet I have not really engaged with the theoretical concept of frames as such. However, after considering the defining element of both distrust and stigma, on reflection; I

7. There is a wealth of research that illustrates the possible negative consequences of been defined as a snitch (or potential snitch). Snitching breaks the cardinal rules for interaction in many contexts and In-groups. For more on 'snitching' see Perry (2012).

Stigmatised, distrusted and isolated from the majority.

believe that Goffman's Frame Analysis offers a broader scope in which to think about how people perceive social relations. Goffman (1974) argued that if we can understand how people's assumptions about others works, we will be able to show how "reality" is constructed (Manning, 1992). Goffman's Frame Analysis can be applied to identify the various elements of individuals' behaviour, which are used to interpret and understand people's actions and intentions. A frame is a mental construct that is used by social actors to perceive, locate, identify and categorize people and situations (Goffman, 1974). The framing process is a subjective act in which the individual draws on culture, experience, education and expectations to make sense of his experience of a social situation. Primary frames reflect social groups' frames of reference in terms of norms, values, cultural understandings and preconceptions. In that theoretical context, perhaps we can say that stigma and distrust are mechanisms that people use to interpret, make sense of and organize situations.

Literature

· Aarts, N., Lieshout, M. van, Woerkum, C. van (2011). Competing Claims in Public Space: The Construction of Frames in Different Relational Contexts: In W.A. Donohue, W.A., G. Randall, & S. Kaufman, (Eds.) *Framing Matters: Perspectives on Negotiation Research and Practice in Communication* (234 – 252). New York, Peter Lang Publishing.

· Ainlay, S.C., Coleman, L.M., & Becker, G. (1986). Stigma Reconsidered: In S.C. Ainlay, G. Becker, & L.M. Coleman (Eds.). *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma* (1 – 13). New York, USA: Plenum Press.

· Ainlay, S.C. & Crosby, F. (1986). Stigma, Justice and the Dilemma of Difference: In S.C. Ainlay, G. Becker, & L.M. Coleman (Eds.). *The Dilemma of Difference – A Multidisciplinary View of Stigma* (39 – 57). New York, USA: Plenum Press.

· Becker, G & Arnold R. (1986). Stigma as a Social and Cultural Construct: In S.C. Ainlay, G. Becker, & L.M. Coleman (Eds.). *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma* (39 – 57). New York, USA: Plenum Press.

· Bies, R. J., & Tripp T. M. (1996). Beyond Distrust: "Getting even" and the need for revenge. In R. Kramer, & T. Tyler, (Eds.). *Trust in organizations: Frontiers of theory and Research* (246-260). Sage Publications, Thousand Oaks.

· Bijlsma-Frankema, K.M. (2004). Dilemmas of managerial control in post-acquisition processes. *Journal of Managerial Psychology*, *19*(3), 252-268.

· Bijlsma-Frankema, K.M., Sitkin, S.B., & Weibel, A. (2015). Distrust in the balance*:* The emergence and development of intergroup distrust in a court of law. *Organization Science*, *26*(4), 1018-1039.

· Chang, Y.S., & Fang S.R. (2013). Antecedents and Distinctions between online Trust and Distrust*:* Predicting high- and low risk internet behaviours'. *Journal of Electronic Commerce Research*, *14*(2), 149-166.

· Danish Government (2010). *Getting the Ghettos Back to Society: A Confrontation with Parallel Societies in Denmark*. Albertslund, Denmark: Rosendahls – Schultz Distribution.

· Deutsch, M. (1958). Trust and suspicion. *Journal of Conflict Resolution*, *2*(4), 265-279.

· Ejrnæs, M. (2008). Pædagoger, forskere og diskursen om social arv. *Tidsskrift for Socialpædagogik,* 21, 6-13.
· Goffman, E. (1963) [1990]. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity.* London Penguin, UK.
· Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An Essay on the Organisation of Experience.* New England, USA: North Eastern University Press.
· Gordon, D., Levitas, R., Pantazis, C., Patsios, D., Payne, S. & Townsend P. (2000). *Poverty and Social Exclusion in Britain.* York, UK: Joseph Rowntree Foundation.
· Lewicki, R.J., McAllister, D.J. & Bies, R.J. (1998). Trust and Distrust: New Relationships and Realities. *The Academy of Management Review,* 23, 438-458.
· Manning, P. (1992). *Erving Goffman and Modern Sociology.* Cambridge, UK: Polity Press.
· Perry, K.A. (2012). *Framing Trust at the Street Level: An Empirical Interpretative Study of Distrust and Trust between Frontline Public Sector Employees and Young Men with Minority Ethnic Backgrounds in Denmark.* Roskilde University, Denmark [Published in book form by Scholars Press in 2013].
· Pringle, K. (2008). Intersektionalitet og det sociale arbejdes praksis. In M.H. Jacobsen, and K. Pringle, (Eds). *At forstå det sociale: kunsten at forbinde teori og praksis* (112-113). Copenhagen, Denmark: Akademisk Forlag.
· Scott, R.A., & Miller, D.T. (1986). Foreword (pages xi – xiii): In S.C. Ainlay, G. Becker, and L.M. Coleman (Eds). *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma.* New York, USA: Plenum Press.
· Solomon, R.C. & Flores, F. (2001). *Building Trust: In Business, Politics, Relationships, and Life.* New York, USA: Oxford University Press.
· Turner, B.S. (2006). *The Cambridge Dictionary of Sociology*: Cambridge, UK: Cambridge University Press.
· Internet Sources:
http://www.theguardian.com/us-news/2015/dec/07/donald-trump-ban-all-muslims-entering-us-san-bernardino-shooting (Accessed 13th December 2015).
· http://www.express.co.uk/news/world/625909/ISIS-Islamic-State-Passport-Printer-Raqqa-Deir-ez-Zour-Syria-US-Homeland-Security (Accessed 17th December 2015).
· http://news.yahoo.com/donald-trumps-first-tv-ad-154500259.html (Accessed 6th January 2016).

10. SAND NEGRO

Mira C. Skadegård

Let me start with a narrative as it was recounted to me by a Danish university student. We will call him Mark. Mark was part of a group of second and third year students who recently volunteered to plan an introduction week for incoming first year university students. During the course of this otherwise seemingly friendly and jovial planning session, one (white) student, we can call him Jan, referred to Mark as a *sandneger* (sand Negro).[1] A discussion arose between the two.

Mark is a well-respected and well-liked student, who is known for his academic proficiency. He is well-informed on issues of racism and discrimination, and involved in anti-discrimination efforts at his university. Mark immediately protested the term *sand Negro*. He explained why it was neither funny, nor neutral or acceptable, and why he found it personally offensive. Mark defined his terms and clarified how terms such as Negro and sand Negro infer notions of biological race. He outlined how such naming draws on negative and hierarchical connotations and why he found this insulting and inappropriate. He perceived this as an effort to address the issue and the language, rather than accuse Jan of wrong-doing.

Jan claimed (perhaps defensively, perhaps genuinely, maybe a bit of both) that *sand Negro* was an appropriate term that was both accurate and, he insisted, humorous. He maintained that there was no racist or negative intent, no deeper meaning. He argued that *sand Negro* was merely a reference to a particular *shade* of skin color. Several others in the group supported him, agreeing that Mark overreacted, was too sensitive, and interpreted incorrectly: Mark could not take a joke. Despite Mark's well informed response, he described feeling deeply frustrated by the interaction.

As this narrative illustrates, words like sand Negro and those to which it connected (Negro (neger) and mulatto (mulat)) among other racial terms – remain in use in Danish (and other European) everyday language use, media coverage and social discourse (Essed & Nimako, 2006; Ki-

1. Derogatory term used to refer to persons who are perceived to have North African, Middle-Eastern, Arabic descent, also translates as sand nigger. In Danish, neger is more accurately translated as Negro.

lomba, 2013; Skadegaard Thorsen, 2008; Skadegaard Thorsen, 2014).[2] Terms such as these infer biological racial constructions and draw on historical notions of racialized difference. Yet their use is often qualified and justified by legitimations suggesting that they are merely factual and descriptive, rather than embedded in historical frameworks and dense with racially discriminatory intonations. The use of such language can be rife with contention, as in the above interaction, which indicates a conflict or struggle in regard to how we negotiate and define – and on which premises we may do so – in connection with constructions of race.

In this article, I ask what is involved (and at stake?) when identity, for example, in terms of racial labelling, is negotiated between people who are racially minoritized and majoritized? How is exclusion and discrimination connected to negotiations of this type? My premise is that such negotiations are situated within and draw on structural discrimination (underlying discriminatory frameworks). Further, I posit that the tension which incurs during negotiations from these differing vantage points exists in a shared ideological framework and within a particular, racially asymmetric power relationship. In researcher Derald Wing Sue's terminology, this tension can be described as a *clash of realities* (Sue, 2010). As I will discuss below, I see this as more of an impasse, or an ongoing, deep-seated form of asymmetric check-mate. This form of interaction operates within a shared framework of understanding which makes up the back drop for the kinds of conflict that are in question here.

To address this, I start with some background in which I introduce my concept of structural discrimination and analytical approach. Thereafter, with the above narrative as a point of departure, I discuss some dynamics and challenges using a structural discrimination framework as well as analytical concepts from postcolonial discourse theory, which I introduce below.

Background

While there is a broad range of academic research which addresses issues of power and difference relevant within a discrimination framework, this article draws primarily on the following. Postcolonial feminist discourse

2. Discussions and debate on the use of such terms in Danish contests can be seen in a number of contexts. See, for example:
http://politiken.dk/debat/kroniken/ECE2331897/vi-benaegter-strukturel-diskrimination/

theory, in particular the work of Gayatri C. Spivak, which provides a theoretical conceptualization of the relations between majoritized and minoritized positions. Richard Delgado and Jean Stefancic's contributions, among others, in the field of critical race theory, are central to the framework within which discrimination is understood here. Further, racism and discrimination studies, in particular Pia Justesens's clarification of the distinction between racism and discrimination as well as the theoretical development of the notion of structural discrimination (Hill, 1989; Pincus, 1996; Kamali, 2009) are fundamental.

Structural discrimination, a central conceptualization in this paper, is discursive and hegemonic. It is understood in terms of dominant ideological structures and includes normative frameworks and historical imbrications. As such, it departs somewhat from much research literature in which there is often a conflation or overlap between *structural* and institutional discrimination (Pincus, 1996; Kamali, 2005; Eckberg, 1980; Henry & Tator, 1995).[3] In this sense, it is more encompassing than more institutionally framed usages of the term and includes non-institutional, gray areas of interaction where discrimination is explicitly but also implicitly and subliminally expressed.

This ideological and normative conceptualization is useful when exploring discrimination that is enmeshed in norms, practices, and frameworks which underlie (lie beyond) accessible and intelligible aspects of interaction and naturalisations of norms and beliefs. In this way, this understanding of structural discrimination can be seen to converge with much research that is being done on racism. For example, Philomena Essed's notion of *everyday racism* (Essed, 1991), Derald Wing Sue's (2010) development of racial *microaggressions*, Eduardo Bonilla-Silva's (2010) racism without racists, and Grada Kilomba's (2013) approach to underlying forms of racism in German contexts, among others.

It should be emphasized that my use of discrimination is based on the United Nations international framework on Human Rights, and includes *all* discrimination grounds (Justesen, 2003). In this way, my approach differs from the above mentioned work with racism. Further, structural dis-

3. Structural discrimination is specifically defined and discussed in sociological work and in psychological research. It is referred to in philosophical and legal studies. A number of game-changing country reports over the last decades have also directed their focus to structural discrimination in national and institutional frameworks, for example Britain's Stephen Lawrence Report (1999) and Sweden's Glass House report (2005). In these, the term structural discrimination is often used synonymously with institutional discrimination.

crimination is more inclusive than racism. That is, discrimination is understood in terms of race, ethnicity, gender, sexual orientation, age, social background, heritage and other recognized grounds for discrimination. As such, it cannot be conflated with or restricted to race, racial discrimination, or racism. Further, there is a noteworthy distinction between discrimination and racism. Racism is an ideological notion, while discrimi- nation is an action or doing that has a (material and/or psychological) negative impact on the rights and freedoms of minoritized others. Discrimination is understood as something that can be regulated or legally sanctioned, whereas beliefs and ideology are, in principle, a private matter (Justesen, 2003; Quillian, 2006). While this may seem pedantic, it appears to matter in terms of the negotiations around racially inflected interactions.

A common denominator in this theoretical and analytical framework is a focus on discrimination challenges such as exclusion, power and voice in the context of specific, relevant marginalized groups. Gayatri C. Spivak's postcolonial discourse theoretical work addresses oppressive constructs, arising from historical sedimentation and material realities which have changed outward form or political structure (while yet inflected with colonial residue), and are central to underlying logics within racialized constructions of difference. This perspective opens possibilities for examining the role underlying power frameworks and neglected, historically situated and postcolonial perspectives may play in contemporary, Danish discrimination dynamics.[4] As such, this approach makes good sense in a structural discrimination perspective. The productive aspect of constructions and positionings based on national and regional, as well as other social categorizations, are useful in exploring structural discrimination in postcolonial (European) contexts. Specifically, I draw on the concepts of margin and center, sovereign subject and sedimentation, as defined in Spivak's work.

Another central body of research which informs my approach is critical race theory (CRT). CRT draws on postcolonial as well as discursive theory (Stefancic, 2001), and addresses the explicit workings of discrimination, race, and power in institutional contexts. CRT has been instrumental in broadening the scope of understanding in regard to institutional, structural, and social elements of race, class and gender discrimination, for example by introducing and integrating an intersectional perspective, introducing the concept of micro-aggressions, as well as interrogating formal institutions and legal frameworks.

4. Denmark has a considerable yet underplayed colonial history. See, for example, Andreassen, 2011; Rodriguez, 2011; Blaagaard, 2010.

In alignment with the above, I include elements of research on the psychological consequences of discrimination, prejudice and bias. In particular, Grada Kilomba's and Philomena Essed's Fanon inspired approaches to racism, and Derald Wing Sue's notion of a clash of realities contribute to the forthcoming analysis.

Constructing the Other

One way to understand the above described interaction between Mark and Jan is to employ Spivak's concept of a Western/sovereign subjectivity. This conceptualization of a hegemonic, discursive and situated (Western) power describes an abstract condition of position that represents the dominant social order. It can be seen as a form of authoritative, normative power or space of construction – from which the other is formed and upheld. It is not intended to be understood as a concrete individual or specific social community (Spivak, 1999).[5]

What I infer here is the formulation, from a space of power, of identity which remains embroiled with the constructing subject. This powered subjectivity cannot tear itself from the mirror image, the existence according to the dominant subject, what in this paper is understood as dominant, hegemonic discourse. It describes a context or process in which the racialized "other" of the dominant, hegemonic subject is constructed via rhetorical structures of oppression and beliefs. Further, this construction depends on and is enmeshed in the constructing subject, it is its necessary other. Whiteness, for example, is conceptualized against, or exists, if there is something that is not-white. Identity cannot separate itself from the mirror image, existence according to the dominant subject, or what can also be understood as dominant discourse.

This sovereign subject defines the other within its own terms; it constructs a position and identity. One might say that the *other* only exists within a process. It can have no real positionality or self – it does not own its subjectivity (not to imply that this is necessarily possible). What is central here is the marginalization inherent in the position of the defined rather than the definer within an hegemonic structure (Ibid). The *other*, by

5. This is first formulated in a passage concerned with a particular Foucauldian explanation of a Deleuzian statement in Spivak's earlier and notorious "Can the Subaltern Speak." It is later re-articulated in A Critique of Postcolonial Reason. See also chapters 7 & 8 in In Other Worlds. The Western masculine sovereign subject is the defining subject is that subject of knowledge which produces the "other" of the west, or Occident in Edward Said's terms, and is itself produced by the imperialist project.

being defined, rather than defining itself, must and will only exist as an object in the sovereign subject's ideological structure and under its gaze. An asymmetric positioning where construction and power to define and position must always reside within the framework of the sovereign subject. As Edward Said emphasizes, the relative dominance or position of power of the defining force ensures the strength of the definition (Said 1978).

Taking this sovereign subject as a premise, I am interested in how the *other* is able to navigate and negotiate. I don't mean to infer that this other is to be understood in terms of subalternity – the absence of subjectivity in this conceptualization doesn't necessarily infer such a position. Perhaps it is more of an invisibility. Regardless, I am interested in this strange co-dependent construction of identity and what potential there is to either navigate or extricate oneself from its grip. What does this non-subjectivity, or non-owning of self, *do*? In what ways is this non-subjectivity, or continuous navigation within a context wherein the individual's own potential understanding or defining of self is always invisible or in opposition, influence racialized interaction?

Asymmetry

Keeping the above in mind, a number of things can be foregrounded in the interaction between Mark, Jan and the group of students. The most obvious is perhaps the asymmetry inherent in a racialized position, further emphasized by Mark standing in opposition to a dominant white majority context. This positioning can also be described in terms of margin and center. Jan can be seen to represent (stand in for) the dominant sovereign subject or center, while Mark is racialized and constructed in terms of a *sand Negro* via a marginalizing gesture (discrimination on the grounds of race) by the dominant framework. Interestingly, even when he uses formal knowledge it appears that the problem of his position cannot be overcome. Jan resists and dismisses Mark's opposition with support from the group, emphasizing Mark's (perhaps futile) struggle to resist, and to be heard and seen (invisibility).

Mark is thus closed off from determining his identity. He is relegated to the margin, or even erased as subject. The discrimination he experiences lies in being denied legitimacy on the basis of his skin color. He is refused the right to define his own subjective experience and to be heard on equal terms within the group. Despite Mark's implementation of formal knowledge and explanations, the situation shifts from knowledge (which only Mark seems to have) toward the personal. In a classic postcolonial construction of the racially marked irrational, emotional other (Said, 1979), Mark is construed as emotional and wrong (unable to correctly code the

situation). Mark either loses (or never had) legitimacy in terms of how he is seen. It appears that there is little possibility of resisting such subjectification. Mark has already lost, so to speak, since he never really was in the running. Positioned as he is in the margin, he is excluded from having a say. He cannot be part of the gaze, only subject to it. Grada Kilomba, in her discussion of the N-word describes it this way:

> "The Black subject is used as a counterpart for the *white* subject, as a mirror image that is reduced to physicality. We are perceived as images of bodies – the dancers, singers, performers, and athletes of *white* arenas (*Kilomba*, 2013, p. 103)."

One might ask which possibilities are available to Mark? If he could potentially play along, or accept and ignore the racial slur and in this way avoid contention. He can protest (call out racial-discrimination) and thus become the catalyst of discomfort or conflict. On the one hand, acceptance of such violence can have far-reaching consequences. Research has shown that complicity with racially discriminatory agendas and frameworks can contribute to a number of negative consequences such as internalized racism. On the other hand, non-complicity can also have ramifications. Derald Wing Sue describes this as a type of catch-22 (Sue, 2010) which I liken to Bateson's concept of the double bind (Bateson, 1962).

Mark is effectively immobilized. If Mark doesn't protest, he is complicit in accepting and allowing for racially discriminatory commentary and the underlying beliefs that make such terms possible to pass unnoticed (structural discrimination). Allowing such words to pass, he would be part of a pattern of reproduction and perpetuation of such language and, in Sara Ahmed's terms, the meanings that *stick* to such terms (Ahmed, 2004). As a racially minoritized person, his compliance might even lend legitimacy to the use of such terms.

However, when he *does* protest, it affirms his racialized difference and his experience as different from that of his peers. As such, opposition can function to marginalize him further. Among other things, his protest gives rise to a discussion about racism which, in Danish social contexts, is contentious and taboo (Skadegaard Thorsen, 2008; Skadegaard Thorsen, 2014). Mark is seen to contribute to a negative turn in the context of amicable and jovial interaction. He ruins the fun by being perceived as oppositional. The situation becomes personal. Instead of discussing the situation wherein such a term is acceptable the concern seems to be to defend norms and embedded racial discrimination. In this way, a situation that is painful and even harmful to Mark (Sue, 2010), becomes even more so since the impact on Mark is deemphasized and instead, the situation

turns toward a defense and exoneration of Jan and the dominant, collective beliefs upon which he draws his legitimacy.

Seen in relation to distinction between racism and discrimination, the interaction de-emphasizes the discriminatory action (name calling) in favor of privileging racism (concern for defamation of Jan's character). Such a move – focusing on the ideological position of the violator (racism) rather than the impact on the target (discrimination) – results in an exacerbation of discrimination, the target of discrimination becomes even further displaced.

Gray Zone

A point that is also worth discussion is the question of humor. Jan tells Mark that sand Negro is used in fun, as a joke. By saying this, he preempts Marks potential to contest racial discrimination and racism in several ways. Mark becomes locked in a double bind because to contest discrimination and point to racism will call attention to his marginalization. The humor argument infers that Jan *knows* the shared social codes and is thus able to understand a joke whereas Mark – who is told that he doesn't get the joke – is marginal and thus exists outside the shared framework. As such, marginalization is compounded. Mark is constructed as overly sensitive and emotional and thus unable to decode or understand the context properly. This erasure of Mark's legitimacy invalidates his resistance.

It is this sabotage, the dynamics of de-legitimizing and marginalization, which occur in the periphery of racially discriminatory name calling that falls under the category of structural discrimination. It is not institutional, nor is it necessarily recognizable as discrimination in in legal and normative frameworks. Yet it is comprised of complex and abstract dynamics that are underlying and enmeshed. It is a gray zone in which discrimination is concealed.

Discrimination, structural, direct or otherwise, is intimately connected to the workings of (social, normative symbolic) power (Pincus, 1996). By calling the use of sand Negro humorous, Jan invokes a very particular use of repressive power, or impact (Essed, 1991). Jan is supported by the group of peers who are part of, or witness to, the interaction between Mark and Jan. Such racialized humor in the presence of – or directed at – a single non-white in a group creates a situation where opposition and resistance is made difficult, if not impossible. "Racist talk in the presence of Blacks is an important mechanism of control (Essed, 1991, p. 258)." This type of constellation is also triangular, as Grada Kilomba elucidates in an examination of racist humor. "Such a triangular constellation permits the *white* subject to perform racism against the Black subject without being

publically judged because he knows that his group – the so called *white* consensus – will certainly support him. They support him as they support themselves. Because of its repressive function, the triangular constellation of Black people as solo and *whites* as collective allows everyday racism to be performed (Kilomba, 2013, p. 84)."

The above described co-construction of black/white skin as marker implies an imbrication between the constructing sovereign subject (normative, white, discursive and hegemonic) and the racialized other. There is no black skin without white skin against which to define it. Further, this co-construction relies on a framework of shared inferences, language and underlying knowledge. Several elements, or connotations, underlie the notion of sand Negro. One is the color of sand which, as Jan suggests, refers to a shade of skin color. It is used in connection with, or in opposition to the term Negro, which implies dark or Black skin. This is different than mulatto (mulat) which infers mixed race, and also relies on notions and images of shades of skin color. The opposition provides a paradox that makes the term *funny*. Sand lies closer to whiteness – Caucasian skin – than to blackness or what is inferred by the notion of Negro. To connect Negro (as Blackness) to sand colored (whitish) skin requires more than meets the eye, so to speak. It draws on mental landscapes, narratives, and shared underlying knowledge. Sand as desert sand and, as such images of Middle Eastern and North African landscapes (Sahara/desert) and implicated racializations of peoples connected hereto. Such connotations join together and function as elements that bear and legitimize the humor imbricated in the use of this term (Hall, 1997).

The idea that racism can be invoked in the context of fun begs further examination of the (power) relations in play within such humor. Postcolonial racial subjectification infers a subjugation of the other (Said, 1978; Spivak, 1988). It is also a use of power to mark, define and position an otherness. One could go as far as to say such a gesture suggests a sexualized dominance.[6] Cruelty or violence executed from a position of dominance via ridicule toward the subjugated and subjectified position, and which provides amusement or pleasure, suggests a form of sadistic satisfaction: Sadism as erotic pleasure instigated by causing cruelty or pain to others. Jan could be perceived as experiencing arousal from his (symbolic) sovereignty and the social violence he wreaks on Mark or the double bind he imposes on Mark. Kilomba suggests that "Racist jokes have the sadistic

6. Within a postcolonial theoretical framework the constructed Occident is described as wielding similarly sexualized dominance over the constructed Orient.

function of getting pleasure from inflicting pain and humiliation on the racial "Other," giving her/him a sense of loss toward the *white* subject. (Kilomba, 2013, p. 83)" This type of gesture infers what Kilomba calls racial sadism. Such insidious humor is funny from the position of collective, normative, white power (Jan and the peer group that support or comply with his position and as such create the normative collectivity against which Mark is positioned and singled out), and at the emotional cost of the non-white other (Mark). It is amusing from the perspective of the white collectivity by way of its juxtapositioning of dominant, racial constructions. It is sadistic in the sense that it is a violent and invasive gesture in which the target, the racialized brown/black body, is denigrated and immobilized.

The humor argument works (for white folks as humor, for racialized minority folks as a violation) because the involved parties, center as well as margin, share knowledge and a framework within which they understand the codes and implications that underlie this joke. Yet they stand very differently in relation to this framework. The power differential, potential for violence and oppositional vantage points or subject positions imbricated in globalized, racialized, postcolonial positioning evolve into a very immediate, painful situation in the local and personalized interaction within which it is played out.

Personal vs Structural

The turn toward the personal can be said to be one of the central predicaments when addressing discrimination. For example, when Mark takes issue with the term *sand Negro*, he resists. He is in opposition to the term. However, pointing out that such a term is racist becomes, or is perceived as, an accusation of Jan and Jan's moral decency (Sue, 2010). The issue thus becomes personalized and reduced to a question of whether or not Jan is moral and upright. Since racism and discrimination are not acknowledged (van Dijk, 1992; Essed, 1991; Hervik, 2006), or validated as a shared challenge we all have, they are often seen to play out as individualized dynamics. Rather than being understood in terms of a shared framework in which majority and minority are both participants, the behavior is seen as individual, negative acts (Feagin, 1977). Instead of addressing the context in which discrimination arises, the conflict revolves only around the individual actors. Since racial and structural discrimination are interplay between the common, shared normative and discursive context and the individual interactions that play themselves out within it, addressing the issue becomes limited in ways that can skew aspects of the problem.

Mark, who is victim to verbal violence becomes repositioned as aggressor when he protests. Jan contends that he didn't intend any harm. His act is framed as inadvertent, as such, he considers (and positions) himself as innocent. Jan is thus repositioned as victim to unfair accusation. Mark is now seen (by Jan and perhaps the group) as unfairly accusing Jan of racism which is seen by most as unacceptable behavior (Bonilla-Silva, 2010; Sue, 2010). Mark's precarious status is thereby compounded. Personalization and reduction of discrimination and racism to the personal level shields the issue from the broader and complex framework of structural discrimination within which it is incurred and produced.

To complicate matters further, Jan's predicament is indicative of how racially discriminatory norms entangle majority positions in discriminatory behavior. For example, it is possible that Jan retreats from his use of sand Negro because he realizes his mistake. This would mean that he *knows* the underlying implications. One could also argue that those who are socialized and enmeshed in frameworks where such language is the norm may reinforce usage of such terms. This complicity could then give cause for uncertainty as to appropriateness and potential for pain.

Legitimizing via the humor argument may be a conciliatory attempt to undo the harm. It could be argued that this type of language, because it is normalized, isn't reflected upon in daily use. Another possibility is that such language is more frequent in primarily white settings, where non-whites are not witness to it. Keeping such language under wraps is also an acknowledgement of its implications and meanings. If this is a case where such language *slips out*, it remains likely that there is a shared awareness or knowledge of the underlying meanings in play. Regardless of the reason, the impact remains the same. It does, however, open for a way of understanding that Jan, by way of a common language and framework, may also be caught within the structures of this discriminatory framework

Since discrimination and racism are often thought of exclusively in terms of the individual rather than encompassing the collective or shared structures (structural discrimination) that facilitate the continuation and normalization of racism, conflicts often play themselves out in the arena of the personal (Feagin, 1977). In a sense, one might say that Mark and Jan are cast in their roles circumstantially. The conflict that arises between them is muddled by their differing knowledge. Mark has more formal knowledge about discrimination and racism, Jan seems to draw on aspects of taken-for-granted knowledge wherein such a term is not recognized as racist. Each ends up fighting for their particular sense of right and morality, power and fairness. It is not fair that Mark is defined in terms of a racial slur, and Jan feels unjustly accused for just doing what may seem part of the shared social norms within his framework.

What is at stake?

The conflict between Jan and Mark may, in part, be understood in Sue's terms (Sue, 2010), where Jan and Mark clash because of their differing experiences or realities as persons differently positioned on the color scale. In this sense the notion of the clash of realities is perhaps useful. Mark, as a person of color, has more experience with the negative consequences of racialization, which Jan most likely does not have (Sue, 2010). I cannot help but wonder, however, if the conflict is less an expression of differing realities than a struggle over entitlement and power. Mark, as constructed other, remains always subject to (and constructed by) a particular, dominant gaze. In insisting upon being seen on different terms, he can be seen to be trying to gain a foothold in this framework – to obtain some power. Jan and his peers resist redefining Mark, and as such maintain dominance. The insistence on their right to define is consistent with the desire to maintain power; it seems that there is something to lose if they accept Mark's argument or position. For there to be a dominant position, something has to yield, in this case it becomes Mark. The clash of realities between Mark and Jan is also an impasse. Rather than having different realities, they are asymmetrically positioned within a shared framework.

Jan and Mark's respectively majoritized or minoritized positions are key to the power struggle in which they engage. The conflict rests on a right to define reality (Sue, 2010). Clearly, the dominant order or sovereign subject seems to construct the framework of possibility. By this I refer to the seeming negotiation about who may decide whether or not the term *sand Negro* is appropriate. When the majority position and the majority of voices insist on the term being harmless, they draw on a normative framework and a tradition of behavior and norms that make such a naming and defining legitimate. However, this can be said to conflict with other social norms that forbid discrimination.

If the term is merely a way to describe a particular shade of skin color, as Jan claims, then what necessitates an elicitation of this color? Why does Jan only refer to Mark's particular shade of skin color and not others in the group? One could ask whether this is a way to reposition or reify white majority (or Western masculine) entitlement? When Jan uses such terms to define Mark as *other*, he does so from a particular position. If the argument draws on what the individual players know by way of their shared, taken-for-granted knowledge, it seems necessary to look into what such knowledge is. Is it possible that Jan (or his peers), a university student in 2015, doesn't realize at some level that the term *sand Negro* is offensive? Having had no conversation with Jan, I can only assume from the form of the argument that there must be some level of awareness of its racializing

and degrading meaning. While Jan may lack formal knowledge about racialization and discrimination, he knows enough to argue that it is humorous, he downplays the significance of the discrimination inference, implying that he knows it is not a mere reference to a shade of skin color. He draws on a common framework.

I suggest, in contrast to Sue, that the implied reality clash is not indicative of separate racial realities, ideological frameworks or even conceptual worlds. I would edit this notion to a clash of positions within a shared reality. For the above described violence and dynamics to incur, there must be a common framework of understanding. The meanings gleaned from the racialized subjugation – as well as the underlying meanings that carry the jokes, can only arise via co-constructions and interdependent subjectification (and subjugation). There is a clash, but it is more one of power versus resistance. It is a space wherein co-constructed, interdependent subjects meet and mark their continuous distinction/difference as it is played out in the arena of individual interaction.

Questions and final thoughts

Who has the right to decide whether the term *sand Negro* is appropriate? Who is entitled to determine identity and truth, or to define Mark? How is legitimacy at play? What is at stake for Jan if he were to acquiesce? What is at stake for Mark if he is forced to accept such a label? These are some of the questions I examine in the above. Power differentials and the powered employment of different gestures which immobilize resistance and opposition – while perhaps even eliciting pleasure from the subjugation of the other – give cause for thought.

The above is a collection of considerations, questions, and reflections over an incident as it was recounted to me. This paper uses the incident to seek to better understand some dynamics of exclusion, racism and discrimination, and in particular how minoritized persons and positions are challenged by dominant social structures.

Mark and Jan's interaction mirrors many interchanges that have been described to me in connection with my research in structural discrimination. Their negotiation encompasses a number of the complexities minoritized and majoritized people meet in regard to racial discrimination in everyday situations. To understand this better, my exploration relies on an analytical bricolage. As described, this approach rests primarily on an understanding of structural discrimination as a discursive, hegemonic notion, postcolonial discourse theory, and research on everyday forms of racism.

There is a schism between, on the one hand, discussing abstract structures of power such as the sovereign subject, and on the other connecting this to the materiality of everyday experience. Yet, as is the case with structural discrimination, it is played out in the arena of individual interaction. The analytical avenue I have employed here has been useful in elucidating some of the complexities and challenges that simmer under the surface of everyday interactions inflected with racially constructed difference. The interaction between Mark and Jan draws on complex and shared understandings and underlying meanings. The issue, however, is met as an individual rather than a collective problem. Focus on racism (ideological and individualized) rather than discrimination (action) further contributes to the marginalization that incurs.

Further, I discuss Jan and Mark's interaction in terms of their co-constructing conditions of position. I presume that the notion of other is a product of, or enmeshed with, the constructing subject. This interdependent existence challenges Sue's notion of separate or clashing realities since the conflict and relation of power draws on a common framework in order to exist. I suggest that the clash is an impasse where resistance and pressure meet within a shared social framework, further upholding the notion of their co-construction. There is no one without the other.

References

· Ahmed, S. (Summer 2004). Affective Economies. *Social Text, 22*(2), 117-139.
· Allport, G. W. (1958). *The Nature of Prejudice*. Garden City, NY: Doubleday Anchor.
· Andreassen, R. &. (2011). *Menneskeudstilling: fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*. København: Tiderne Skifter.
· Appiah, A. (2000). Stereotypes and the Shaping of Identity. *California Law Review*, 88(1), 41-54.
· Bateson, G. J. (1956). Toward a theory of schizophrenia. *Behavioral Science,* 1(4), 251–264.
· Bateson, G. J. (1962). A Note on the Double Bind. *Family Process*, 2(1), 154–161.
· Blaagaard, B. B. (2010). Remembering Nordic Colonialism: Danish Cultural Memory in Journalistic Practice. *KULT*, (7), 101-121.
· Bonilla-Silva, E. (2010). *Racism Without Racists, Color-Blind Racism & Racial Inequality in Contemporary America*. Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
· Carter, R. T. (1995). *The Influence of Race and Racial Identity in Psychotherapy*. NY: John Wiley & Sons.
· Clark, K. B. (1939). The Development of Consciousness of self and the Emergence of Racial Identification in Negro Preschool Children. *Journal of Social Psychology, S.P.S.S.I. Bulletin, 10*(4), 591-599.
· Eckberg, J. R. (1980). Discrimination: Motivation, Action, Effects, and Context. *Annual Review of Sociology*, 6, 1-20.
· Essed, P. (1991). Knowledge and Resistance: Black Women Talk about Racism in the Netherlands and the USA. *Feminism Psychology*, *1*(2), 201-219.

· Essed, P. (1991). *Understanding Everyday Racism, An Interdisciplinary Theory.* Newbury Park, CA: Sage Publications.
· Henry, F. & Tator, C. (1995). *The Colour of Democracy: Racism in Canadian Society.* Toronto, Canada: Harcourt Brace & Co.
· Fanon, F. (1967). *Black Skin, White Masks.* London: Pluto Press.
· Feagin, J. R. (1977). Indirect Institutionalized Discrimination. *American Politics Research*, *5*(2), 177-200.
· Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and Signifying Practices.* London: Sage.
· Hervik, P. (2006). The Danish cultural world of unbridgeable differences. *Ethnos: Journal of Anthropology, 69*(2), 247-267.
· Hill, R. B. (1989). Economic Forces, Structural Discrimination and Black Family Instability. *The Review of Black Political Economy, 17*(3), 5-23.
· Justesen, P. (2003). *Racisme og Diskrimination: Danmark og Menneskerettighederne.* København: Akademisk Forlag.
· Kamali, M. (2005). *Bortom Vi och DomTeoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering.* Stockholm: Statens offentliga utredningar (SOU) nr. 41.
· Kamali, M. (2009). *Racial Discrimination, Institutional Patterns and Politics.* Oxon: Routledge.
· Kilomba, G. (2013). *Plantation Memories, Episodes of Everyday Racism.* Münster: Unrast Verlag.
· Lippert-Rasmussen, K. (2006). *The Badness of Discrimination. Ethical Theory and Moral Practice, 9*(2), 167-185.
· Essed, P. & Nimako, K. (2006). Designs and (Co)Incidents: Cultures of Scholarship and Public Policy on Immigrants/Minorities in the Netherlands. *International Journal of Comparative Sociology,* 47(3-4), 281-312.
· Pincus, F. L. (1996). Discrimination comes in many forms: Individual, institutional, and structural. *The American Behavioral Scientist*, *40*(2), 186-194.
· Quillian, L. (2006). New Approaches to Understanding Racial Prejudice and Discrimination. *Annual Review of Sociology*, 32, 299-328.
· Rasmussen, K. S. (2003). *Hvad er dansk Racisme.* Minority Rapport.
· Rodrigues, L. P. (2011). Danishness, Nordic Amnesia and Immigrant Museums. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge, 9*(4), 23-33.
· Said, E. W. (1978). *Orientalism.* New York: Vintage.
· Skadegaard Thorsen, M. (2008). Diskrimination: også hos de alleryngste. *Vera*, 43, 7-12.
· Skadegaard Thorsen, M. (2014). Strukturel diskrimination i hverdagen. In A. Bilfeldt, J. Andersen & I. Jensen (red.), *Rettigheder, Empowerment og Læring*, (60-183). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
· Spivak, G. C. (1988). Can the Subaltern Speak . I C. Nelson & L. Grossberg, *Marxism and the Interpretation of Culture* (s. 271-313). Urbana: University of Illinois Press.
· Spivak, G. C. (1988). *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics.* New York: Routledge.
· Spivak, G. C. (1999). *A Critique of Postcolonial Reason, Toward a History of the Vanishing Present.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
· Stefancic, R. D. (2001). *Critical Race Theory: An Introduction.* New York: New York University Press.
· Sue, D. W. (2010). *Microaggressions and Marginality, Manifestation, Dynamics, and Impact.* Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
· Trienekens, P. E. (2008). Who wants to feel white?' Race, Dutch culture and contested identities. *Ethnic and Racial Studies*, *31*(1), 52-72.
· van Dijk, T. (1991). *Racism and the Press.* New York, London: Routledge.
· van Dijk, T. (1992). Discourse and the Denial of Racism. *Discourse and Society*, *3*(1), 87-118.

11. ET PRAKSISTEORETISK PERSPEKTIV PÅ KULTURBEGREBET
– BIDRAG TIL STUDIER AF SOCIAL EKSKLUSION

Iben Jensen

Indledning

I dette kapitel argumenteres der for, at man ved at anlægge et praksisteoretisk perspektiv på kultur kan bidrage til en reflekteret brug af nationale, etniske eller sociale kategorier i hverdagen. Det kan skabe større bevidsthed om stereotype kategoriseringer, hvilket er en forudsætning for at mindske social eksklusion. En praksisteoretisk begrebsliggørelse er dermed nyttig, fordi det giver et systematisk grundlag for at frisætte de enkelte aktører fra fastlåste kategorier. Uden et teoretisk begrebsapparat, der både kan beskrive særegne og fælles praksisser, reproduceres forestillingen om, at *forskelle* mellem nationalkulturer altid er de mest betydningsbærende (Jensen, 2011).

Min interesse for at arbejde med kulturbegrebet fra et praksisteoretisk perspektiv med henblik på social eksklusion udspringer af mit arbejde med tre empiriske studier, hvor den hverdagslige brug af kulturbegrebet spillede en aktiv rolle i, hvorvidt aktører blev socialt in- eller ekskluderet.

Tre praksisteoretiske kulturstudier

Det første praksisteoretiske studium handlede om jobsamtaler. Jeg undersøgte, hvordan ansøgeres etnicitet og køn havde indflydelse på, hvordan ansøgernes faglige kvalifikationer blev vurderet af ansættelsesudvalget. Med praksisteorien kunne jeg anskueligøre, hvordan jobsamtaler er ritualiserede og hvordan ansættelsesudvalget favoriserer ansøgere som 'gør ansøger' på en passende måde i forhold til konventioner om etnicitet og køn (Jensen, 2006; 2011). Det andet praksisteoretiske studium handlede om pakistanske madvaner i Danmark. Undersøgelsen bestod af en afdækning af eksisterende madpraksisser blandt udvalgte pakistanske danskere med henblik på diabetes II og netværkskommunikation. (Jensen & Halkier, 2011). Det tredje studium handlede om udvikling af interkulturel kompetence i en offentlig vidensorganisation. Målet var at undersøge,

hvordan man på baggrund af en praksisteoretisk tilgang kunne udforme en forandringsproces, som førte til udvikling af interkulturel kompetence (Jensen, 2014). Fælles for de tre studier var, at kultur som begreb udgjorde et vigtig element, idet måden kulturbegrebet blev brugt fik store konsekvenser for aktørernes handlinger. En erfaren rekrutteringsansvarlig begrundede fx sin afvisning af en ansøger med: "Vi havde en anden ansøger fra Færøerne, og han havde meget svært ved at forholde sig til tid. De har en anden tidsopfattelse" (Jensen, 2011). Den rekrutteringsansvarlige havde også andre grunde til at afvise ansøger, men hendes essentialistiske opfattelse af kultur som determinerende for menneskers handlinger spillede en afgørende rolle i udvælgelsen. I studiet af de pakistanske madpraksisser blev kultur både brugt som distinktion inden for gruppen: "De er meget traditionelle, kan du ikke se, de bor traditionelt, de lever traditionelt og de spiser traditionelt" (Halkier & Jensen, 2011) og som identitetsmarkør for hele gruppen: "Vi pakistanere, vi holder sammen, vi kan altid stole på hinanden" (Halkier & Jensen, 2011). I undersøgelsen omkring interkulturel kompetence i en offentlig videns-organisation blev kultur af nogle brugt som kategorisering af de andre, 'de udenlandske kolleger', hvorimod andre medarbejdere konsekvent afviste at tale om national-kulturelle forskelle og understregede, at samarbejdet afhang af, hvorvidt man fra starten fik afklaret forventninger til hinanden og forhandlet en tilfredsstillende samarbejdsaftale på plads (Jensen, 2014). I de tre studier blev kulturbegrebet både brugt til at klassificere egne og andres handlinger og som begrundelse for in- og eksklusion af ansøgere, naboer, venner og kolleger.

Begrebet kultur fungerer således som et aktivt begreb i hverdagen, ligesom det spiller en central rolle i forskningen. Således argumenterer Gerd Bauman (1999) i sin bog *The Multicultural Riddle – Rethinking National, Ethnic, and Religious Identites* for, at man i arbejde med multikulturalisme er nødt til at erkende, at der er knyttet to diskurser til kultur. Den essentialistiske og den processuelle.

> "We thus cannot advance a multicultural understanding of culture if we treat the essentialist view and the processual view as two opposite theories and call one of them true and the other one false. … We have a lot to gain as soon as we theorize what people say and do about culture as two discourses, both of them rational in their different contexts"
> (Bauman, 1999, s. 94).

Baumans pointe er relevant. Kultur teoretiseres stadig primært indenfor disse to paradigmer. Man taler i dag om *culture as being* (som en bred fælles betegnelse for en essentialistisk forståelse af kultur), og *culture as doing* (som en tilsvarende bred fælles betegnelse for en konstruktivistisk forståelse

af kultur, hvortil fx Baumans betegnelse at se kultur som proces også hører til.

I mit eget formidlingsarbejde har jeg benyttet henholdsvis betegnelsen *et beskrivende kulturbegreb* (essentialistisk) og *et komplekst kulturbegreb* (konstruktivistisk) (Jensen, 2006; 2013), hvorved jeg også har bidraget til en fastholdelse af dikotomien mellem paradigmerne. Min hensigt var at skabe øget opmærksomhed på, at det essentialistiske kulturbegreb er betydningsbærende i hverdagspraksis og at dette kan have stor betydning som i eksemplet ovenfor, hvor ansøgeren fra Færøerne blev vraget på grund af en tidligere ansøger fra Færøerne. Jeg er imidlertid enig med Gerd Bauman i, at det ikke er frugtbart at lade de to paradigmer udelukke hinanden. For at kunne begrebsliggøre den nuværende kompleksitet er det nødvendigt at redefinere kulturbegrebet.

Formål og struktur

Formålet med dette kapitel er at undersøge og diskutere praksisteoriens anvendelighed i forhold til kulturbegrebet med særligt henblik på social in-/eksklusion.

Jeg tager afsæt i en kort læsning af, hvordan relationen mellem kultur og praksis tidligere har været diskuteret i sociologi og antropologi, hvorefter jeg gør rede for, dels hvad man forstår ved praksis, dels hvilke grundlæggende antagelser praksisteori bygger på. Dette med henblik på at diskutere, hvilke begrebslige konsekvenser det har at se kultur fra et praksisteoretisk perspektiv. Herefter benyttes jobsamtalen som eksempel på, hvordan praksisteori analytisk kan benyttes i en kulturanalyse med henblik på social in- og eksklusion. Sidst argumenterer jeg for, hvilke analytiske og metodiske fordele og udfordringer, jeg ser, ved at anlægge et praksisteoretisk perspektiv på kultur.

I

Kultur

Kultur er et af de begreber, som det er vanskeligt at definere og arbejde med, fordi det både har en hverdagslig og en faglig betydning. Når jeg finder det værd at fastholde kulturbegrebet, skyldes det, at den hverdagslige betydning kan have vidtrækkende konsekvenser, fordi brugen af kultur altid er relateret til magtpositioner i det omkringliggende samfund.

Antropologernes flugt fra kulturbegrebet

I mange år har man sagt, at hvis man mødte en forsker, der brugte kulturbegrebet, kunne det *ikke* være en antropolog. Grunden hertil skal, ifølge den amerikanske antropolog Sherry Ortner, søges i, at der i den klassiske antropologis brug af kulturbegrebet lå en iboende fare for at stigmatisere og stereotypificere.

> "Classic anthropology tended to portray groups of people as having "a culture" as being in the grip of that culture and as acting in ways that could be explained largely by reference to that culture. . . . [the job of the traditional anthropologist] was to unearth a people's culture, to work out its logic and coherence, and to show the way in which it undergirded most of the formalized practices (e.g., rituals), patterns of practice (e.g. child rearing), and the ordinary and extraordinary behavior of members of the group." (*Ortner*, 2006, s. 12).

Ortner bemærker, at ironisk nok gav antropologernes flugt fra kulturbegrebet plads til andre fagligheder, som overtog begrebet og brugte det i nye (og konstruktive) sammenhænge. Det drejer sig fx om Cultural Studies traditionen, om mediestudier og om globale studier som fx Appadurais, hvor kultur ses i forhold til diaspora og forskellige former for fællesskaber, 'scapes' etc. (Ortner, 2006, s. 12). Inden for psykologien har man blandt andet benyttet kulturbegrebet og fokus på kontekst og levet liv som modsætning til en individorienteret klinisk psykologi (se fx Søndergaard, 1996). Interkulturel kommunikations- og kompetenceforskning er stadig domineret af en funktionalistisk opfattelse af kultur (se fx Deardorff, 2009), som har sit udspring i den klassiske antropologi. Den amerikanske antropolog Edward Hall har med sine begreber om high and low context cultures (Hall, 1959) haft stor indflydelse på feltet, ligesom den

hollandske managementforsker Geerd Hofstede har udviklet sine 4-6 kulturdimensioner på baggrund af en funktionalistisk opfattelse af homogene nationalkulturer (*Hofstede*, 1980/2010).

Kultur og praksis

Zygmunt Bauman skrev i 1973 en bog med titlen *Culture as Praxis.* I denne argumenterer han for, at kultur skal ses som et begreb med tre forskellige funktioner. Kultur har en funktion som begreb, hvor det skaber orden inden for kulturen og skaber forskelle/distinktion til andre, som står uden for kulturen. Kultur har en funktion som struktur, hvor kulturens funktion er at være en bagvedliggende struktur, som styrer medlemmet af kulturen i forudsigelige retninger. Kultur har en funktion som praxis, som systemer af mening, hvor praksis fungerer som udførelser af handlinger, der giver mening for aktøren (Bauman, 1973) Bogen genudgives i 1999. Bauman skriver et nyt forord, hvori han ser tilbage på sit arbejde og konstaterer, at han i dag ville have skrevet det samme lige bortset fra, at han i dag ikke ville have ment, at kultur altid vil gå op. Kultur rummer altid ambivalens.

En anden, som eksplicit har skrevet om forholdet mellem kultur og praksis, er den amerikanske antropolog Sherry Ortner, som i 1984 skrev artiklen *Theory in Anthropology since the Sixties,* som i dag er blevet en af de mest betydningsfulde artikler i feltet mellem praksis og kultur. Ortner argumenterer i artiklen for, at antropologien siden 1960'erne har været optaget af tre tilgange til antropologi: antropologisk symbolisme (Clifford Geertz , Victor Turner), antropologisk økologi (Marshall Sahlins og Marvin Harris), og antropologisk strukturalisme (Claude Levy-Strauss, Roland Barthes og Karl Marx). Men i 1980'erne begyndte man blandt antropologer at se et fælles fokus på praksis.

> "I will argue that a new key symbol of theoretical orientation is emerging, which may be labeled "practice" (Or "action or "praxis"). This is neither a theory nor a method in itself, but rather, as I said, a symbol on the name of which a variety of theories and methods are being developed" (*Ortner*, 1984, s. 127).

Ortner argumenterer for, at det særligt er den franske sociolog Pierre Bourdieu, som har haft indflydelse på den amerikanske antropologi, men hun nævner også både Antony Giddens og Peter Berger og Thomas Luckmann som inspirationskilder til dette fokus på praksis.

I artiklen forholder Ortner sig kritisk til de tidligere retninger indenfor antropologien. Symbolsk antropologi (som Clifford Geertz repræsenterer)

kritiseres for mangel på en systematisk sociologi, for at have en underudviklet forståelse for sammenhæng mellem kultur og politik, og for manglende nysgerrighed omkring produktion og vedligeholdelse af symbolske systemer (ibid., s. 128). Antropologisk økologi kritiseres for at være for optaget af forklaring (af fx relationen mellem klima og kultur) på bekostning af et aktørperspektiv. Strukturalismen kritiseres for at arbejde med abstrakte adskillelser mellem kultur og samfund. Praksisteori fremstår som det modsatte; som en tilgang med en systematisk sociologi, en passende forståelse for sammenhæng mellem kultur og politik samt interesse for, hvordan symbolske systemer produceres og vedligeholdelse. Ifølge Ortner har praksisteori en tilgang, som både rummer et struktur- og et aktørperspektiv samt en passende forståelse af sammenhæng mellem kultur og politik.

I 2006 gør Sherry Ortner igen status over antropologien. Men i 2006 er hun mindre positiv overfor praksisteori og konstaterer, at hverken Giddens eller Bourdieu, som havde så stor indflydelse på antropologien i 1980'erne, har et tilstrækkeligt udviklet begreb om kultur.

> "While certain culture-like elements were present in both of their frameworks (habitus is certainly a kind of cultural formation, and Giddens has a chapter on "Ideology and Consciousness"), it seemed clear from the outset, to this anthropologist at least, that practice theory needed a much more fully developed conception of culture and its role in the social process." (*Ortner*, 2006, s. 11).

Ortner er således en af de antropologer, der fastholder en interesse for kulturbegrebet og finder det væsentligt at arbejde med et fuldt udviklet kulturbegreb.

Brinkmann – en pragmatisk tilgang til kultur og praksis

Svend Brinkmann har i artiklen *Culture as practices; A Pragmatist Conception* (2007/2008) forholdt sig til kultur fra et pragmatisk perspektiv. Brinkmann argumenterer i artiklen for tre hovedsynspunkter. For det første, at man ud fra Deweys forståelse kan sætte lighedstegn mellem kultur og erfaring. Kultur er erfaringer. For det andet, at kultur kun kan eksistere, hvis vi forudsætter visse fælles moralske værdier som sandhed, ret, respekt for ritualer. For det tredje, at forståelse af en anden kultur ikke er kognitiv, men snarere en praktisk forståelse (Brinkmann, 2007/2008, s. 193).

Brinkmann argumenterer således for, at Deweys forståelse af erfaring samt det pragmatiske perspektiv set i et bredere perspektiv vil kunne være med til at styrke en praksisteoretisk forståelse af kulturbegrebet.

Kultur og praksis har, som det fremgår, været diskuteret indenfor filosofi, sociologi og antropologi i mange år. Der synes at være enighed om, at praksis og kultur er dele af hinanden, og at aktørers erfaringer er af stor betydning for såvel oplevelse som udførelser af praksisser. I næste afsnit introduceres de grundantagelser indenfor praksisteori, som jeg efterfølgende vil diskutere kulturbegrebet i forhold til.

Praksisteori

Introduktioner til praksisteori indledes ofte med citaterne nedenfor. Det første citat er fra Andreas Reckwitz' indflydelsesrige oversigtsartikel *Toward a Theory of Social Practices* fra 2002.

> "A practice ... is a routinized type of behaviour which consists of several elements, interconnected to one other: forms of bodily activities, forms of mental activities, 'things' and their use, a background knowledge in the form of understanding, know-how, states of emotion and motivational knowledge. A practice – a way of cooking, of consuming, of working, of investigating, of taking care of oneself or of others, etc...."
> (*Reckwitz*, 2002, s. 249 -250).

Praksis[1] består således af en række elementer, der er internt forbundne og tilskrives samme status.

Det andet meget brugte citat fra praksisteorien er Theodore Schatzkis karakteristik af praksis som lyder:

> "As indicated practices are organized nexuses of actions. This means that the doings and sayings composing them hang together. More specifically, the doings and sayings that compose a given practice are linked through 1) practical understandings, 2) rules, 3) a teleoaffective structure, and 4) general understandings" *(Schatzki,* 2002, s. 77*)*.

Doings og sayings holdes sammen af en 'praktisk forståelse' en viden/forståelse af, hvorfor og hvordan man gennemfører praksissen. Af en række *regler*, som er knyttet til praksissen, af den teleoaffektive struktur, hvilket vil sige en rettethed mod udførelse af den pågældende praksis samt det følelsesmæssige engagement, det findes legitimt at udvise. Endelig holdes

1. 'Praxis' bruges som betegnelse for de handlinger eller aktiviteter, man udfører, hvad vi gør i praksis forstået som modsætning til teori og tænkning. 'Practice' bruges, når man forholder sig analytisk/teoretisk til praksis. (Reckwitz, 2002, s 249).

praksis sammen af en 'generel forståelse', som henviser til en form for verdenssyn eller omverdensforståelse.

Som nævnt, er det meget ofte disse to definitioner, der anvendes indenfor praksisteori. Blandt praksisteoretikere deler man desuden en række fælles antagelser i klassiske filosofiske eller sociologiske diskussioner. Et udsnit af disse antagelser præsenteres i det følgende afsnit. Hensigten er at skabe et fundament for en senere diskussion af kultur set fra et praksisteoretisk perspektiv.

Grundlæggende antagelser i praksisteori[2]

En grundlæggende antagelse i praksisteori er, at det er praksis, der skaber den sociale orden. Praksis er kernen i alle sociale relationer. Det er praksis – det vi gør i hverdagen – der vedligeholder og ændrer den sociale orden (Reckwitz, 2002; Schatzki, 1996; 2002). En anden grundlæggende antagelse i praksisteorien er, at der ikke er noget, der ligger bag praksisser. Praksisser er ikke styret af bagvedliggende strukturer. Når en praksis udføres, har den allerede taget form af de omgivende praksisser. Man taler derfor i praksisteori om, at man har en flad ontologi. Schatzki argumenterer som følger:

> "By 'ontologies' I mean accounts, or simply ideas, explicit or implicit, about the fundamental nature, structure, dimensions or elements of some phenemenon or domain thereof. … My claim is that practice theory as social ontology holds that the realm of the social is entirely laid out on a single level (or, rather, on no level)" (*Schatzki*, forthcoming, s. 1).

Schatzki argumenterer for, at praksisteoretikere deler denne forestilling om en flad ontologi. Som praksisteoretikere regner han Elisabeth Shove, Stephen Kemmis, Robert Schmidt og sig selv samt Pierre Bourdieu, Anthony Giddens, Andreas Reckwitz og Silvia Gherardi. Det er netop på grund af forestillingen om 'en flad ontologi', at Bauman ikke betragtes som praksisteoretiker, da han ser 'kultur som struktur' som en af de tre funktioner, han mener, kultur kan have. At se kultur som en bagvedliggende struktur er ikke foreneligt med forestillingen om en flad ontologi. En tredje grundantagelse i praksisteorien er knyttet til kroppen. Reckwitz argumenterer dels for at kroppen har en helt central plads i praksisteorien,

2. Med denne præsentation af fælles antagelser inden for praksisteorien kan det ikke undgås at væsentlige uenigheder er udeladt.

fordi man aldrig kan udføre en praksis uden at bruge sin krop (Reckwitz, 2002), dels for at man, fordi man i praksisteori ønsker at ophæve dualismer, understreger, at krop og bevidsthed er del af samme proces i enhver praksis. Joseph Rouse tilskriver ligeledes kroppen en central betydning.

> "Practice theorists thus understand human bodies as both the locus of agency, affective response and cultural expression, and the target of power and normalization" (*Rouse*, 2006, s. 512).

Kroppen er, ifølge Rouse, central, både fordi kroppen udfører praksis, og fordi magt og normalisering manifesterer sig i kroppen. Endelig er det en grundlæggende antagelse i praksisteori, at ting eller materialitet er dele af og former praksisser.

> "For practice theory, objects are necessary components of many practices – just as indispensable as bodily and mental activities. Carrying out a practice very often means using particular things in a certain way" (*Reckwitz*, 2002, s. 252).

Elisabeth Shove har i sit arbejde med praksisteori været optaget af, hvordan ting kan spore os ind på ændring af hverdagspraksisser. Det analoge spejlreflekskamera er et af hendes eksempler på ting, der ikke længere er knyttet en udbredt praksis til, fordi digitale kameraer og mobiltelefoner i særdeleshed har skabt en ny praksis, hvor visuel kommunikation er en bærende del af de sociale medier.

Aktører og normativitet i praksisteori

Et af modernitetens kendetegn er, at det moderne menneske indgår i mange forskellige praksisser på mange forskellige arenaer i løbet af en dag (Halkier & Jensen, 2008). I multikulturelle samfund gør dette sig dermed også gældende, hvilket betyder, at aktører indgår i mange forskellige praksisser, som deles af mange forskellige sociale grupper. Nogle praksisser er udviklet og trænet i monoetniske grupper, fx pakistansk spisepraksis, mens andre praksisser, så som brug af mobiltelefon, IT, læsning af akademiske tekster, er trænet i en multietnisk praksis. Ifølge Reckwitz ses aktører i praksisteori som:

> "… agents are body/minds who 'carry' and 'carry out' social practices. … As carriers of a practice, they are neither autonomous nor the judgmental dopes who conform to norms. … As there are diverse social practices, and as every agent carries out a multitude of different social

> practices, the individual is the unique crossing point of practices, of bodily-mental routines." (*Reckwitz*, 2002, s. 256).

Aktøren er således bærer af praksisser. Individet skaber mening med de praksisser, det udfører i relation til lokale normer, og indgår på denne måde altid i en potentiel forhandling med udførelsen af disse praksisser. Det er centralt, at aktøren samtidig trænes og formes af, men også påvirker og ændrer praksisserne. En sidste grundantagelse, der her skal nævnes, er mere overordnet, at praksis er knyttet til det rutiniserede, til normativitet og til forestillingen om, hvad der i enhver praksis betragtes som passende performance

> "A practice is thus a routinized way in which bodies are moved, objects are handled, subjects are treated, things are described and the world is understood" (*Reckwitz*, 2002, s. 250).

Reckwitz tillægger det rutiniserede en stor betydning, mens Rouse argumenterer for, at praksis snarere må forstås i forhold til normativitet. Han introducerer begrebet 'accountability' og argumenterer for, at praksisser ikke kun kan defineres ved, at de gentages og er rutiniserede. Det særlige ved praksisser er derimod, at de er normbærende.

> "What is essential is that practices display an inherent oughtness that constitute a local moral order, and cannot be grasped as mere regularities" (*Rouse* i Brinkmann, 2007 s. 197).

I arbejde med social eksklusion er denne forståelse af normativitet og passende performance helt central, da normativitet er nært knyttet til magt. I enhver social gruppe vil nogle praksisser have vundet hegemoni på bekostning af andre. Dette fører til en stadig intern kamp i den sociale gruppe om ændring af disse normer, som afspejler forskellige interesser i ændring af praksis. Fordi praksisteori bygger på en antagelse om en flad ontologi, ser man også, at magten er indlejret i praksis, som den udføres. Det er på baggrund af denne forståelse af praksisteori, at jeg anlægger et praksisteoretisk perspektiv på kulturbegrebet og diskuterer artiklens hovedspørgsmål.

II

Hvilke begrebslige konsekvenser har det at se kultur fra et praksisteoretisk perspektiv?

Reckwitz indleder sin artikel om praksisteori ved at opstille fire idealtyper for kulturteorier med henblik på at indkredse, hvor praksisteori adskiller sig fra andre kulturteorier. Reckwitz adskiller de fire idealtyper ved at undersøge, hvor det sociale placeres, og hvad der betragtes som den mindste analyseenhed. På baggrund heraf inddeler han kulturteorierne i fire grupper; mentalisterne (der underopdeles i en strukturalistisk og en subjektivistisk retning), tekstualisterne, intersubjektivisterne og praksisteoretikerne. Mentalisterne placerer det sociale i subjektets bevidsthed. Tekstualisterne placerer det sociale i tekster og tegn. Blandt de betydningsfulde tekstualister er Clifford Geertz, som analyserer betydningssystemer og tegn som tekster. Intersubjektivisterne placerer ikke det sociale i aktørernes bevidsthed, men i det sociale i de fælles regler for interaktion (regler for sprog etc.). Habermas er fx repræsentant for intersubjektivisterne. Praksisteorien adskiller sig fra andre kulturteorier ved at placere det sociale i praksis og ved at se den mindste analyseenhed som en praksis (Reckwitz, 2002).

Reckwitz' adskillelse af praksisteori fra andre kulturteorier betyder to ting i forhold til kultur. For det første må det være sådan, at når den mindste analyseenhed er praksis, må kultur, der ses som praksis, kunne analyseres som rækker eller serier af sådanne praksisser. For det andet peger Reckwitz på, hvor forskellen mellem praksisteori og symbolsk antropologi, repræsenteret af Geertz, ligger.

> "Culture is the fabric of meaning in terms of which human beings interpret their experience and guide their action; Social structure is the form that action takes, the actually existing network of social relations. Culture and structure are then but different abstractions from the same phenomena. The one considers social action in respect to its meaning for those who carry it out. The other considers it in terms of its contribution to the functioning of some social system." (*Geert*, 1973, s.145).

Geertz adskiller sig fra praksisteorien ved placeringen af det sociale i fælles (offentlige) symboler. Dette står i modsætning til praksisteorien, som placerer det sociale i praksis. I de næste afsnit diskuteres, hvilke begrebslige

konsekvenser hver af de enkelte grundantagelser i praksisteori har for kulturbegrebet.

Hvad betyder det, at det sociale skabes i praksis?
Den første antagelse, at det sociale skabes i praksis, er den mest radikale i forhold til kulturbegrebet, for hvis praksis skaber det sociale, må man, uanset hvilket paradigme man tilslutter sig, være enige om, at mennesker handler og at kulturbegrebet søger at beskrive, hvordan disse handlinger er organiseret. Derfor må den begrebslige konsekvens af at se kulturbegrebet fra et praksisteoretisk perspektiv være, at kultur kan beskrives som 'nexuser', rækker, serier eller konfigurationer af praksisser.

At kultur kan ses som praksis, har desuden umiddelbart den metodiske konsekvens, at man kan karakterisere og analysere praksisser ud fra Reckwitz 'og Schatzkis forståelser af praksis. At se kultur fra et praksisteoretisk perspektiv fører på den vis en ny analysemetode med sig. Reckwitz' beskrivelse af praksis betoner de mange sammenhængende og ligestillede elementer og tegner dermed et billede af praksis, som har mange fællestræk med beskrivelser af kultur. Schatzki ser praksis som *doings* and *sayings* holdt sammen af praktisk forståelse, regler, teleoaffektiv struktur og 'generel forståelse'. Kultur kan ses som disse praksisser, uanset om de er udviklet og lært inden for samme sociale grupper, eller det er praksisser, som er udviklet og lært i forskellige sociale grupper, hvor man fx har vidt forskellige 'generelle forståelser'. Ifølge Schatzkis definition af praksisser er det muligt at adskille praksisser fra hinanden, selvom de indgår i mange indbyrdes relationer og er sammensat på mange forskellige måder. Set fra et praksisteoretisk perspektiv må kultur derfor kunne ses som forbundne praksisser, men alligevel mulige at adskille fra hinanden.

Hvad betyder en flad ontologi i forhold til kultur?
At have en flad ontologi i forhold til kultur bryder helt grundlæggende med strukturalistisk og essentialistisk kulturteori. Begge kulturteorier illustreres ofte med en isbjergsmetafor for at vise, hvor lille en del af en kultur, der umiddelbart er synlig og hvor meget der er gemt. Den danske kulturforsker Hans Gullestrup har fx konstrueret en kulturmodel, hvor han lagdeler kulturen i forhold til et synligt kulturlag og i forhold til grundlæggende værdier, som ligger i modellens bund (Gullestrup 2003). En tilsvarende kulturmodel ville i et praksisteoretisk perspektiv blive illustreret med en model, hvor hele bjerget var synligt – fordi alle praksisser altid vil være synlige praksisser.

Hvad betyder praksisteoriens forståelse af krop/bevidsthed?
I forhold til interkulturel kommunikation, som er mit fagområde, er prak-

sisteoriens opfattelse af krop/bevidsthed helt central, fordi aktører på tværs af sociale kategorier vil være trænet gennem forskellige praksisser. Aktører kan have forskellige naturaliserede rutiner, fx omkring hvilken afstand mellem kroppe der anses for passende. Mange af denne type praksisser, som man i den klassiske antropologi og funktionalistiske interkulturelle kommunikation tidligere havde øje for, har man i den kritiske interkulturelle kommunikationsforskning ikke fokus på. Her kommer praksisteorien ind med et nyt bud på, hvordan vi både kan begribe, at personer trænet i forskellige praksisser kan handle meget forskelligt (fx måden man finder det passende at spise) og samtidig kan udføre andre praksisser (fx i brugen af Windows computerprogrammer) på samme måde som brugere i resten af verden.

Hvad betyder materialitet i forhold til kultur?
Materialitet har altid spillet en stor rolle i antropologien. En af de retninger, Ortner kritiserer, er kulturøkologien, hvor man lagde stor vægt på de fysiske omgivelser. Ortner kritiserede kulturøkologien for at se materialiteten (naturen) som determinerende for praksis. Praksisteorien genoptager således en klassisk del af kulturbegrebet, men på en måde hvor materialitet ses som ligeværdig med andre elementer af praksissen. I kulturøkologien beskrev man, hvordan menneskers praksisser blev determineret af naturen, hvorimod man i praksisteori ser på samspillet mellem natur (materialitet) og aktør.

Hvad betyder aktører og skiftende praksisser i forhold til kultur?
Hvis kultur ses fra et praksisteoretisk perspektiv og kultur ses som konfigurationer af praksisser, er det muligt at begrebsliggøre, at aktører udfører mange forskellige praksisser i hverdagen og at disse praksisser altid er relaterede til lokale (situationelle) normer omkring den specifikke praksis. Hermed kan vi begrebsliggøre, at personer udfører vidt forskellige praksisser i hverdagen, hvoraf nogle foregår i fælleskab ud fra normer om fx spirituelle fællesskaber, mens andre praksisfællesskaber (og lokale normer) er knyttet til arbejdsliv eller knyttet til fællesskab på fx Instagram. Ved at fokusere på at aktører indgår i skiftende praksisser, bliver det muligt at sandsynliggøre, at aktører indgår i mange fællesskaber og mange praksisfællesskaber i hverdagen. Dermed mindskes den sociale eksklusion, der kan udvikle sig på baggrund af en forestilling om, at der til bestemte etniske grupper hører bestemte (ens) praksisser.

Hvad betyder normativitet i forhold til kultur?
Kultur har altid været associeret med fælles normer og værdier. I praksisteori har normativitet en fremtrædende rolle. Hvis kultur ses som konfi-

gurationer af praksisser, vil man i modsætning til et traditionelt kulturbegreb, hvor man ser på normativitet for flertallet af kulturens medlemmer fra et praksisteoretisk perspektiv, undersøge normativiteten omkring de specifikke praksisser. Heraf følger at man fastholder, at der til praksisser er knyttet normer og værdier, men at disse praksisser (principielt) er frigjort fra nationalkulturer eller etniske grupper. Når jeg i parentes bemærker, at der er tale om en principiel frigjorthed, er det for at understrege, at praksis ofte optræder i 'bundter' ("bundles of practices"), hvilket vil sige, at man ofte vil se, at medlemmer af samme sociale gruppe deler en lang række praksisser. Dette ændrer ikke ved, at alle har frihed til at dele praksisser med alle. Et praksisteoretisk perspektiv giver mulighed for at indkredse, hvordan aktører indgår i andre praksisfællesskaber, hvor andre normer gælder, eller hvor anden materialitet har forrang.

Hvordan ses magt i forhold til kultur fra et praksisteoretisk perspektiv?
Ses kultur som konfigurationer af praksisser må man på den ene side sige, at praksisser hele tiden er til forhandling, når de udføres, og på den anden side er der i alle samfund nogle praksisser, der har vundet hegemoni over andre. Magt ligger i forlængelse af normativitet, og er de måder, normer skiftevis anerkender og afviser udførelser af forskellige praksisser.

Bauman og kultur

Forskellen mellem Baumans kulturforståelse og praksisteorien ligger, som nævnt, først og fremmest i, at Bauman ser kultur som bagvedliggende struktur, det vil sige, at han i modsætning til praksisteorien ikke går ud fra en flad ontologi. Bauman vil i en analyse af kultur være optaget af at afdække, hvilke strukturer der fører til udførelse af forskellige praksisser. For det andet ses kulturbegrebet ud fra et helhedsorienteret perspektiv, hvor kultur er sammenhængende betydningssystemer. I modsætning hertil ser man i praksisteori normativitet knyttet til specifikke praksisser. Man taler, som nævnt, om 'bundter af praksisser', men hver af disse praksisser er selvstændige og analyserbare og knyttet til normativitet. Praksisteori bryder hermed med forestillingen om sammenhængende betydningssystemer. Ligheden mellem Baumans forståelse af kultur som praksis ligger i den sidste af de tre funktioner; at se kultur som praksis. På samme måde som praksisteorien betoner han her, at aktører handler, fordi de søger mening med deres praksis.

Hvordan kan praksisteori bruges analytisk i en kulturanalyse med henblik på in-/eksklusion?

Analysen af praksis kan give viden om, hvordan det er passende at handle i forskellige fællesskaber. Den kan afdække forbundetheden ('interconnectednes') mellem ting, krop, bevidsthed, og hvordan der skabes mening i den aktuelle praksis. Analysen kan således afdække, hvordan aktørerne finder det passende at handle i en given situation. En jobsamtale er en ideel praksis at undersøge fra et praksisteoretisk perspektiv, fordi ansættelsesudvalget udpeger, hvilke ansøgere der har udført jobansøgningspraksissen til den specifikke stilling mest passende. Alle ansøgere er selvsagt kaldt til samtale, fordi de på baggrund af deres skriftlige ansøgning er vurderet fagligt kvalificerede. På den måde er resultatet af jobsamtalen en fremvisning af, hvilke praksisser der betragtes som de mest passende i den givne situation. Hvilke praksisser accepteres? Hvilke praksisser afvises?

I en empirisk analyse af en jobsamtale giver praksisteorien mulighed for at spørge:

Praktisk forståelse: Hvordan gør aktørerne jobsamtale? Hvad beskriver de som det centrale i en samtale? Hvad skal man praktisk gøre? Hvad skal man tale om? Hvordan handler man i praksis?
Regler: Hvilke eksplicitte regler følger jobsamtalen?
Teleoaffektiv struktur: Hvilke uformelle regler følges? Hvilket følelsesmæssigt engagement er det legitimt at udtrykke for at nå sit mål?
Krop/bevidsthed: Kroppens fysiske fremtræden (hudfarve, lugt, fedtprocent, sundhedstilstand, energi, udstråling)
Materialitet: Rummet, stol/borde, udsmykning, it, tøj, smykker, tasker

En praksisteoretisk analyse kan fx sættes ind i en aktionsforskningsramme, hvor målet er at afdække eksisterende praksis for herefter at kunne præsentere aktørerne for et billede af deres praksis, som de kan tage stilling til. En analyse af jobsamtaler viste for eksempel, at nogle ansættelsesudvalg lagde så stor vægt på interviewets 'åbning' (de første 3 minutter), at ansættelsesudvalget overså kvalifikationer, som blev italesat senere i interviewet. En anden analyse viste, at ansøgerens kropsvægt spillede en væsentlig rolle for ansættelsesudvalget, ligesom ekstroverte ansøgere blev favoriseret (Jensen, 2011). En praksisteoretisk analyse kan således benyttes til at give aktørerne en indsigt, de kan benytte for at ændre praksis i det omfang, de finder det relevant.

Hvilke fordele opnås ved at se kultur fra et praksisteoretisk perspektiv?

Sheryl Ortner forholder sig kun til den tidlige praksisteori, som hun ser repræsenteret af Bourdieu og Giddens, men i modsætning hertil tager en anden velanskreven antropolog, Ann Swidler, afsæt i Schatzkis forståelse af praksisteori. Swidler argumenterer i sin artikel *What anchors cultural practices?* for, at praksisteori løser nogle helt centrale udfordringer, man længe har kæmpet med i forhold til kulturbegrebet.

> "Both discourses and practises are concretely observable in a way that meaning, idealism and values never really were … If culture is only practices, the problematic relationship of culture to action disappears. Culture cannot be treated as some abstract stuff in people's heads which might or might not cause their action. Rather cultural practices are action, action organized according to some more or less visible logic, which the analyst needs only to describe" (*Swidler*, 2001, s. 76)

Beskrivelsen af den mere eller mindre synlige logik skal foregå gennem empiriske studier. Hermed kan man afdække, hvordan praksisser forankres, udfordrer eller reproducerer uskrevne regler i samfundet. (ibid., s. 90)

Swidler argumenterer altså her først for, at praksisteorien gør mening og værdier til konkrete observerbare størrelser i modsætning til fx værdier og meninger. Jeg er enig med Swidler i, at det er praksisteoriens force, at den tvinger analyser ud i at spørge til det naturaliserede, til det ikkebevidste og rutiniserede. En bank skal ikke blot beskrive sine værdier ift. personalepolitik, men forklare sine ansatte, hvordan disse værdier udføres. Hvad gør en medarbejder konkret, når vedkommende er loyal? Hvilke praksisser forventer banken af sine medarbejdere, hvis der tales om punktlighed? På grund af denne anskueliggørelse af, hvilke handlinger der er knyttet til forskellige værdier, argumenterer Swidler for, at kultur ikke blot kan være 'noget' i folks hoveder. Dette 'noget' omsættes til konkrete observerbare handlinger.

Som det ses af sidste del af Swidler-citatet, tænker hun praksisteori brugt ift. empiriske studier, hvilket vil sige, at den teoretiske videreudvikling af kulturbegrebet set i forhold til praksisteori må foregå som en vekselvirkning mellem teori og praksis.

Hvilke udfordringer giver praksisteori?

Den største udfordring ved praksisteori er, at forskeren suverænt udvælger, afgrænser og fortolker praksisser. Dette adskiller sig reelt ikke fra mange andre teorier og analytiske tilgange, men kan virke overvældende, indtil afgrænsningerne er på plads.

En anden udfordring er, at praksisteori kan føre til deskriptive undersøgelser, hvor forskeren kun udpeger eksisterende praksisser, men ikke i tilstrækkelig grad foretager en analyse af data, som giver ny viden og fx kan benyttes som analytisk generaliserbarhed. Beslægtet hermed er det en tredje udfordring, at metoderefleksioner endnu er underteoretiserede. Der mangler endnu en systematisk redegørelse for metode ift. praksisteori. Sidst men ikke mindst kan praksisteori kritiseres for ikke at synliggøre magtperspektivet. I min fremlægning af praksisteori betoner jeg Rouses forståelse af magt og normativitet, hvorved magtaspektet er tænkt med i min brug.

Praksisteori, kulturbegreb og social eksklusion?

I praksisteori argumenterer man, som nævnt, for, at praksis skaber det sociale. Social eksklusion foregår derved også gennem praksis, nemlig afvisning af bestemte handlinger som passende. Heraf følger, at man i en praksisteoretisk kulturanalyse undersøger, hvad der er passende performance i forskellige sociale kontekster. Hvordan gør man passende borger, elev, politibetjent? God bror, søster, ansøger, god skoleelev, universitetsstuderende i Danmark eller i Uganda? Alle disse spørgsmål kan undersøges og besvares empirisk, fordi de foregår som handlinger, hvor relationerne hele tiden forhandles og genforhandles, hvorved nogle praksisser afvises som upassende performance. Afvisning af praksisser eksisterer altid, men hvorvidt dette fører til sociale eksklusion er situationelt.

Social eksklusion foregår i hverdagen ofte på baggrund af stereotypier af sociale grupper. En kulturforståelse, hvor kultur ses som praksis, kan være med til at nedbryde sociale kategorier, fordi man kan undersøge, hvordan praksis foregår på tværs af stereotypierne. Ved at fokusere på den enkelte praksis, fx mobiltelefoni, kan man fx vise, at etniske minoritetsunge eller overvægtige er 'first movers' på dele af it-produkterne. I forhold til social eksklusion er det særligt for praksisteori, at det analytiske blik flyttes fra kategorien 'køn' eller 'etnicitet' til den praksis (og den måde praksis udføres), som den socialt ekskluderede tilbydes. Hermed giver en praksisteoretisk tilgang et redskab til at se, hvordan social eksklusion foregår, hvorved man fx i jobsamtaler kan se, hvordan praksis ændrer sig ift. ansøgers etnicitet, køn og klasse og ikke mindst kropsvægt.

At anlægge et praksisteoretisk perspektiv på kulturbegrebet er et forsøg på at begrebsliggøre den stigende kompleksitet, som globalisering og modernitet har ført med sig. Stadig flere praksisser udvikles inden for globale fællesskaber (miljø, religion, politik) og stadig flere teknologier som mobiltelefoner, apps og it-systemer deles og træner aktører i udførelse af samme praksisser. Samtidig har globalisering ført til stadig flere betyd-

ningstilskrivelser af nationale forskelle (Østergaard, 2015), hvilket gør forhandling og udvikling af praksis til centrale dele af identitetsarbejdet i hverdagen.

Litteratur

· Bauman, G. (1999). *Multicultural Riddle: Rethinking national, Ethnic, and Religious Identities.* New York: Routledge.
· Bauman, Z. (1973/1999). *Culture as Praxis.* London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
· Brinkman, S. (2007). Culture as practices. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, *27-28*(2-1), 192-212.
· Deardorff, D. (2009). *The Sage Handbook of Intercultural Competence*. Los Angeles, London: SAGE.
· Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures.* New York: Basic Books.
· Gullestrup, H. (2003). *Kulturanalyse: en vej til tværkulturel forståelse,* København: Akademisk Forlag.
· Halkier, B., & Jensen, I. (2008). Det sociale som performativitet. *Dansk Sociologi, 19*(3), 49-68.
· Halkier, B., & Jensen, I. (2011). Doing 'healthier'food in everyday life? A qualitative study of how Pakistani Danes handle nutritional communication. *Critical Public Health,* 21(4), 471-483.
· Hall, E. (1959). *The Silent Language*. Greenwich: Fawcett.
· Hofstede, G. (1980/2010). *Culture's consequences: International differences in work-related values.* London: Sage.
· Jensen, I. (2004). The Practice of Intercultural Communication. *Journal of Intercultural Communication*, 6, Feb2003-May2004, 1-17.
· Jensen, I. (2006). The Aspect of Power in Intercultural Communication Practice. I Ø. Dahl, I. Jensen & P. Nynäs (eds.), *Bridges of Understanding* (s. 85-100). Oslo: Unipub.
· Jensen, I. (2011). *Jobsamtaler med etniske minoriteter.* Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
· Jensen, I. (2013). *Grundbog i kulturforståelse, 2. udgave*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
· Jensen, I. (2014). Når sproget bliver en kampplads: forandringer af sprogpraksis på vej fra national til global arbejdsplads. I A. Bilfeldt, I. Jensen & J. Andersen (red.), *Rettigheder, Empowerment og Læring* (184-207). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
J· ensen, I & Halkier, B. (2011). Rethinking Intercultural Network Communication as a Resource. *Journal of Intercultural Communication,* (25), 1-28.
· Ortner, S. (1984). Theory in Anthropology since the Sixties. *Comparative Studies in Society and History, 26*(Jan. 1984), 126-166.
· Ortner, S. (2006). *Anthropology and Social Theory: Culture, power and the acting subject.* Durham: Duke University Press.
· Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices. A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, *5*(2), 243-263.
· Rouse, J. (2006). Practice Theory. I S.P. Turner & M.W. Risjord (eds.), *Handbook of the Philosophy of Science. Vol. 15: Philosophy of Anthropology and Sociology,* (500-540). Amsterdam: Elsevier BV.
· Schatzki, T. (1996). *Social Practices. A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social.* Cambridge: Cambridge University Press.

· Schatzki, T. (2002). *The Site of the Social: a philosophical account of the constitution of social life and change*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
· Schatzki, T. (forthcoming). Practice Theory as Flat Ontology. I H. Schaefer (eds.), *Praxistheorie: Ein Forschungsprogramm*, Bielefeld, transcript.
· Shove, E. & Pantzar, M. (2005). Consumers, Producers and Practices: Understanding the Invention and Reinvention of Nordic Walking. *Journal of Consumer Culture*, *5*(1), 43-64.
· Shove. E., Watson, M., Hand M. & Ingram, J. (2007). *The Design of Everyday Life*. Oxford: Berg Publishers.
· Søndergaard, D.M. (1996): *Tegnet på kroppen. Køn: Koder og Konstruktioner blandt Unge voksne i Akademia*. København: Museum Tusculanum.
· Swidler, A. (2001). What Anchors Cultural Practices. I T. Schatzki, K. Knorr-Cetina, & E. von Savigny (eds.), *The Practice Turn in Contemporary Theory*, (74-92). London: Routledge.
· Østergaard, U. (2015). Historiefaget mellem samfundsvidenskab og kulturvidenskab. I D.B. Pedersen, F. Stjernfelt & S. Køppe (red.), *Kampen om disciplinerne: Viden og videnskabelighed i humanistisk forskning*, (181-220). København: Hans Reitzels Forlag.

FORFATTERPRÆSENTATION

John Andersen, sociolog og professor på Plan, By og Proces, Institut for Mennesker og Teknologi, RUC og indgår i Center for Aktionsforskning. Han arbejder med kritisk teori, planlægningsforskning, by- og lokalsamfundsplanlægning ud fra en empowerment- og aktionsforskningstilgang. Har de seneste år bl.a. arbejdet med empowermentstrategier i udsatte byområder bl.a. i projektet Segregering, Lokal Integration og Beskæftigelse (SLIB). Han har været dansk partner i flere internationale projekter, bl.a. KATARSIS-netværket, der har udgivet *International Handbook of Social Innovation* (2014).
johna@ruc.dk

Annette Bilfeldt er lektor ved Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet København og medstifter af Netværk for Kritisk forskning og Aktionsforskning på Aalborg Universitet samt medlem af det europæiske forskernetværk ROSE (Reducing Old Age Social Exclusion). Annette Bilfeldt forsker i samarbejde med John Andersen og Michael Søgaard Jørgensen i social innovation, participatorisk aktionsforskning og empowerment, herunder by- og boligudvikling med fokus på social inklusion af ældre og alternativer til New Public Management kvalitetsstyring på plejehjem med fokus på ældres vilkår og medarbejdernes arbejdsvilkår. Senest har hun sammen med John Andersen skrevet en artikel til tidsskriftet Action Research, Sage *Action Research in Nursing Homes* (2016).
bilfeldt@learning.aau.dk

Jørgen Bloch-Poulsen, lektor ved Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet København. Tilknyttet LOOP, masteruddannelse i ledelses- og organisationsudvikling: ekstern lektor på Det juridiske Fakultet, KU (tilknyttet MKM, masteruddannelsen i konfliktmægling); aktionsforsker; organisationsudviklingskonsulent; ph.d. i dialogisk aktionsforskning i organisationer; mag. art. i idehistorie; psykoanalytisk terapeut. Arbejder p.t. på en bog om den organisatoriske aktionsforsknings historie sammen med Marianne Kristiansen.
jbp@learning.aau.dk

Martin Severin Frandsen er urbanist og aktionsforsker i Supertanker og ved Center for Aktionsforskning og Demokratisk Samfundsudvikling på RUC. Han har igennem ti år kombineret forskning og undervisning med deltagelse i praktiske udviklingseksperimenter i byen. Har senest sammen med Jan Lilliendahl Larsen publiceret artiklen *Situationens urbanisme* i tidsskriftet *Kultur & Klasse* (Årg. 42, Nr. 118, 2014).
martinutf@gmail.com

Jamshid Gholamian er studieadjunkt og ph.d.-studerende ved Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet København. Jamshid Gholamian skriver ph.d. om interkulturel vejledning på gymnasier. Afhandlingen tager udgangspunkt i frafaldsproblematikken og koncentrerer sig om vejledningssamtaler mellem "frafaldstruede" elever og vejledere med fokus på elever med etnisk minoritetsbaggrund. Inspireret af den russiske tænker og filosof Mikhail Bakhtin arbejder Jamshid med en dialogisk tilgang til kultur og kulturel identitet.
jg@learning.aau.dk

Iben Jensen er professor (mso) på Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet København. Hun er magister i kultursociologi og har arbejdet med interkulturel kommunikation, kompetence og læring. Hun har særligt forsket og publiceret omkring begrebsudvikling, jobsamtaler, skole-hjem-samarbejde og praksisteori. Iben Jensen er endvidere leder af forskningscentret Social Exclusion and Learning (SEAL) på Aalborg Universitet.
ij@learning.aau.dk

Ulla Højmark Jensen er leder af RUUV – Research i Unge, Uddannelse og Vejledning. Hun er tidligere lektor ved DPU/Aarhus Universitet og Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet København og har gennem de seneste 15 år gennemført projekter inden for skoleområdet med fokus på undervisning, vejledning og læring med særlig vægt på udsatte børn og unge og inkluderende læringsmiljøer. Ulla Højmark Jensen er særlig optaget af at udvikle kvalitative undersøgelsesmetoder med interview og observationer, samt af at forankre sin forskning i skolemæssige sammenhænge ved at arbejde med forskningscirkler, hvor lærere og forskere samarbejder.
ulla.hojmark.jensen@gmail.com

Michael Søgaard Jørgensen, ph.d. i teknologivurdering, civilingeniør, lektor ved Institut for Planlægning ved Sektion for Bæredygtig Design og Omstilling, Aalborg Universitet København. Aktionsforskning inden for miljø, arbejdsmiljø og omsorg og udvikling af rammer for mere demokrati i bæredygtig omstilling.
msjo@plan.aau.dk

Marianne Kristiansen, lektor emerita, Institut for Kommunikation og psykologi, Aalborg Universitet København; Ph.D. i dialogisk aktionsforskning; aktionsforskning i private og offentlige organisationer; medlem af Editorial Committee of International Journal of Action Research, tidligere co-editor ved Action Research (Sage); uddannet som psykodynamisk og kropsdynamisk terapeut; arbejder p.t. på en bog om den organisatoriske aktionsforsknings historie sammen med Jørgen Bloch-Poulsen.
marian@hum.aau.dk

Kevin Anthony Perry er postdoc ved Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet København og forsker i inklusion, primært på folkeskoleområdet med særligt fokus på børneperspektiv. Han er uddannet socialarbejder fra England og kandidat i Socialt Arbejde fra Aalborg Universitet. Perry har en alsidig baggrund med erfaring fra flere forskellige sektorer. Fra han var 16 år og seks år frem var han i den britiske hær, hvorefter han forsøgte sig med forskellige erhverv, herunder fabriksarbejde, taxikørsel, pizzalevering, dørsalg, dørvagt i natklub og til sidst socialt arbejde med børn og unge. Før ph.d.-studierne på RUC arbejdede han i perioden 2001-2008 for den regionale myndighed Bornholm, først som SSP-konsulent og derefter som konsulent for børn og familier.
kap@learning.aau.dk

Anita Holm Riis er adjunkt ved Institut for Kulturvidenskab, Syddansk Universitet. Hendes bog *Kulturmødets hermeneutik* (2006) præsenterer en filosofisk diskussion af og mellem henholdsvis tysk hermeneutik og amerikansk pragmatisme som indgangsvinkel til kulturmødet. I de seneste år har hun med afsæt i hermeneutiske og kritisk teoretiske perspektiver fortrinsvist beskæftiget sig med interkulturel pædagogik. Hun har blandt andet skrevet artikler om tolerancebegrebet, om forholdet mellem individ og kultur og om religiøs argumentation i relation til pædagogiske problemstillinger. Sideløbende med disse teoretiske projekter har hun indsamlet empiri i de danske fængsler og skrevet om uddannelse i de danske fængsler.
anita@sdu.dk

Torgeir Skorgen, Associate Professor. Skorgen is teaching German history and literature at the University of Bergen. His primary research interests are migration history, multiculturalism, racism, nationalism and national minorities. Skorgen is also Co-Leader of the research group "The Borders of Europe" at the University of Bergen, focussing on cultural borders and border crossing minorities in Europe. Skorgen has published several books, articles and chronicles on nation building, minorities, Jewish history, anti-Semitism, exclusion and inclusion.
Torgeir.Skorgen@uib.no

Mira C. Skadegård er studieadjunkt og ph.d. studerende ved Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet København og deltager i netværk for læring og social eksklusion på Aalborg Universitet. Skadegaard Thorsen forsker i strukturel diskrimination, intersektionalitet, racialisering, køn og problemstillinger vedrørende virksomheders samfunds- ansvar (CSR).
mst@learning.aau.dk

SOCIAL EKSKLUSION, LÆRING OG FORANDRING
Redigeret af Annette Bilfeldt, Iben Jensen og John Andersen

© 2016 Forfatterne & Aalborg Universitetsforlag
1. udgave
7. bind i: Serie om Lærings-, forandrings- og organisationsudviklingsprocesser/Series in Transformational Studies
Bogserien redigeres af Annette Bilfeldt, Jørgen Bloch-Poulsen og Tom Børsen, Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet
Grafisk tilrettelæggelse: Anne Houe
Forsidefoto: Mathias Milton Photography
ISBN: 978-87-7112-598-6
ISSN: 2245-7569
Udgivet af:
Aalborg Universitetsforlag
Skjernvej 4A, 2. sal
9220 Aalborg Ø
Tlf. 99407140
aauf@forlag.aau.dk
forlag.aau.dk

Publikationen er udgivet med støtte fra
Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet